

JAARBOEKJE 1977

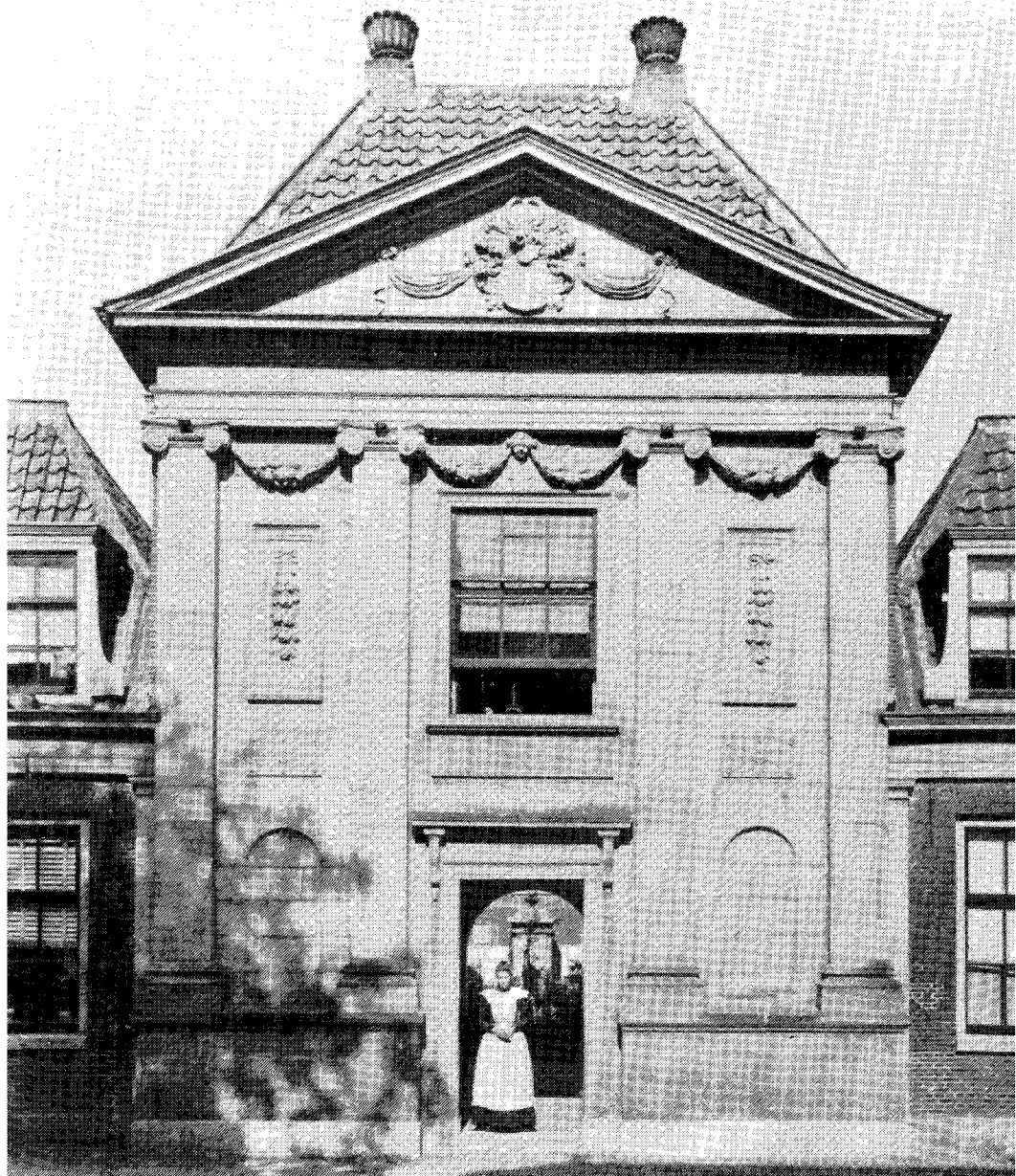
voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN

LEIDS JAARBOEKJE

1977

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1977

NEGEN EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUDLEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Frontispice: **Brouchovenhofje** met boven de ingangspoort de bestuurskamer van de Vereniging Oud-Leiden.

Omslagontwerp: Studio **Loridan**

VOORWOORD

Op 5 november 1977 zal het 75 jaar geleden zijn dat de Vereniging Oud-Leiden werd opgericht door Mr. dr. J.C. Overvoorde en Prof. dr. P.J. Blok. In de driekwart eeuw die verlopen is heeft de vereniging zich steeds ingezet voor de al bij de oprichting gestelde doeleinden, die men zou kunnen samenvatten als bestudering van de geschiedenis van Leiden en omstreken en zorg voor het behoud en de verfraaiing van de oude steden en dorpen in dit gebied. Het is duidelijk dat die inzet niet stéeds tot positieve resultaten heeft geleid, al kan een blik op alles, wat wel bereikt kon worden, voor het huidige bestuur en de huidige leden van de vereniging een stimulans zijn om op de ingeslagen weg voort te gaan. Talloze geslaagde interventies met betrekking tot het behoud en het herstel van grotere en kleinere monumenten kan men in de annalen van Oud-Leiden terugvinden en ook tegenwoordig, nu er naast onze vereniging vele organisaties en particulieren zijn die zich inzetten voor onze oude steden en dorpen, is er nog steeds plaats voor een organisatie, die met deskundige en goed gefundeerde adviezen mee kan helpen aan de bepaling van het door overheid en particulieren te voeren beleid.

Naast het directe, adviserende werk is er echter nog een andere, misschien wel belangrijker taak, namelijk het kweken van belangstelling. Ook deze taak werd en wordt met verschillende middelen uitgevoerd, zoals lezingen, excursies en publicaties. Een lange reeks van Leidse Jaarboekjes met vele honderden artikelen over de geschiedenis en de monumenten van Leiden en Rijnland vormt een duidelijk bewijs van de jarenlange activiteiten van Oud-Leiden; de gretigheid waarmee talloze leden elk jaar weer uitkijken naar de verschijning van een nieuw deel, maakt duidelijk dat dit jaarboekje in een behoefte voorziet, terwijl de sterke groei die de vereniging heeft doorgemaakt aantoont, dat er hier ook sprake is van een nog steeds groeiende behoefte.

Het bestuur van de vereniging en de redactie van het jaarboekje hebben gemeend in dit jubileumjaar de leden een wat dikker jaarboekje te moeten aanbieden dan gebruikelijk is. Besloten werd de inhoud van de bundel gevarieerd te houden en niet over te gaan tot het samenstellen van een jubileumbundel met eindeloze verhalen over de geschiedenis van Oud-Leiden. Alleen de eerste twee artikelen, een aantal impressies over Leiden in 1902 en een beknopt overzicht over de eerste verenigingsjaren, staan geheel in het kader van het jubileum, terwijl de rest van de bundel gevuld is met een keur van bijdragen die diverse auteurs inzonden. Aan

al die medewerkers betuigen wij onze dank. Gaarne hopen wij ook in de komende jaren te mogen rekenen op een dergelijke regelmatige aanvoer van kopij.

Bij de dit jaar opgenomen artikelen vinden we vele onderwerpen, waarbij enkele bijdragen over Leids zilver (ook het onderwerp van een tentoonstelling die mede in het kader van het jubileum dit najaar in het Stedelijk Museum de Lakenhal zal worden gehouden), een tweetal artikelen met betrekking tot de Hooglandse Kerk, een geschiedenis van de Leidse brandweer, een publicatie over Dousa en het beleg, een studie over het nog nauwelijks bekende vriendenalbum van Le Francq van Berkhey, een bijdrage over de ommegangsdag en een over de Muziekschool en, voor onze vaste rubriek over de wederwaardigheden van de Leidse monumenten in het afgelopen jaar, twee artikelen over plaatsen in de omgeving, namelijk over de oude smedrij van Lisse en over het nu buiten gebruik gestelde gebouw en de bezittingen van de katholieke kerk te Hazerswoude-Rijndijk. Alles bijeen een brede schakering van onderwerpen, waarin naar mag worden verwacht, ieder wel iets van zijn gading zal kunnen vinden.

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit ca. 1660 daterende woonhuis Kloksteeg, het ca. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend, en het woonhuis Vliet 9. Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouchovenhofje, Papengracht 16.

Erelid: A. Bicker Caarten (1965)

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966) en prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974).

BESTUUR

dr. M.A. van Dongen (1974), voorzitter

mejuffrouw drs. I.W.L. Moerman (1971), ondervoorzitter

drs. R.E.O. Ekkart (1975), secretaris (Jan van Goyenkade 1A, Leiden)

mr. H. Weiland (1970), penningmeester

J.A.E. Aalders (1974)

mejuffrouw P. Buring (1973)

mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel (1973)

T.W. Mulder (1975)

mr. B. Plomp (1973)

mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Voor **aanmelding** van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, Leiden.

Contributie f 20,- per jaar, voor jongeren-leden tot 25 jaar f 12,50 per jaar.
Girorekening 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
“LEIDS JAARBOEKJE”

Ingesteld december 1902

prof. ir. J.J. **Terwen** (1973), voorzitter
mejuffrouw dr. C.W. **Fock** (1973), secretaresse (Kloksteeg 25, Leiden)
drs. R.E.O. **Ekkart** (1974)
G. ‘t Hart (1964)
drs. B.N. **Leverland** (1963)
mejuffrouw drs. I.W.L. **Moerman** (1974)
dr. S.J. van Oostroom (1968)

COMMISSIE “HET LEIDSE WOONHUIS”

Ingesteld 1 juni 1945

T.W. Mulder
mr. H. Weiland

EXCURSIE-COMMISSIE

Ingesteld 7 september 1954

dr. S.J. van Oostroom, voorzitter
J.A.E. **Aalders**, secretaris (Nieuwe Mare 25, Leiden)
dr. **Th.J.** Meijer
A. Sevenster
drs. G. Kortenbout van der Sluys

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Aarlanderveen: mevrouw F.Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945)
Alkemade: A.H. **Schrama** (1976)
Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945)
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950)
Katwijk: J.P. van Brake1 (1969)
Leiderdorp: G. Scheepstra (1943)
Leimuiden: J.W. de Ren (1959)
Lisse: A.M. Hulkenberg (1973)
Noordwijk: mevrouw G.T.M. Vio-Hoge (1973)
Noordwijkerhout: J.J. **Bergman** (1950)
Oegstgeest: J.W. van Varik (1941)
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945)
Rijnsaterwoude: J.W. de Ren (1960)
Voorhout: ir. A. Paardekoper (1976)
Voorschoten: W.J. **Berghuis** (1962)
Warmond: A.G. van der Steur (1962)
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975)
Woubrugge: D. Brouwer de Koning (1973)
Zoeterwoude: mevrouw Th.M. van Hartevelt-Liesveld (1973)

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1976

In het bestuur van de vereniging vond een mutatie plaats door het aftreden van Drs. M.L. Wurfbain. In zijn plaats benoemde de ledenvergadering op 30 maart Mevrouw N.A. den Haar-Groen. Tot lid van de kascommissie voor 1977 en 1978 werd benoemd de Heer J.M. van Leeuwen.

In 1976 vertoonde het **ledental** een kleine stijging, doordat 81 nieuwe leden zich opgaven en 52 leden wegens bedanken of overlijden moesten worden uitgeschreven. Door deze wijzigingen bedroeg het aantal leden op 31 december 1976 1186, waarvan er 836 woonachtig waren in Leiden, Leiderdorp en Oegstgeest en 350 in andere gemeenten.

Het reeds in het verslag over 1975 vermelde legaat van Mejuffrouw Dr. A.S. Timmermans, bestaande uit een bedrag van f 1000,-, het pand Vliet 9 en een voor restauratie van dat pand bestemde som van f 20.000,-, werd aan de vereniging overgedragen.

Het bestuur vergaderde zeven maal en had bovendien in oktober een bijeenkomst met de correspondenten en in december een bijeenkomst met de redactie van het Leids Jaarboekje. Tot correspondenten voor respectievelijk Alkemade en Voorhout werden benoemd Pastoor A.H. Schrama en Ir. A. Paardekoper.

In september verscheen het 68ste deel van het jaarboekje, waarin naast het verenigingsnieuws veertien artikelen waren opgenomen.

Wederom hield het bestuur zich uitvoerig bezig met bouw- en restauratieplannen voor de Leidse binnenstad. Naar aanleiding van de beslissing van de Minister van C.R.M. over de bouwplannen van C. & A. Nederland aan de Breestraat werd beroep bij de Kroon aangetekend; over deze zaak werd overleg gepleegd met andere verontrusten, met name met de Bond Heemschut. Uitvoerige reacties werden ingediend op de door het gemeentebestuur ter advisering voorgelegde stukken "Nota te beschermen stadsgezicht Leiden", "Plan van Actie voor de Binnenstad" en "Rehabilitatieplan Pieterswijk". In verband met de toename van het aantal van dergelijke adviezen benoemde het bestuur uit zijn midden een commissie ter voorbereiding van reacties op binnenstadszaken.

Ook dit jaar onderhield het bestuurslid Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen de contacten met de Adviesraad voor de Binnenstad, terwijl de secretaris het bestuur vertegenwoordigde bij de vergaderingen van twee

in 1976 tot stand gekomen informele overlegorganen, namelijk dat van historische vereniging uit het gebied tussen Haarlem en Leiden en dat van verenigingen en stichtingen die zich bezig houden met het herstel van de Leidse binnenstad.

De tijdelijke commissie uit het bestuur die belast was met het geven van suggesties voor de viering van het 75-jarig bestaan van de vereniging bracht in juni verslag uit. Voor de verdere uitwerking van de diverse onderdelen van dat jubileum werden aparte commissies benoemd.

Na de ledenvergadering op 30 maart werden oude dia's uit de verzameling van de vereniging vertoond met toelichting van de bestuursleden Mej. **Moerman** en de Heer Ekkart; er waren 54 personen aanwezig. Op 31 januari werd een excursie gehouden naar de Oudheidkamer en de Nederlands Hervormde Kerk te Hazerswoude (ca. 50 deelnemers). Op 10 februari hield Dr. P.H.D. Leupen een lezing over Philips van Leyden (58 bezoekers). Ongeveer 100 leden namen op 8 mei deel aan de excursie naar Rotterdam, het Kasteel Rhoon en Delfshaven, terwijl 120 bezoekers aanwezig waren bij de in samenwerking met de Stichting Leidse Hofjes georganiseerde lezing van Mejuffrouw Drs. I.W.L. **Moerman** over Nederlandse kastelen op 31 mei. Op 4 september vond een excursie plaats naar het Muiderslot en Naarden (83 deelnemers), op 27 oktober sprak de Heer J.J. Mostard over de Pacificatie van Gent (53 bezoekers) en op 9 november brachten 75 leden een bezoek aan het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van Rijnland, waar Mr. B. Plomp een inleiding hield over de werkzaamheden van het Hoogheemraadschap en vervolgens het gebouw bezichtigd werd; voor dit bezoek bestond zoveel belangstelling, dat het plan werd gemaakt om voor diegenen die toen teleurgesteld moesten worden in verband met de beperkte ruimte in 1977 een soortgelijke bijeenkomst te organiseren.

JAAROVERZICHT 1976

	Ontvangster	Uitgaven	Balans	
			Activa	Passiva
Postgiro			6.580,16	
Banken			263,78	
Deposito			50.000,-	
Effecten/Deelnemingen			20.956,-	
Leids Woonhuis	33.906,03	28.021,47	1.039,43	
Contr. voorg. jaren	656,-			
Contributie 1976	22.974,-			
Contributie 1977	367,50			367,50
Verkopen etc.	3.539,30			
Rente/Dividend	1.623,22		153,64	
Bijdragen CRM	2.500,-			
Jaarboekje/Drukwerk		21.111,81		
Lezingen/Excursies	1.860,20	2.283,62		
Lidmaatschappen		425,-		
Onkosten Secr./Penn.		1.147,75		1.500,-
Diversen	304,50	411,70	6.101,-	1.854,93
Subsidie reserve				6.228,-
Fonds Opgravingen				95,99
Fonds bijz. Publicaties				4.501,10
Fonds Stadsherstel				40.000,-
Fonds Jaarboekje Versprille	5.000,-			10.000,-
Kapitaal				20.546,49
Saldo		19.329,40		
	72.730,75	72.730,75	89.094,01	85.094,01

OVERZICHT FINANCIËN

“LEIDSCHÉ WOONHUIS”

1976

Inkomsten		Uitgaven	
Huren	3.782,24	Onderhoud	8.788,98
Rente	527,16	Assurantie	174,97
Subsidies	11.206,—	Diversen	28,13
Div. bijdragen	21.000,—	Saldo	27.523,32
	<u>36.515,40</u>		<u>36.515,40</u>

BALANS

Activa		Passiva	
Huizen	p.m.	Ver. Oud Leiden	1.039,43
Subsidie rest./ren.	p.m.	Kapitaal	9.659,32
Rente	557,81		
Spaarbank	9.313,26		
Slavenburg	827,68		
	<u>10.698,75</u>		<u>10.698,75</u>

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1976

JANUARI

- 3 Het medisch kleuterdagverblijf Margriet zal worden verplaatst naar Leiderdorp.
- 10 De raadsfractie van de PSP in Leiden trekt haar steun aan het college van B. en W. in.
De Vereniging Oud-Leiden, de werkgroep Milieubeheer van de universiteit en de Ver. Milieudefensie in de **Pieters-** en Academiewijk gaan bij de Kroon in beroep tegen het besluit van het ministerie van CRM om aan C. en A. toestemming te geven tot nieuwbouw en verbouw aan de Langebrug en de Breestraat.
- 12 De Stichting Zuid-Hollands Landschap maakt bezwaren tegen het planologisch voorontwerp Rijnstreek-Zuid.
- 14 Het Leidse stadhuisplein is bezet door een aantal woonwagenbewoners in hun strijd om leenbijstand voor een nieuwe wagen los te maken van het bezit van een legale standplaats.
- 15 Langs de Langegracht zullen tussen de S.L.F. en de Noorderstraat 60 woningen worden gebouwd.
- 19 Mr. H. Lodder uit Almelo benoemd tot gemeentesecretaris van Leiden met ingang van 1 mei.
- 23 De Leidse Detailhandelsschool mag in Leiderdorp een afdeling voor het middelbaar onderwijs in detailhandel vormen.
- 24 Pastoor F. **Verlaan** van de kerk aan de Herensingel vertrekt naar Wassenaar; hij wordt opgevolgd door pater P. de Ridder uit Leiderdorp.
- 26 De kosten van herstel van Rijnlands duinen na de storm bedragen twee miljoen gulden.
- 27 De restauratie van de Zoeterwoudse dorpskerk kost drie ton.
- 31 Ds. W. Kool, emeritus-predikant te Katwijk aan Zee, viert zijn 50-jarig ambtsjubileum.

FEBRUARI

- 1 **G.Swaan** geïnstalleerd als burgemeester van Koudekerk.
- 2 De gemeenteraad heeft besloten T. Daey Ouwens nu officieel te

ontslaan als directeur van de Groenordhal.

- 9 Ds. Jac. de Vos, hervormd predikant te Katwijk aan Zee, is 40 jaar in het ambt.
- 13 Structuurschets voor Leiden-West gepubliceerd.
- 14 De Leidse raadsleden dringen bij hun collega's in omliggende gemeenten aan op meer woonwagenkampen.
- 19 Het Cultureel Centrum in Voorschoten bestaat twintig jaar.
- 20 Teekens Slagerijen koopt de voormalige Coöp. bakkerij aan de Rooseveltstraat.
Oegstgeest is in principe bereid mee te werken aan de vorming van een woonwagenkamp aldaar.
- 21 Gemeente Leiden en de gemeentelijke brandweer hebben overeenstemming bereikt over een verbetering van de arbeidsvoorwaarden.
- 25 Het stadhuisplein (sinds 14 januari bezet door woonwagens) is ontruimd.
- 27 De raadscommissie voor ruimtelijke ordening wil geen busverkeer door de fietstunnels van het Rijnsburgerwegviaduct na de reconstructie van die weg.
- 28 Leiden heeft weer 100.000 inwoners.

MAART

- 1 H.W. van Voorden uit Alphen aan de Rijn treedt in functie als commissaris van politie te Leiden.
De gemeenteraad van Leiden benoemt H.N. Boot tot directeur van de Gemeentelijke Sociale Dienst.
- 4 Industriegebied De Grote Polder is bijna volgebouwd.
Publicatie van de Nota van in Leiden te beschermen stadsgezichten door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- 7 G.H. van der **Wege**, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, op **54-jarige** leeftijd overleden.
- 9 B. en W. van Katwijk zijn bereid medewerking te verlenen aan de bouw van bejaardenwoningen op de plaats van het Gast- en Weeshuis.
- 10 Het St. Jacobshof aan de Doezastraat zal worden gerestaureerd.
- 16 Mr. G.A. Smallenbroek treedt in functie als burgemeester van Waddinxveen.
- 13 De bouw van de "Winkelhof" in Leiderdorp zal 60 miljoen gulden kosten.
- 15 De gemeenteraad van Leiden benoemt G. Mojet tot **geneesheer**-directeur van Endegeest.

- 21 Oud-notaris J.C. van Eck op 77-jarige leeftijd overleden (zie blz. 23).
- 22 B. en W. van Warmond zijn voorstander van restauratie van de oude toren.
- 23 Het Bureau Huisvesting te Leiden wil meer woningen zelf kunnen toewijzen.
- 24 Burgemeester Mr. C.A. Bos van Katwijk opent het bejaardentehuis "Duinrand", dat het N.H. Gasthuis vervangt.
- 25 De Stichting Studentenhuisvesting wil aan de Kaiserstraat 198 studentenflats bouwen.
De woningbouw in de Stevenshofpolder zal vooral bestaan uit woningwetwoningen.
De gemeenteraad van Katwijk verenigt zich met de sloop van het Gast- en Weeshuis.

APRIL

- 1 Wethouder J.E. Temminck van Oegstgeest benoemd tot burgemeester van Rhoon.
- 7 K.F. de Bree, oud-gemeenteraadslid van Leiden, op 69-jarige leeftijd overleden.
- 9 De bewoners van de wijk Pancras-Oost (tussen Hooigracht en Herengracht) willen de woonfunctie van de wijk in de toekomst versterkt zien.
Dijkdoorbraak in de ca. 130 ha. grote Hofpolder te Zoeterwoude; de oorzaak van de dijkval is onbekend.
- 12 De gemeenteraad geeft toestemming voor de bouw van een overdekte ijsbaan aan de Vondellaan.
- 14 Het Rijksinstituut voor geneesmiddelenonderzoek aan de W.Barentszstraat officieel geopend.
- 15 Dr. O.C. van Belle benoemd tot wethouder van Oegstgeest als opvolger van J.E. Temminck.
- 16 Gebouwen van de speeltuinvereniging Westerkwartier in de Ten Katestraat door een gasexplosie verwoest.
- 21 De werkgroep Milieubeheer van de Universiteit en de Ver. Milieu-defensie stellen een brug voor over de Nieuwe Rijn in het verlengde van de Kanaalweg in plaats van de "Sumatrabrug" over de Oude Rijn ter ontsluiting van het industrieterrein De Waard.
- 24 V.V.V. Leiden bestaat 75 jaar.
- 26 De gemeenteraad besluit de universiteit te laten bouwen op het Doelenterrein en langs de Witte Singel.
- 27 Hoofdingspecteur DJ. Verzijden neemt afscheid van de Leidse Politie.

MEI

M.T. van der Wouw uit Zoetermeer geïnstalleerd als burgemeester van Voorhout.

De Ankerplaats, gezinsvervangend tehuis aan de Oude Singel, bestaat 10 jaar.

- 3 Installatie van **mr.** H. Lodder als gemeentesecretaris van Leiden. Mevrouw J. Lacourt-Viele in Huize Groenhoven 100 jaar.
- 5 De rehabilitatie van het gebied tussen de Oostdwarsgracht en de Emmastraat zal ruim 5 miljoen gulden gaan kosten.
- 6 De reconstructieplannen voor de Rijsburgerweg zijn door het ministerie goedgekeurd.
- 7 De provincie geeft 8 mogelijkheden aan voor een omleidingsweg rond Hoogmade, in kosten variërend van 6,8 tot 21 miljoen gulden.
- 9 De Oud-Katholieke kerk aan de Zoeterwoudse singel bestaat 50 jaar.
- 10 De gemeenteraad is bereid een bijdrage te geven in de kosten om de Tour de **France** 1978 te Leiden te laten starten; het contract hiervoor is op 14 mei door Felix Lévitán getekend.
- 11 De gemeenteraad stemt voor de bouw van de Sumatrabrug tussen Lage **Rijndijk** en het industrieterrein De Waard in het verlengde van de Sumatrastraat.
- 17 Renovatieplannen voor Tuinstadwijk wekken verzet bij een aantal bewoners.
- 20 Het Kleine Leidse Woonhuis, nieuwe stichting op het gebied van behoud van het stadsbeeld, presenteert zich.
- 21 De leenbijstand voor woonwagenbewoners door G.S. verplicht gesteld, ook als er geen legale standplaats wordt ingenomen. Winkelcentrum De Kopermolen officieel geopend.
- 25 Begin van de reconstructie van de Rijsburgerweg.

JUNI

- 2 De Ned.Herv. Koningskerk in Leiden-Noord zal worden gesloten.
- 3 Het structuurplan van de universiteit voor het Doelen- en **Witte**-singelterrein voorziet in een (eventueel) opengraven van **de** gedempte trekvliet.
- 4 De Leidse Rotaryclub bestaat 50 jaar.
- 6 Afscheid van H.Kooijman als pastoor van de Willibrord-parochie te Oegstgeest; tot zijn opvolgers zijn benoemd de pastores D. Koster en J. Zwetsloot.
- 8 De eerste paal geslagen voor de nieuwbouw in het gebied tussen

Herengracht en Zijlsingel.

- 11 Roofoverval op Leidens hoofdpостkantoor; buit 25.000 gulden.
- 12 De Adviesraad voor de Binnenstad staat positief tegenover de nota van B. en W. over te beschermen stadsgezichten.
- 13 Ds. F. **Pijlman**, sedert 1946 gereformeerd predikant te Katwijk aan Zee, neemt wegens emeritaat afscheid.
- 17 Echtpaar Weyland-van den Berg 60 jaar getrouwd.
- 18 B. en W. maken aan de staatssecretaris van onderwijs hun ongenoegen over zijn beleid t.o.v. de Louise de Colignyscholengemeenschap kenbaar.
- 22 In de Pieterswijk blijken 220 als monument aangemerkte gebouwen te staan.
- 23 Begin van de restauratie van het Herenlogement.
Bij de aanleg van riolering in Noord en De Kooi zal ook het straatprofiel op enkele plaatsen worden gewijzigd.
De bewoners van de Kooi willen geen brug tussen de Sumatrastraat en De Waard.

JULI

- 1 De projectgroep voor de binnenstad wil vóór januari 1978 een structuurplan voor de binnenstad gereed hebben.
- 10 Het voormalig seminarie in Warmond wordt verbouwd tot een verzorgingstehuis en bejaardentehuis voor religieuzen.
- 16 In de afgelopen vijf jaren is het Leidse winkelbestand met 10% verminderd.
De reconstructieplannen voor de Breestraat zijn door de middenstand slecht ontvangen.
- 21 Bij Avifauna in Alphen aan de Rijn zal een nieuw hotel worden gebouwd.
- 30 De Steenstraatwinkeliers houden een protestactie tegen het tweerichtingverkeer van de bussen in hun straat.
De Kamer van Koophandel publiceert een eigen verkeerplan voor de binnenstad.

AUGUSTUS

- 1 De Hogere Beroepsopleiding voor Museologie (3 leerjaren) in Leiden begint het eerste cursusjaar.
- 5 De wethouder voor Stadsontwikkeling heeft veel kritiek op het verkeersplan van de Kamer van Koophandel.

- 7 Rijsburgs bloemencorso.
- 11 De Stichting Diogenes wil de Latijnse School restaureren.
De Stichting **Gezinsverzorging** heeft het voormalige pand van de platenmaatschappij CNR gekocht.
- 12 West-Nederland wordt bedreigd door verzilting.
- 16 Het Leidsch Dagblad gaat over op fotografisch zetten van de krant.
Echtpaar Mensert 60 jaar getrouwd.
- 18 Een aantal vormingsleiders in Leiden vraagt meer aandacht voor de buitenlandse arbeiders.
- 19 **Zaalberg** verkoopt haar merknaam voor dekens aan Sigmacon in Tilburg.
- 21 Na de restauratie van het Herenlogement zal de Openbare Bibliotheek daarin worden gehuisvest.
- 26 De zevende leerkracht aan de Marnix-school kan toch blijven.
- 27 Leiden moet stoppen met de bouw van een mast voor kabel-TV, met ingang van 1 september.
- 28 Nieuwe runderhallen achter de Groenordhal officieel geopend.
De Breestraat-winkeliers zijn het niet eens met de plannen van de gemeente met betrekking tot de Breestraat.

SEPTEMBER

- 1 Herdenking **700-jarig** bestaan Zoeterwoude.
- 2 De cursus "Ouders op herhaling" is door het Ministerie van onderwijs officieel erkend als "experiment".
- 5 De gerestaureerde Hervormde Dorpskerk te Katwijk aan den Rijn weer in gebruik genomen.
- 6 Het **40-jarig** bestaan van de Vebo wordt gevierd met een tentoonstelling in de Groenordhal.
Het paviljoen St.Jeroen van het psychiatrisch ziekenhuis Sancta Maria in Noordwijkerhout door brand verwoest.
- 8 De Reindwardt-academie (beroepsopleiding voor **museummedewerkers**) in Leiden officieel geopend.
- 9 Het Rijnlands Lyceum bestaat 40 jaar.
- 10 Warmonds wethouder G.J. van der Kroft wordt burgemeester van Leimuiden.
- 11 Grote Molen te Zoeterwoude officieel weer in gebruik genomen.
- 13 Het Zoölogisch Laboratorium bestaat 100 jaar.
De Zijlpoort wordt in erfpacht overgedragen aan de directeur van het bouwbedrijf Sokol (in Bussel) op voorwaarde van restauratie door de erfpachter.

- 14 Het Herenlogement door brand verwoest; maar de restauratie kan toch doorgaan.
Het overdekte zwembad De Zijl officieel geopend.
- 16 Het aantal zaken, dat bij de burgerraadsman in behandeling wordt gegeven, is in één jaar met ongeveer 40% gestegen.
- 17 De winkeliers in de binnenstad voeren actie tegen de plannen van B. en W.
De raadscommissie voor ruimtelijke ordening heeft bezwaar tegen de hoogte van de nieuw te bouwen studentenflat aan de Kaiserstraat.
- 30 Begin van de nieuwbouw van de Ursulakliniek in Wassenaar.
Commandant Broeshart neemt afscheid van de Leidse brandweer wegens vertrek naar Den Haag in dezelfde functie.

OKTOBER

- 1 De Leidse politie arresteert 5 personen wegens heroïnesmokkel tot een waarde van 1,5 miljoen gulden.
De nieuwbouw van Flora in Rijnsburg zal 60 miljoen gulden kosten.
- 2 Teekens' slagerijen zijn nu ondergebracht in de voormalige Coöpbakkerij aan de Rooseveltstraat.
De Lutherse gemeente restaureert haar kerk aan de Hooglandse Kerkgracht in eigen beheer.
Warmonds burgemeester voelt niet voor een bouwlocatie in de Boterhuispolder.
- 8 Regionaal bureau voor geestelijke gezondheidszorg in Leiden geopend (in samenwerking van drie stichtingen: sociaal pedagogisch centrum, geestelijke gezondheid Zuid-Holland en Interkruis Zuid-Holland).
- 7 Echtpaar C.J.T. Smits 60 jaar getrouwd.
- 11 De plannen voor een nieuwe wegverbinding tussen Bodegraven en Leiden zijn in de Rijnstreek ter inzage gelegd.
De gemeenteraad uit haar afkeuring over het beleid van het ministerie van CRM ten aanzien van de Leidse stichting gezinsverzorging.
- 15 De Leidse schouwburg na restauratie heropend.
Afscheid van pastoor Hammerstein van Leiderdorp wegens overplaatsing naar Rijswijk.
- 20 Het Sterrewacht-complex te Leiden is op de Monumentenlijst geplaatst.
- 22 De ijshal aan de Vondellaan in gebruik genomen. Officiële opening is pas op 29 oktober.
- 2.5 De gemeenteraad benoemt A.A.F.M. de Jong tot directeur van de

Groenordhallen.

- 30 De gemeenteraad van Zoeterwoude gaat akkoord met de bouw van een gehandicapendorp.

NOVEMBER

- 1 De bouw van het “stadskantoor” zal ongeveer 15 miljoen gulden kosten.
- 4 Langs de Eisenhowerlaan in Alphen aan de Rijn worden aan weerszijden aarden wallen gelegd om het verkeerslawaaï te temperen.
- 5 De Leidse Woningstichting stelt een inkomensgrens voor verhuur van flats in de Merenwijk.
- 6 De synagoge zal worden gerestaureerd
- 7 Herdenking van het 75-jarig bestaan van de St. Willibrordkerk te Oegstgeest.
- 8 De gemeenteraad besluit tot renovatie van 130 woningen in Tuinstadwijk.
- 11 Het pand **Boonrak** 21 te Valkenburg in gebruik genomen als raadhuis van de gemeente Valkenburg.
De boerderij Weipoortseweg 32 te Zoeterwoude voor een deel op de monumentenlijst geplaatst.
- 12 Het Romeinse fort Matilo zal voorlopig niet worden opgegraven. Het dagwinkelcomplex op het Vijf **Meiplein** is nu volledig in gebruik.
- 16 **P.J. Verhoef** benoemd tot burgemeester van Ter Aar.
- 17 B. en W. dienen een plan in voor oplossing van de verkeersproblemen rond molen De Valk.
- 18 De Kamer van Koophandel is in grote lijnen accoord met de plannen voor de Breestraat.
- 22 De ministerraad schort een besluit over nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis op tot 1 maart 1977 (zie ook L.D. van 23 november).
- 23 Boskoops burgemeester G.W. baron van Dedem neemt ontslag per 1 januari 1977.
- 26 De gemeentelijke plannen voor de binnenstad wekken veel weerstand. De gemeenteraad van Katwijk aanvaardt het bestemmingsplan voor het centrum van Katwijk aan Zee.
- 30 De bebouwing van de Stevenshofpolder zal niet worden versneld.

DECEMBER

- 1 Twintig explosieve vaten met giftig natriummethylaat aangespoeld bij Noordwijk.
Oud-burgemeester H.L. du Boeuff van Oegstgeest op 73-jarige leeftijd overleden.
- 3 Pastoor Schlatmann benoemd tot deken van Leiden.
- 6 Leiden krijgt voorlopig geen centrum voor de opvang van daklozen.
- 9 In en om de schoolgebouwen te Leiden wordt voor een half miljoen gulden per jaar vernield.
Het bedrijf van de **Chem-Y** vertrekt uit Bodegraven naar Emmerik.
- 10 **Oosthoek** Beton in Zoeterwoude overgenomen door Bredero NV te Utrecht.
Rijnlands molenstichting krijgt drie molens erbij: die in de **Stevens-**hofpolder bij Leiden en de twee Lijkermolens in Rijpwetering.
- 12 De groenteveiling in Waddinxveen door brand verwoest.
- 13 In het wegdek van de Haarlemmerstraat is op de oude plaats weer een “rode steen” aangebracht.
- 15 De openbare bibliotheek bereikt een mijlpaal: dit jaar zijn al 1 miljoen boeken uitgeleend.
- 16 B. en W. van Katwijk delen mee het huidige politiebureau te zijner tijd te willen bestemmen tot museum.
- 17 Zeepfabriek Sanders 125 jaar in Leiden.
- 21 De gemeente Leiden krijgt 3,5 miljoen gulden van het rijk voor sanerings- en reconstructieplannen.
- 28 Er bestaan plannen voor een “ruit” van autosnelwegen rond Leiden.
- 30 De in 1758 gestichte Israëlitische begraafplaats te Katwijk aan den Rijn op de monumentenlijst geplaatst.

JAN CORNELIS VAN ECK

2.5 september 1898 - 21 maart 1976

Jan Cornelis van **Eck**, geboren op 25 september 1898 te Oegstgeest onder de rook van Leiden, voor welke stad hij later zoveel zou betekenen, bracht zijn schooljaren door in het uiterste Zuiden des lands, in Maastricht, studeerde vlot voor het notariaat, slaagde in 1920 voor het examen candidaat-notaris en huwde 18 oktober 1921 met Maria Margaretha van Oordt, met wie hij een heel gelukkig gezinsleven opbouwde. Als candidaat-notaris werkte hij in Vianen en Rijswijk en werd bij K.B. van 20 juli 1936 tot notaris te Leiden benoemd in het vacant geworden kantoor van notaris van Hamel. Zijn ouders hadden voor hem een ambt gezocht, waar hij veel zittende af kon doen, daar de gevolgen van een als klein kind gekregen kinderverlamming hem veel staan waarschijnlijk moeilijk zou doen vallen. Zou het notariaat, waarin hij met zoveel succes zou werken door een bijna leeg kantoor in Leiden van de grond af op te bouwen tot het indertijd grootste kantoor van de stad in zijn hart zijn eerste keus zijn geweest? Later heeft hij zelf wel eens verteld, dat hij eigenlijk in Delft had willen gaan studeren; maar zeker is, dat zijn aard en karakter hem in vele functies zou hebben doen slagen. Ik geloof, dat zijn persoonlijk devies was: stel niet uit tot morgen wat je heden doen kunt; dat heeft hem als notaris doen slagen; dat heeft hem daarnaast ook de grote stimulator doen zijn van tot dan toe soms wat zelfgenoegzame, goed bedoelde instellingen.

Als ik, niet uitputtend overigens, opsommen wil, wat hij sociaal voor de gemeente Leiden gedaan heeft, dan denk ik in de eerste plaats aan zijn notariaat; hij was, met instemming van zijn collega's, de notaris van de stad (de honoraria werden in evenredigheid verdeeld) en behartigde als zodanig met een heel helder inzicht en een enorme toewijding alle gemeentezaken, waarvoor hij geraadpleegd werd. Toen ik pas in Leiden in functie was werd ik welwillend gewaarschuwd voor een ambtenaar, die, naar men zei, vele mensen te slim af was en daardoor het gezicht van de gemeente zou schaden; overleg met Van **Eck** overtuigde mij er van, dat de betreffende man zijn plicht deed en steeds ook oog bleef houden voor de menselijke kanten. Na Van Eck's pensionnering zei hij mij dadelijk, dat hij steeds bereid bleef voor de gemeente belangeloos als adviseur te blijven optreden; het zou hem **n.l.** aan zijn hart zijn gegaan, als sommige goed geregelde zaken op zijn terrein door verkeerd inzicht "in de soep zouden raken".

Het is niet zo gemakkelijk geweest een totaal beeld van alle maatschappelijke activiteiten van Van Eck te krijgen, want hij was, naar buiten toe, een zeer gesloten man; hij had zelfs bij een eerste indruk iets stuurs over zich. Maar als men langzamerhand wat ging begrijpen, wat hij allemaal in Leiden heeft helpen tot stand brengen, dan kwam er achter het masker van soms wat afwerende aard een enorm warmhartige en menselijke medeburger tevoorschijn. Ik kan me voorstellen, dat, toen aan de vooravond van 3 oktober 1971 bekend werd gemaakt, dat het stadsbestuur hem de zilveren erepenning van de stad had toegekend, er mensen geweest zijn, die dachten: wat heeft de onderscheidene eigenlijk voor de gemeente gepresteerd? Zijn prestaties vonden overigens al eerder hun erkenning in het feit, dat hij ter gelegenheid van de verjaardag van de Koningin in 1969 benoemd werd tot Bidder in de Orde van Oranje-Nassau.

Laat ik nu proberen wat inzicht in zijn maatschappelijke werkzaamheden te geven. Hij was jarenlang regent en daardoor 15 jaren voorzitter van het Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden; hij was regent van het Leidse Tevelingshof. Penningmeester was hij ruim tien jaar lang van "Het Leidse Woonhuis", de commissie van de Vereniging Oud-Leiden, die belast is met conservatie van waardevolle oude woningen, terwijl hij de vereniging ook steeds terzijde stond met zijn deskundige adviezen voor statutenwijzigingen en andere zaken. Meer dan 25 jaren was hij nauw verbonden aan de Leidse Spaarbank, eerst als lid-secretaris, de laatste jaren als voorzitter. Evenzo was hij jarenlang verbonden aan de Leidsche Bouwvereniging en ook hier weer meerdere jaren als voorzitter. Aan de tot standkoming, na de laatste oorlog, van de stichting Pro Civitate Academica Lugduno Batava had hij een zeer werkzaam aandeel, het Leidsch Universiteits fonds profiteerde van zijn vriendschappelijke doch gedegen adviezen, en de stichting Leidse studenten huisvesting deed dit al evenzeer. Ook verschillende studentenverenigingen, o.a. het Leidsche Studenten Corps en de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden stond hij bij het oprichten van reünistenfondsen e.d. steeds terzijde. En de afdeling Leiden van "Toonkunst" benoemde hem tot erelid wegens zijn grote verdiensten voor het besturen en steunen - ook financieel - van haar muziekschool. Nu ik over financieel steunen schrijf, denk ik ook aan de oorlogservaring van één van zijn medewerkers aan wie hij opdroeg bij de periodieke komst van illegale werkers aan zijn privé kantoor "leeg de kas maar weer eens".

Van Eck was zo een ongemerkte - neen, voor de ingewijden zeker niet ongemerkt - motor van zeer veel goeds wat maatschappelijk in Leiden tot stand kwam. Zijn helder inzicht en zijn doorzettingsvermogen

waren hier de krachten, die het hem deden verrichten; hetzelfde doorzettingsvermogen, dat hem tot een vooraanstaand padvinder in zijn jeugd maakte en in zijn Rijswijkse tijd ondanks zijn moeilijker bewegelijkheid tot plaatselijk tenniskampioen en wat hem ook tot een hartstochtelijk wandelaar maakte, in Nederland en in de bergen; met dezelfde inzet was hij ook een geoefend zeiler.

Is het **nu** met duidelijk, dat hij, in Leiden tot lid van de Rotaryclub gekozen, daar een van de meest overtuigde en principiële leden werd. Zo ooit iemand het dienstideaal van de rotarians steeds heeft gepoogd te verwezenlijken en daar naar geleefd heeft, dan was hij het. Hij nam dan ook in de Leidse club een heel bijzondere plaats in; en ook daar, zoals overal waar hij werkte, was hij nooit opdringerig met zijn mening, maar overtuigde door zijn argumentatie en, mag het nog eens gezegd worden, door zijn warme menselijkheid. Van Eck was, dit alles overziende, een groot burger.

G.C. van der Willigen

LEIDEN IN BEWEGING

Impressies van 1902

door

drs. Ingrid W.L. Moerman

De vijf miljoen Nederlanders rond 1900 hadden veel minder last van elkaar dan wij nu. Ze hadden ook minder haast.

Voor buurtspoorwegen en de stoomtram golden maximumsnelheden van respectievelijk 40 en 20 kilometer per uur. “Om het paard in snelheid te overtreffen” ging men fietsen, een sport die anno 1900 door 1 op de 50 Nederlanders werd beoefend. De auto verkeerde nog in het beginstadium; rond de eeuwwisseling waren er in ons land ongeveer honderd, die zich binnen de bebouwde kom moesten houden aan verkeersborden met de tekst: “Voertuigen met mechanische kracht stapvoets rijden!”

Een geliefkoosde bezigheid was wandelen. In Leiden boden de singels en het Plantsoen de mogelijkheid tot aangenaam wandelen. Vooral langs de Witte Singel met het mooie uitzicht op de Hortus en de prachtige kastanjebomen, waaronder het voor minnende paren goed toeven was.

Leiden telde op 1 januari 1896 44.714 inwoners, welk getal door de annexatie vermeerderd werd met ruim 3400 uit Zoeterwoude, 1900 uit Oegstgeest en 3000 uit Leiderdorp.

De nieuwe wijken ontstonden op plaatsen waar kleine industrieën, zoals wasserijen, blekerijen en bloemisterijen, en tuinen gelegen waren. Er werden vrijwel geen huizen voor meer vermogenden gebouwd, het ging hoofdzakelijk om woningen voor ambtenaren, kleine renteniers en andere mensen met een niet zo ruim inkomen, voor wie de goedkopere huizen in de binnenstad blijkbaar niet genoeg in aantal waren of misschien toch te ongeriefelijk.

Bij het begin van het jaar 1902 had Leiden 54.857 inwoners, 25.981 mannen en 28.876 vrouwen. In de loop van dat jaar kwamen er door geboorte (1650) en vestiging (3147) nog 4797 bij, terwijl de bevolking door overlijden (822) en vertrek (3715) verminderde met 4537 personen. Deze stad, die op 31 december 1902 55.117 zielen telde, werd bestuurd door een College van Burgemeester en Wethouders, bestaande uit burgemeester Mr. F. Was, de gemeentesecretaris Mr. M.C. de Vries van Heyst en de wethouders H.C. Jutta (financiën), J.A. van Hamel (onderwijs), J. Korevaar (fabricage, bouwpolitie, brandweer) en Mr. P.J.M. Aalberse

afb. 7. Gezicht op de Zoeterwoudse singel vanaf de Hoge Rijndijk.

(bevolking). De wethouders werden gekozen voor zes jaar met aftreding van de helft om de drie jaar.

Van de door de Gemeenteraad behandelde onderwerpen in 1902 waren de belangrijkste de verbinding over de Zoeterwoudse Singel ter hoogte van de Kraaijerstraat, een vergunning aan de Maatschappij tot Exploitatie van Tramwegen om de tramlijn Den Haag-Leiden door te trekken van de Ambachtsschool tot het Noordeindsplein, het besluit om de kaasmarkt niet te verplaatsen van de Vismarkt naar Papengracht of Hooigracht en het besluit tot het doen rooien van de bomen op het Kort Rapenburg en hun vervanging door andere.

Helaas moest de burgemeester 1 december om gezondheidsredenen ontslag aanvragen. Vanaf 17 maart 1894 was hij Leidens eerste burger geweest.

Leiden was een stad met een levendige klein-handel en druk bezochte weekmarkten, vooral de veemarkt.

Ook ontplooiden zich een veelzijdig fabriekswezen, met onder andere fabrieken van laken, grein, katoenen stoffen, saai, wollen dekens, wollen garens, visnetten, zeemleer, stoom- en andere werktuigen, schelpkalk,

afb. 2. Burgemeester F. Was.

cementsteen, sigaren, verduurzaamde levensmiddelen, kunstmineraalwater, bier, gedestilleerd, meel, brood, koek, boter, zout, enz. Daarbij was het kunstig in verschillende kleuren bedrukte katoen van de Leidsche Katoenmaatschappij tot ver over onze grenzen bekend.

afb. 3. Douzastraat.

TELEFOONNET. — LEIDEN.

Het telefoonkantoor is geopend:
voor lokaalverkeer den geheelen dag en nacht,
voor Intercommunaalverkeer van 8 u. v.m. tot 10 u. n.m.

Telefonisten :

Mej. E. Th. Bik, E. J. S. Verhoog, M. Bik, J. E. van der Hoeven, A. Bik.

Abonnement voor elke aansluiting f 35.- p. jaar.

**Abonnementen worden zonder verhooging van prijs
aangenomen bij EDUARD IJDO.**

Handleiding voor het gebruik van de Toestellen.

1. Wanneer men met een der geabonneerden wensch te spreken:
a. draait men de kruk van het scheltoestel een paar malen om,
terwijl de telefoon aan den haak blijft hangen;

b. neemt daarna de telefoon van den haak, drukt haar goed
tegen het oor aan,

c. wacht de vraag van het Centraal-bureau af, dan

d. deelt men den beambte het nummer mede van den geabonneerde
met wien men spreken wil, en

e. wacht, altijd met de telegraaf aan het oor, totdat de beambte
door het woord „**voorwaarts**” het **teeken** heeft gegeven, dat de ver-
binding met den **geabonneerde** met wien men spreken wil, tot stand
is gekomen, dan

f. hangt men den telefoon weder **aan** den haak,

g. schelt men zelf den geabonneerde met wien men **spreken** wil, en
zoodra deze aan zijn telefoon **is** gekomen, kan het gesprek beginnen.

2. Bij het spreken houdt men de telefoon altijd tegen het oor
gedrukt, en spreekt met gewoon stemgeluid.

3. Is het gesprek afgelopen, dan

a. hangt men de telefoon weder aan den haak;

b. draait de kruk eenmaal om.

Op het Centraal-bureau wordt dan verbinding opgeheven.

Zonder dit **teeken** zoude tot nadeel van de geabonneerden de
verbinding blijven bestaan en men niet door anderen kunnen ge-
roepen worden.

4. Wordt een geabonneerde door de schel opgeroepen dan:

neemt hij de telefoon van den haak, drukt haar tegen het oor
en luistert.

afb. 4. Paardesteeg vanaf de Bostelbrug.

Ook de winkels in Leiden konden met die der grootste steden van ons land wedijveren. Zo vond men magazijnen met huishoudelijke artikelen, kleding en manufactures, gouden en zilveren voorwerpen, boeken en bloemen.

Leiden bezat sinds mei 1848 gasverlichting, sinds 1877 duinwaterleiding, sedert 1879 een paardetram en sinds 1890 een telefoonnet.

De tram

Het vervoer in en om Leiden vond plaats met stoom- en paardetram. Voor een dagje uit in de bollenstreek nam men de stoomtram van Leiden naar Haarlem, het strand kon men bereiken met de stoomtram naar Katwijk aan Zee.

Met de paardetram kon men van de remise aan de Hoge Rijndijk naar

het station. Gewoonlijk duurde zo'n rit ongeveer 20 minuten, moest er vaak gestopt worden dan kon het natuurlijk wel wat langer duren en deed men er beter aan de tocht te voet af te leggen. Als men flink doorstapte was men eerder aan het station dan de tram. Dit kwam door de vele stopplaatsen, elke huisdeur was als het ware een halte. Als mevrouw naar het station moest en de tram al in aantocht was, terwijl ze nog niet geheel gekleed was, verscheen de dienstbode in een katoenen japon met wit schort en witte muts aan de deur, die de conducteur verzocht te stoppen. Miste mevrouw tenslotte toch haar trein, dan kreeg de tram de schuld!

Wilde men bij Labree, vlak bij de Nieuwe Brugsteeg aan de Hogewoerd, sigaren kopen dan vroeg je de conducteur daar even langzaam te rijden en aan de halte Watersteeg even te wachten. Het kwam altijd goed. Conducteur en passagier reden even later genoegelijk verder, ieder met een geurige sigaar tussen de lippen.

De tram moest rijden tot de laatste trein uit Den Haag aankwam. Die kwam vaak niet op tijd, zodat de laatste tram soms pas om één uur, half twee vertrok, bijna altijd vol met studenten die uit het Haagje

afb. 5. Paardetram in de Paardesteeg.

terugkeerden. Men kon er nooit zeker van zijn dat die laatste rit normaal zou verlopen, want bij de bocht Kort Rapenburg-Breestraat hadden de heren studenten nog wel eens het pretje om met zo'n tien of twaalf man op het achterbalkon te gaan staan en de tram zo uit zijn evenwicht te brengen. Gevolg: de tram reed het Rapenburg op. Gelukkig brachten de studenten het voertuig ook weer in het rechte spoor.

In de stad had men enkel spoor, met wisselplaatsen tegenover Hogewoerd 74, Breestraat ter hoogte van het stadhuis en de Bostelbrug. Van de Rijnsburgersingel tot aan het station was er dubbelspoor. De doorgang van de Paardesteeg was zo smal dat het publiek, als de tram passeerde, met de rug tegen de muur moest gaan staan om niet geraakt te worden.

De kermis

In de laatste volle week van juli, van maandag tot en met zaterdag, werd de Leidse kermis gehouden. Het oorspronkelijke doel – bevordering van de plaatselijke handel – was langzamerhand enigszins vervallen, men kon immers alles in de winkel kopen. Koek- en speelgoedkramen bleven over, soms ook de galanterie-uitstallingen. Meer en meer kwam de nadruk te liggen op de specifieke kermisvermaken, zoals potsenmakers, goochelaars, waarzeggers en kwakzalvers.

Het straatbeeld werd in kermistijd verlevendigd door talloze straatmuzikanten met harmonica of buikorgeltje en straatzangers die liederen ten gehore brachten over moorden, oorlogen en andere gruwelen, terwijl ze met een stok de coupletten die op een “smartlap” waren afgebeeld aanwezen.

In de verschillende etablissementen traden orkesten op, in de schouwburg waren iedere avond voorstellingen en in de Stadsgehoorzaal speelde het Specialiteiten-Gezelschap van Frits van Haarlem. Een andere specialiteit waren de poffertjes van de Erven Weduwe Epskamp op de Bloemmarkt, in de eerste kraam vanaf de Vrouwesteeg, terwijl de echte Parijse roomsoezen alléén bij Brummelkamp op de Haarlemmerstraat verkrijgbaar waren. Een andere lekkernij was de gerookte paling van J.C. Spaargaren op de Aalmarkt.

Een nieuwe attractie vormde het speciale kermisprogramma van het Wereld-Panorama, dat in het begin van 1902 gevestigd was aan het Kort Rapenburg, in een zaal naast “Plaats Royaal”. Wekelijks werd hier een nieuw programma vertoond met originele glas-stereogrammen, waar op beelden van alle werelddelen te zien waren. Voor f 0,20 kon een vol-

wassene hier binnen, maar men was voordeliger uit met een abonnement voor tien bezoeken à raison van f 1,50.

Begin juli trof men al voorbereidingen voor de kermispret en zette men advertenties in de krant voor passend kermisgezelschap. Zo kon men zaterdag 5 juli 1902 in het Leidsch Dagblad lezen:

Ernstig gemeend!

10 nette Meisjes van Oegstgeest, vragen 10 nette Jongens om de kermisweek gezellig door te brengen. **Heeren** Timmerlieden van Sanatorium "Rhijngeest" genieten de voorkeur. Antwoordt s.v.p. in de Kleine Advertentiën Woensdag- of Zaterdagavond.

Het antwoord van de timmerlieden liet niet lang op zich wachten, want woensdag 9 juli werd de volgende advertentie aangetroffen:

Aan de 10 nette Meisjes van Oegstgeest

Uw advertentie van Zaterdag j.l. gelezen hebbende verzoeken wij U nader in kennis te komen. Gelieve brieven, liefst met portret, te bezorgen aan het werk. Adres: De 10 Timmerlieden van het Sanatorium "Rhijngeest".

We vinden ook poëtische uitingen, zoals

Haast U, Heeren!!!

Vier jolige Dames,

Ja, Vroolijk en net,

Vragen vier jolige **Heeren**

Voor de Kermispret.

Brieven liefst met portret.

Om een indruk te krijgen van de kermis in 1902 geven we een verkorte versie uit het Leidsch Dagblad.

't Is bekend: de laatste volle week van **Hooimand** brengt Leiden de kermis. Die laatste volle week is aangebroken, dus: 't is kermis in de Sleutelstad. Gehoord en gezien is het door alle Leidenaars, dat het kermis is, gehoord aan de muziek van mensen en kinderen, gezien aan tenten en kramen, aan etablissementen, caroussels, paling- en zuurstalletjes, en krachtmeters; gezien door velen aan het schitterend lichtpaleis op de Lammermarkt, dat gisteravond een oceaan van licht goot over de vele kermisterreinbezoekers, die kan het anders op Leidsche kermis? beregend werden, zij het dan ook niet onophoudelijk.

In de Stadszaal treedt op het specialiteiten-gezelschap van den heer Frits van Haarlem, dat – het is gemakkelijk te voorspellen – deze week wel weer groote belangstelling zal ondervinden. De eerste voorstelling gister-

afb.6. Kermis op de Oude Beestenmarkt.

avond heeft de verwachting niet beschaamd, al moet erkend dat er ditmaal niet is een nummer dat verre boven al de anderen uitschittert, dat het glanspunt, dat de clou van den avond is. Eigenlijk gezegd is nu elk nummer zelf goed. Neen, er is toch iets dat boven het andere de aandacht trekt: heerlijk mooi toch is “het gouden Eden” van les Folichons, zoowel om het keurige decoratief als om de smaakvolle kostumes Louis XV der drie vertooners (een heer, die kunstig het gezang der vogels naabootst, en twee dames, die hem met haar gezang begeleiden). Zulk een pracht is in de weinige oogenblikken, die men het kan zien, niet genoeg te genieten.

Dan is er ook nog als een der hoofdnommers het **Robert-Paxton-ensemble**, bestaande uit een galerij van panorama-beelden naar werken van op het programma vermelde meesters. Deze tien schilderijen zijn op den achtergrond en in de onderdeelen nagebootst op doek, terwijl de hoofdfiguren of voornaamste groepen worden voorgesteld door werkelijk manlijke of vrouwlijke personages, zóó echter dat het bij den eersten oogopslag moeilijk valt uit te maken of met deze reproductie werkelijkheid of kunst in het spel is.

De bijval, door deze beide vertooningen behaald, was dan ook ontzaglijk. Maar er was nog meer, dat daarin mocht **deelen**. **Clever** en **Piccolo** geven aardige dingen op het jongleur-gebied te zien, niet in kunstenmakerspak, maar in deftig gekleede jas met witte das. Gedresseerde honden en katten van Hermany zijn er te bewonderen en ontlokten menigmaal den hoor-

baren uitroep: "och hoe lief!" De humoristen Solzer en Hesse weten door hun komische voordrachten hun publiek te doen schateren.

Dank zij den eigenaar van "Du Nord" aan de Steenstraat, den heer **Hünnekens**, kan men ook daar heel wat moois en verwonderlijks aanschouwen en beluisteren.

Daar treedt op het internationale specialiteiten-gezelschap onder directie van den heer Vleugels, te Rotterdam, dat een hooge vlucht heeft genomen, geassisteerd, krachtig en onvermoeid, door een orkest, dat den heer Blazer tot kapelmeester heeft.

Natuurlijk begon het zeventiennummerige programma met muziek, waar mede het ook eindigde.

Achtereenvolgens dongen om de gunst, sommigen meermalen, Gretchen en Gustav **Féher**, een goed zingend paar; prof. Ri-ki-ri, die werkelijk interessante toeren verricht, bier tapt uit een door hem op een bord geteekend vat en zich van een sigaar voorziet, uit een inderhaast geschetst kistje van honderd; die de phonograaf en dieren zeer goed nabootst; een zestal zingende dames, die aan het publiek ter beoordeeling overlaten welk kostuum haar het beste kleedt; komische gymnasten, die nu en dan

afb. 7. Hotel Plaats Royaal.

“t hart doen vasthouden” en de gezamenlijke levers telkens doen schudden; een geheimzinnige globe, waarin en waaruit een dame kruipt en schiet, een imitatie van de globe bij de grrroote Barnum en Bailey.

’t Geheel voldeed gisteren uitstekend. ‘t Zal het ook volgende kermis-avonden doen, als de zaal nog beter bezet en er een beetje meer geestdrift zijn zal. Hünnekens, Vleugels en Blazer in “Du Nord” zullen niet over Leiden behoeven te klagen.

De 3 October-viering

Een enigszins koude frisse morgenlucht begroette de Leidenaars bij het ontwaken op 3 oktober, maar overal was de feeststemming al merkbaar aan het wapperen van de vlaggen en de opgewekte gezichten.

Om half negen was er reeds een talrijke menigte op de been voor de koraalmuziek onder leiding van de heer C.B. Duyster. Stil luisterde men naar het door de ongeveer 200 zangers en zangeressen zeer mooi uitgevoerde programma, begeleid door de muziek van de schutterij. Vooral de aandacht trokken het nieuwe nummer “Berg op Zoom” en psalm 100.

Doordat het programma wat uitgebreider was dan anders duurde de uitvoering van deze opening van de feestdag tot precies negen uur. Jammer was het dat zo weinigen uit het publiek zich het liederenbundeltje aanschaffen, zodat men mee had kunnen zingen! De uitdeling van brood en haring, tabak en bier verliep op zeer kalme wijze, dank zij de uitsteken-de zorgen van de commissieleden en de goede houding van het publiek. **Prettig** was het te zien met welke tevreden gezichten de vrouwen uit de Waag en “Nut en Genoegen” kwamen, met de feestgaven onder de arm.

De jeugd was al heel vroeg op de Vismarkt aanwezig om de fontein te zien spuiten en naar het stadhuis-carillon te luisteren. Niet lang bleven de jongeren daar, want op het Schuttersveld zou al gauw een begin gemaakt worden met het programma, dat ’s middags voortgezet zou worden. Om 10 uur kwamen de eigenaars van 100 postduiven met hun dieren op het veld, waar de inkorving onder grote belangstelling van de Leidse lieverdjes plaats vond. De manden werden naar Delft gebracht, waar de duiven om één uur precies opgelaten zouden worden. Ook op de andere gedeelten van het Schuttersveld was al veel vertier en de eigenaars van koekkramen, draaimolens en schiettenten deden goede zaken,

Tegen half één werd de drukte nog groter, want toen kwamen de verschillende sportverenigingen in keurig sportkostuum met hun vaandel

het terrein op. Om één uur begon de muziek te spelen. Een geweer-colonne opende het feest en gaf al direkt een goede indruk van de vaardigheid in het hanteren van dit wapen. Ook aan ringen en rekstok werden mooie oefeningen uitgevoerd, waarbij niet alleen de vlugheid, maar vooral ook de spierkracht der medewerkers bij uitstek voldeed.

Een gedeelte van het veld was afgebakend om te voetballen, wat door 22 enthousiaste spelers beoefend en door talrijke niet minder enthousiaste supporters aanschouwd werd.

Op het grote veld vonden fietswedstrijden met hindernissen plaats. Met grote belangstelling volgde het publiek de verrichtingen van de deelnemers. Boeiend was ook de wedstrijd met pollepel en ei, die men "met kranige velociteit" rond de muziektent balanceerde.

Intussen vloog de eerste duif binnen, die de tocht van Delft naar Leiden in een half uur had afgelegd. Spoedig volgde de andere.

De leden van de sportverenigingen gingen door met hun programma en zo kon men bewonderend kijken naar gymnastiekoefeningen, het trekken op sabel en degen en het hoog- en verspringen.

Een van de laatste nummers was een colonne sabel, waarbij de voorletters van de koningin en van de prins - een W en een H - kunstig door de sabels werden gevormd, terwijl de muziek het Wilhelmus speelde en men op die maat de bewegingen uitvoerde.

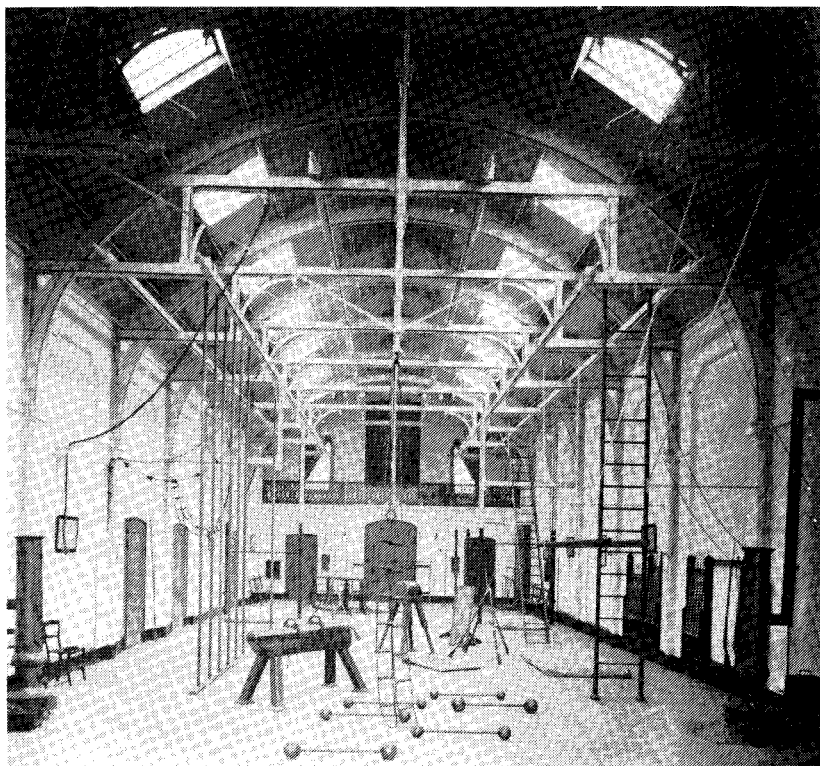
Om drie uur begon de aftocht der deelnemers van het Schuttersveld en begaf men zich naar de Stadszaal, waar de medailles werden uitgereikt, die een ogenblik later aan de vaandels prijken.

's Avonds was er het overbekende feest, waar men op dansvlonder, in draaimolen of schiettent zich kon amuseren aan de arm van zijn geliefde om haar vervolgens een portie poffertjes aan te bieden, of waar men onder genot van een biertje of cognacje kon luisteren naar de muziek op Zomerlust of Zomerzorg.

Het vuurwerk was helaas niet erg imposant, doordat de rook bleef hangen en daardoor het effect wel wat verloren ging. Toch was het feest bijzonder goed geslaagd en talrijke verenigingen waren het bestuur van de 3 October Vereeniging zeer dankbaar dat het een aantal sportmanifestaties onder de ogen van het publiek had gebracht. Een betere reclame voor een gezonde lichaamsbeweging was bijna niet denkbaar!

Sport en spel

Aan het eind van de 19de eeuw kende men een groot aantal verenigingen op allerlei gebied, die echter nog uitsluitend georganiseerd waren door

afb. 8. Gymnastiekzaal.

de gezeten burgerij en de gegoede stand. Voor de arbeiders was in deze periode nog vrijwel geen gelegenheid om aan enige vorm van ontspanning in verenigingsverband mee te doen, Lezingen en cursussen die voor de arbeiders georganiseerd werden hadden een gering succes. Bij de burgerij bestond een enorme belangstelling voor het verenigingsleven. Zo had men muziek- en zangverenigingen, sportverenigingen, waaronder een aantal kegelclubs, wielrijdersverenigingen en **gymnastiek**-verenigingen.

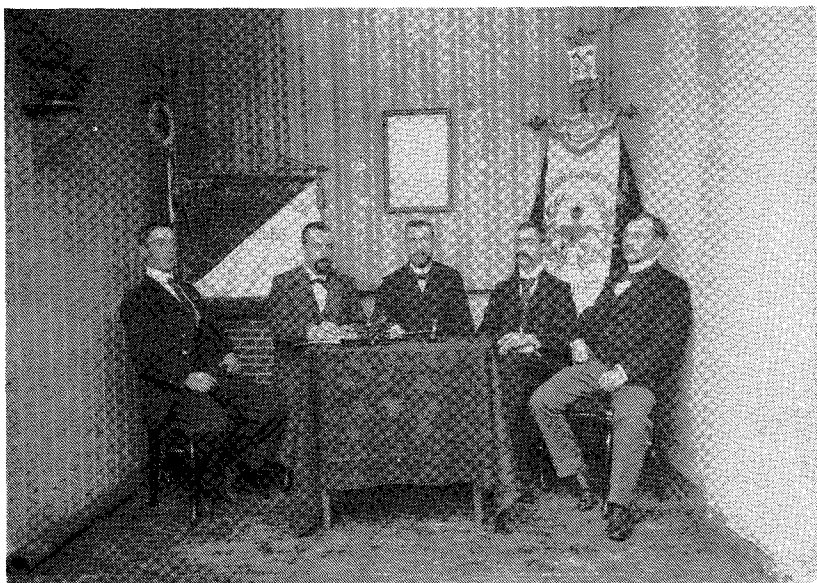
Het "terug tot de natuur" kwam in de mode. Hieronder werd ook de "naaktcultuur" verstaan, het beoefenen van sport en spel zonder de overlast van kleding. Echt naakt, zoals wij dat nu kennen, was het natuurlijk niet. Bij de betere standen had men het decolleté, de japon met de laag-

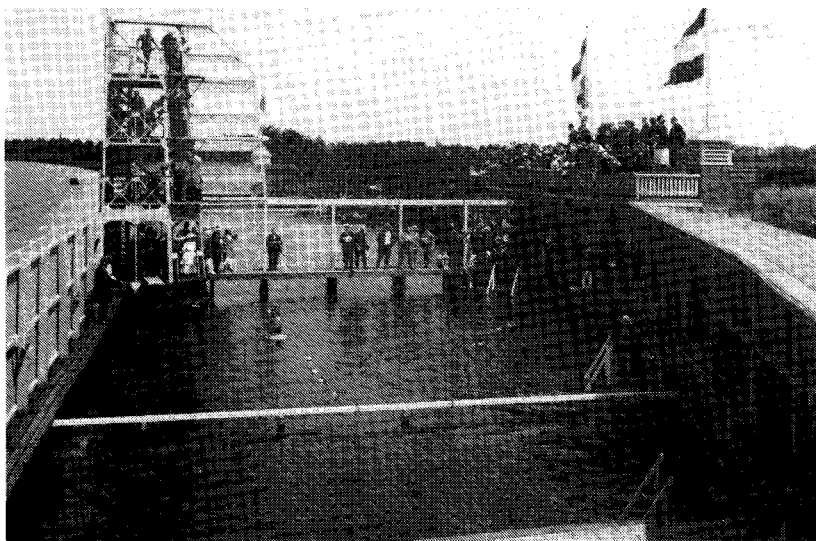
uitgesneden hals, voor de lagere standen betekende het pootjebaden in zee, waarbij soms wel iets van de kuit zichtbaar was.

Vooraf in de kringen der vegetariërs werd de lichaamscultuur een ware rage. Er ontstonden speciale vegetarische pensions, waar men in de open lucht wat sport ging beoefenen. Konden de mannen volstaan met een zwembroek, de vrouwen droegen over haar badpak een op een nachtjapon gelijkend kledingstuk en moesten maar zien hoe ze in zulke kledij terug tot de natuur kwamen. Natuurlijk stuitten deze gedragingen wel op tegenstand. Stel je voor: in een badkostuum op het droge en in het openbaar spelletjes doen of lui in de zon liggen!

Toch drong het denkbeeld van sportbeoefening in de buitenlucht wel langzamerhand door en zo huurde de Leidse gymnastiekvereniging "Hercules" in de zomer van 1902 nabij 't Posthof een groot terrein om daar in de vrije natuur gymnastiek en atletiek te bedrijven. Rond de eeuwwisseling kende Leiden trouwens een groot aantal sportverenigingen. In 1896 was de Leidsche Athletiek-Vereeniging "De Sportman" door een achttal jongens tussen de 12 en 16 jaar opgericht met het doel: hardlopen, roeien, schieten, gymnastiek, wielrijden en schaatsenrijden.

afb. 9. Bestuur van de vereniging Hercules.

afb.10. Zwembad.

Lopen was goedkoop, je zuster maakte van een oude broek een allerliefst race-toilet, waarin je je blote kuitten kon vertonen; de beoefening van wielrijden hing vaak af van de gelukkige omstandigheid dat een der oudere broers van de leden met zijn meisje uitging, van welke toestand de jongere broer gewoonlijk wist te profiteren door zijn fiets te gappen.

In 1900 gaf de afdeling wielrijden enige gezellige polo-avonden in de rijwielschool van de gebroeders Straatsburg aan de Haarlemmerstraat en verder werden er hoofdzakelijk clubtochten georganiseerd. Spoedig werd het hardlopen vervangen door voetballen, dat beoefend werd aan de Rijsburgerweg tegenover de tol. Helaas had de gecostumeerde voetbalwedstrijd, die in maart 1902 gehouden werd, slechts matig succes.

Meer succes had in deze tijd het waterpolo. Bij een onderling **zwemfeest** in de badinrichting "Rhijnzicht" werd voor het eerst in 1901 voor een talrijk publiek door Leidenaars een partij polo gespeeld. De partijen waren onderscheiden door rode en witte mutsen.

Leidsche **Zwemclub.**

Onderling Zwemfeest

op Zondag 20 Juli 1902 in de Zweminrichting

„RHYNZIGT“.

Doel: Het nut vad 't zwemmen duidelijk aan te toonen
Aanvang d o s **namiddags** o m **één uur.**

Da **kleding** der Zwemmers **zal zijn: Zwembreek, waarover tricot**
met schoaderbedekking, en broek tot aan de knie.

Toegang hebben :

1ste Leden en Donateurs met twee Dames op vertoon **van Diploma.**

2de Heeren, niet-Leden, à f 0.50 per persoon.

3de Dames, niet-Leden, à f 0.25 per persoon.

Het Bestuur der L. Z.

C. J. LEENDERTZ, *Voorzitter.*

G. J. SALA, *Onder-Voorzitter.*

E. Th. WITTE, *Penningmeester.*

C. A. J. QUANT, *Commissaris.*

W. DRAAYER, *Secretaris.*

6883 58

“Dat geplas en geploeter, waarbij soms de bal hoog in de lucht ging, en de behendigheid, waarmede de deelnemers zich door het water bewogen, waarin zij zich geheel thuis gevoelden, brachten het publiek geheel in vervoering. Wie weet welk een kranig 7-tal Leiden een volgend jaar op de bondswedstrijden kan afvaardigen!”

Het duurde echter nog tot 1904 eer de Leidsche Zwemclub, na zich wat zwemmen en waterpolo betreft gecombineerd te hebben met “De Sportman” zich sterk genoeg voelde om een waterpolo-zevental naar wedstrijden af te vaardigen.

De eerste zwemwedstrijden waren in Leiden al in 1886 gehouden, hetgeen aanleiding werd tot de oprichting van de Leidsche Zwemclub. Voor het snelzwemmen op de borst waren schoolslag en zijslag de aangewezen zwemwijzen, verder had men het rugzwemmen en duiken en tot slot de zogenaamde waterspelen.

Vanaf 1901 kon er ook door dames aan wedstrijden deelgenomen

worden, niet op zondag gelijktijdig met de herenwedstrijden, maar de zaterdag ervoor.

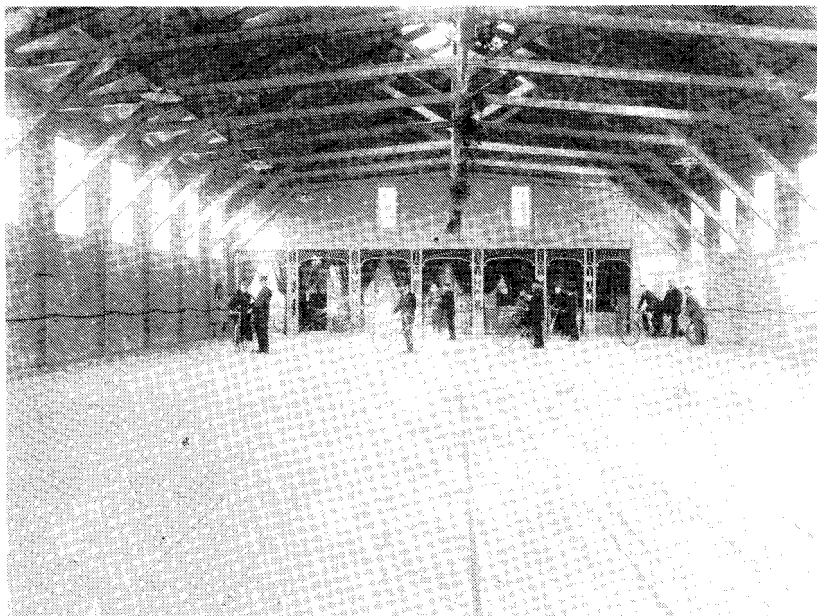
Langzamerhand gingen de vrouwen meer sporten beoefenen en vertoonden zij zich op tennisbaan en hockeyveld. Werden de mannen vaak voor een lastige keus gesteld: cricket of tennis in de zomer en voetbal of hockey in de winter, de vrouwen verkeerden in een gelukkiger positie: zij waren door haar nog-niet-volkomen-gelijkheid aan de man van deze keus vrijgesteld!

De fiets

Het wielrijden was aan het eind van de 19de eeuw nog een luxe, vooral door de hoge aanschaffkosten van rijwiel en fietskostuum. Langzamerhand kwam de fiets in de mode, ook voor toeristische doeleinden.

Rijscholen ontstonden, waar de leerling door een instructeur en twee helpers op de fiets gehesen werd, waarna er gereden moest worden,

afb. 1 1. Fietsschool.

aanvankelijk ondersteund en in geleidelijk sneller tempo. Hierbij werd gebruik gemaakt van een leren band, waardoor de leerling goed kon worden vastgehouden. Na vier of vijf lessen was men zo ver dat men het ook op een stil buitenweggetje mocht proberen, nog steeds wel aan de leiband. Na een les of twaalf moest men het geheel op eigen kracht kunnen en was men klaar om een fiets te kopen of te huren. Hoe exclusiever de rijsschool hoe aantrekkelijker het leren rijden was georganiseerd. Heel dure scholen bijvoorbeeld hadden in de lesruimte een piano staan, waarop een pianist tijdens de lessen vrolijke walsen speelde om de moed erin te houden. De Leidenaars konden voor het leren fietsen in de Haarlemmerstraat terecht, in de rijwielschool van de gebroeders Straatsburg.

Het heeft wel even geduurd voordat de vrouw op de fiets werd geaccepteerd. Velen vonden het onwielvoegelijk, onfatsoenlijk, ongezonder, onvrouwelijk en wat al niet meer, als vrouwen zich op een rijwiel op de openbare weg vertoonden. Artsen adviseerden om maar niet te fietsen, omdat hun lichaamskracht het niet zou kunnen hebben. Door het gebruik van de fiets zouden de vrouwelijke organen die voor het huwelijk noodzakelijk zijn ernstige stoornissen oplopen. Jonge moeders zouden door te gaan fietsen hun borstvoeding kwijtraken. Sommigen verboden aan vrouwen “het onzedelijke velocipederen”, omdat het “prikkelend” werkte. De vrouwen trokken zich er niets van aan. Er ontstonden rijsscholen voor dames en damesfietsclubs. Misschien had een enkele dame nog gewetensbezwaren en wilde ze van haar rijwiel af, getuige de advertentie uit 1902: “Mooie fiets te koop aangeboden door een dame, geheel vernikkeld, zo goed als nieuw”.

De mode

Door de grotere sportiviteit, de vrouwenemancipatie, meer aandacht voor de hygiëne en het terug-naar-de-natuur-idee werd er ook een meer natuurlijke kleding gewenst, die gevonden werd in de reform-dracht.

De reformkleding was hoofdzakelijk gericht tegen de wespentaille, die door het overdreven inrijgen de normale groei van het lichaam belemmerde. Er werd nu kleding ontworpen die zonder korset gedragen werd en waarvan de taille hoog kwam, soms tot onder de borst. Een corselet steunde het lichaam en liet het gewicht van het kleed door de schouders dragen. Het bovenste deel van het reformkleed nam de vorm aan van een bolero of blouse. De rok was enigszins slepend. De mantels waren driekwart en eveneens voorzien van een pelerine of een bolero.

De eerste reformjaponnen waren recht van vorm en deden - vooral

Au Corset Français.

7. VISCHMARKT 7.

CORSET LOUIS XV.

Drukt niet op de maag.

Laat de ademhaling vrij.

Geeft een PRACHTIG FIGUUR.

Vraagt Ziektzending.

Specialiteit

in alle

SOORTEN **CORSETTEN**,

VOOR

D a m e s , M e i s j e s * *
* * * en Kinderen.

SPECIALINRICHTING

**tot het vervaardigen op
maat van het nieuwste
model Bustenhouder
voor Reformkleeding.**

Tevens Atelier tot het
VERMAKEN, WASSCHEN
en REPAREEREN van
Corsetten.

SPOEDIG. * BILLIJK.

na de wespentaille – niet sierlijk aan, vandaar de naam hobbezak. Merkwaardig was het dat vele vrouwen de reformkleding droegen, maar met een korset.

Er ontstond een tegenhanger van de reformkleding: de robe-princesse, een versmelting van de gewone op de wespentaille gebaseerde mode en het reformkleed. Daarnaast trof men het doorsnee kleed of droit-devant aan, dat minder ingesnoerd was dan de wespentaille met een wijde rok en een bloesvormig lijfje.

Als alledaags burgerkostuum kende men de rok met de blouse, die echter in combinatie met das en matrozenhoed ook golden als sportkostuum.

Zelden werd een vorm van kleding met zoveel geestdrift aangehangen en met zoveel felheid bestreden als juist de reformkleding. Talloze artikelen verschenen in kranten en tijdschriften, hevige pennestrijden ontbrandden. Mannen en vrouwen sloegen elkaar met argumenten pro en contra om de oren. Een bloemlezing uit de pers anno 1902 willen wij u niet onthouden.

Een mensch moet baas zijn over zijn kleeren en niet de kleeren de baas over den mensch.

Wat hebben wij mannen met vreugde gezien den terugkeer der vrouw tot het natuurlijk leven, tot de natuur. Ze zwemt tegenwoordig en rijdt schaatsen, het rijwiel was een bevrijder, en tennis was een hervormer. Kortere rokken, zoodat ze niet alleen wandelen, maar **loopen**, hard **loopen** in de tennisbaan kon.

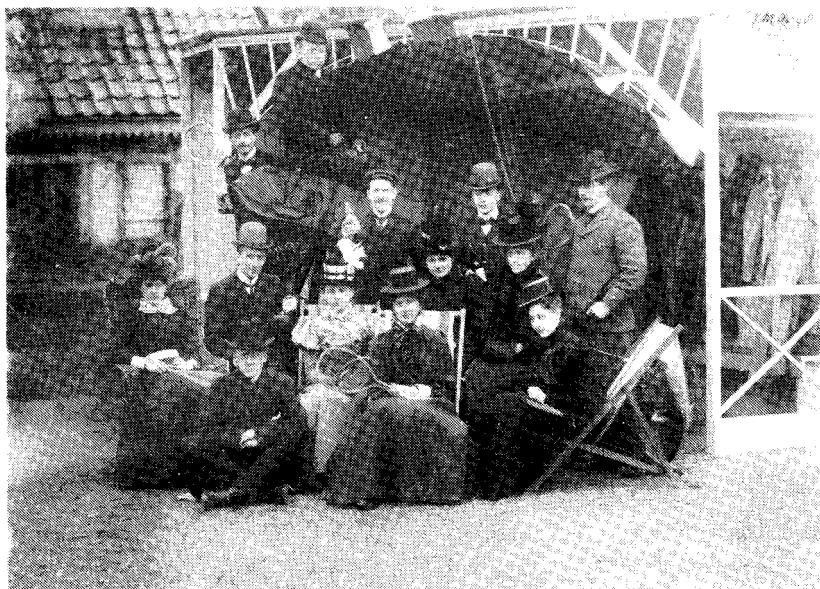
O tennis! Is er iets **ZOO** bevalligs als een **frisch** Hollandsch meisje, dat tennis speelt? De poëzie der beweging toont ze. Aan de vrouwen, gevormd door dezen terugkeer tot Moeder Natuur, tot frissche lucht en vroolijke beweging, danken wij de reformkleeding.

Professor Treub vindt haar leelijk.

. Ik kom in verzet. De jury der mannen is het blijkbaar niet eens. Ik vind die kleeding mooi, bevallig, daarbij echt vrouwelijk.

Een goed reformtoilet volgt getrouw en eenvoudig de lange slingerlijnen van het vrouwenlichaam; zonder te knellen moet het aansluiten en licht zijn in het dragen. Doordien de hervorming nog **ZOO** nieuw is, komt de maak van het individu nog sterk uit; er zijn geen modes of tradities; ieder trekt aan wat haar het beste lijkt. Dat is heel goed als men mooie kostumes kan bedenken of ze bij een kunstenaars van de naald laat maken . . . maar sommigen trekken op goed geluk iets heel korts, los en wijs aan, dat niet altijd even mooi valt . zij zijn de draagsters van den “hobbezak” van prof. Treub.

Er zijn korte, breede, ronde vrouwen, die er dus uitzien in een slecht

afb. 72. Leden van de tennisvereniging I.M.O.

gemaakte reform, maar kleedt diezelfde in een prangend korset en een witte blouse, dan zien ze er uit als hobbeldebobbezakken en dat is nog veel erger! Ieder kieze wat haar het beste staat, en poge smaak te hebben of te koopen.

Ik beklaag hen, die nooit een goedgekleede vrouw in reformpakje opgemerkt hebben. Ik wel! In vind ze mooi. Ik voorspel, dat een vrouw, die eenmaal flink tot de reformkleeding is overgegaan, nimmer meer tot de oude terug gaat.

Het is wel duidelijk dat Nederland en zeker ook Leiden in beweging is gekomen. De nieuwe eeuw is op voortvarende wijze ingezet met vele ideeën van vooruitgang, maar daarnaast een grote belangstelling voor het verleden.

AANTEKENINGEN

Als belangrijkste bronnen zijn gebruikt:

Gemeenteraadsverslag 1902

Leidsch Dagblad 1902

Ydo's Adresboek van Leiden 1903-1904

J.B. van Loenen, *Gids voor en kleine kroniek van Leiden en Omstreken*, derde druk, Leiden 1905

P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962

D. de Boer e.a., *Nederland rond 1900*, Bussum 1972

Verslag over 1902 en Huishoudelijk Reglement, 3 October-Vereeniging, Leiden 1902

Jubileum-Uitgave "De Sportman", Leiden 1906

A. Perdeck, *Nakend op de fiets*, Den Haag 1967

Catalogus tentoonstelling *De Fiets*, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1977

F.W.S. van Thienen, *Acht eeuwen kostuum*, Hilversum 1967

Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit de **Prentverzameling** van de Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden, met uitzondering van afb. 11, die beschikbaar werd gesteld door de A.N.W.B. in Den Haag.

BEWEGING IN LEIDEN

Oprichting en beginjaren van de Vereniging Oud-Leiden

door

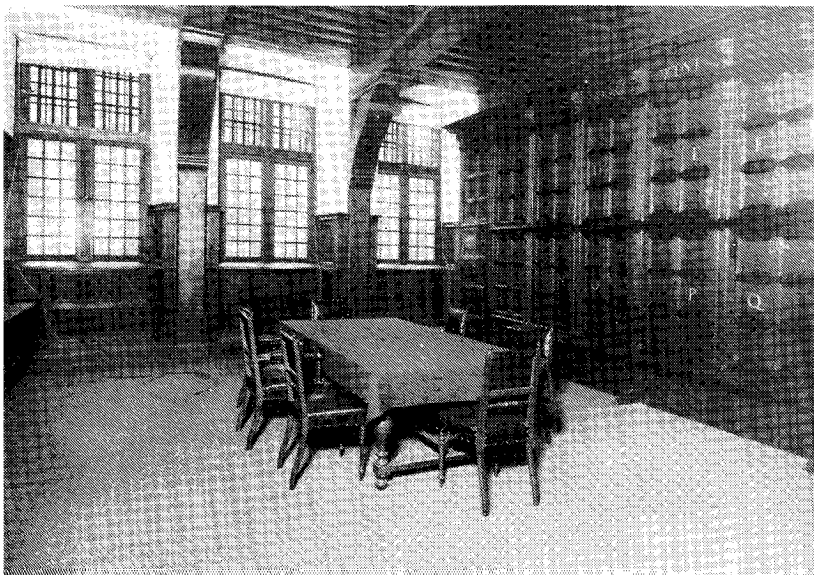
drs. R.E.O. Ekkart

Woensdag 5 november 1902. In het Stadhuis zijn om vier uur in de namiddag op uitnodiging van Mr. dr. J.C. Overvoorde en Prof. dr. P.J. Blok elf personen bijeengekomen om te praten over de oprichting van een historische vereniging. Onder de aanwezigen bevinden zich de hoogleraar J.E. Heeres, de architecten H.J. Jesse en W.C. Mulder, de fabrikant L.G. le Poole, de archiefvolontair W.J.J.C. Bijleveld en de student H.G.A. Obreen. Overvoorde en Blok hebben nog 17 andere personen uitgenodigd, maar sommigen hebben een bericht van verhindering gestuurd en anderen zijn zonder nadere verklaring weggebleven. Daardoor zijn er op deze gedenkwaardige dag met de initiatiefnemers meegerekend precies dertien (!) mensen bijeen.

Overvoorde neemt het woord en wijst op de grote betekenis van de Leidse geschiedenis en op de noodzaak om de latent aanwezige belangstelling daarvoor te stimuleren. Een vereniging zal hierbij een grote rol kunnen spelen door “het wekken van belangstelling in het algemeen, het houden van besprekingen gewijd aan de geschiedenis, het verzamelen van gegevens, vooral op bouwkundig gebied, het bewaren van voorwerpen, het uitgeven van jaarboekjes en steunen van uitgaven betrekking hebbend op de stadsgeschiedenis, het houden van tentoonstellingen, enz.”.

Blok wijst er op dat Leiden vele vreemdelingen aantrekt en dat een vereniging zou kunnen helpen om het “eigenaardig uiterlijk” van de stad te bewaren. Overvoorde merkt op dat het werkterrein van zo'n vereniging zich ook tot de omstreken van Leiden moet uitstrekken.

Nadat de ontwerpstatuten ter tafel zijn gebracht stelt Blok voor onmiddellijk tot oprichting van de vereniging over te gaan. “Na eenige opmerkingen van enkele der aanwezigen, wordt dit voorstel aangenomen, zoodat de vereeniging gesticht is”. Na dit historische ogenblik volgt een discussie over de naam van de vereniging en over de inhoud van de statuten. Nadat namen als Lugdunum en Leithen zijn afgewezen, besluit men de nieuwgeborene Oud-Leiden te dopen. De contributie wordt gesteld op f 2,50 's jaars en als bestuursleden worden aangewezen de twee initiatiefnemers en de student in de klassieke talen H.G.A. Obreen.

afb. 7. De Weeskamer in het Stadhuis, waar de oprichtingsvergadering op 5 november 1902 plaats vond. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

die het secretariaat op zich neemt; de gekozen bestuursleden hebben het recht nog twee andere bestuurders te benoemen. Het bestuur kan aan het werk gaan om de nieuwe vereniging gestalte te geven,

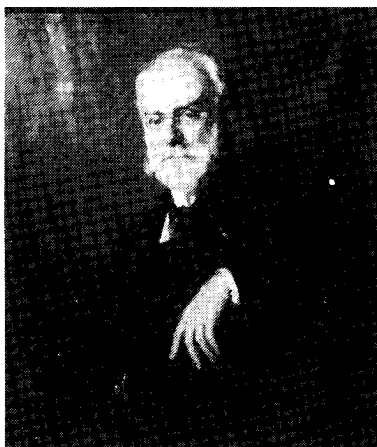
Het begin van de activiteiten

De oprichting van de Vereniging Oud-Leiden is geen geïsoleerd verschijnsel in het Nederland van rond de eeuwwisseling. De belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis en de zorg voor het behoud van het oude stedschoon leidden in die jaren tot de oprichting een reeks soortgelijke verenigingen in diverse steden. Den Haag had al in 1890 de Vereniging die Haghe gekregen, Dordrecht in 1892 Oud-Dordrecht, Amsterdam in 1900 Amstelodamum en Haarlem in 1901 Haerlem. Bovendien was er al in 1899 een landelijke organisatie op dit terrein opgericht, de Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

Bij de oprichting van de Vereniging Oud-Dordrecht speelde de jeugdig Dordtse gemeente-archivaris Mr. dr. Jacobus Cornelis Overvoorde (1865-1930) een belangrijke rol; zeven jaar later was dezelfde Overvoorde

*afb. 2. Mr. dr. J.C. Overvoorde.
Litho door P. P. Koster, 79 7 7. Leiden,
Gemeentelijke Archiefdienst.*

*afb. 3. Prof. dr. P.J. Blok. Schilderij
d o o r Thérèse Schwartze, 1914.
Leiden, Rijksuniversiteit.*

de initiatiefnemer tot de oprichting van de Oudheidkundige Bond. In 1901 volgde hij Mr. Dozy op als gemeente-archivaris van Leiden en als conservator van het Stedelijk Museum de Lakenhal. Gezien zijn voorafgaande activiteiten lijkt het geen twijfel dat de plannen voor de oprichting van de Vereniging Oud-Leiden uit zijn koker kwamen en dat de mede-oprichter Prof. dr. Pieter Johannes Blok (1855-1929), een man die door zijn publicaties reeds een groot gezag verworven had als kenner van de Nederlandse en speciaal ook van de Leidse geschiedenis, er door Overvoorde bijgehaald was om de gehele onderneming wat meer gewicht te verlenen. Men krijgt de indruk dat bij de oprichting en de vroegste ontwikkeling van de vereniging Overvoorde de motor was en Blok de man die door zijn autoriteit en aard kon fungeren als de stabiliserende factor, die een voortreffelijk tegenwicht vormde tegen de enthousiaste, soms zelfs te enthousiaste en daardoor in de omgang niet steeds even gemakkelijke, gemeente-archivaris.

Het derde in de oprichtingsbijeenkomst benoemde bestuurslid, de student Henri Obreen (1878-1937), kreeg de tijdrovende last van het secretariaat op zijn schouders, een taak die hij echter al in 1903 neerlegde in verband met zijn vertrek naar Gent. Spoedig breidde het bestuur zich uit met de heren G. Gerlings, die het penningmeesterschap op zich nam, en D. Hartevelt H.Czn., terwijl als vertegenwoordigers van resp. het

gemeentebestuur en het Leidsche Studenten Corps de heren Dr. E.F. van Dissel en F.R. Crommelin in het bestuur zitting namen.

De eerste taak van het bestuur was het werven van leden voor de nieuwe vereniging. Een circulaire werd opgesteld en verzonden aan personen, van wie men meende dat zij wellicht belangstelling zouden hebben. Niet **alle** aangeschrevenen reageerden daarop even enthousiast, Sommigen achtten een contributie van f 2,50 per jaar een te groot financieel offer, anderen zagen niet veel in de doelstellingen van de vereniging, zoals de bekende fabrikant L.G. le Poole, die schreef:

In het bezit uwer geachte letteren van den 9den Januari l.l., met circulaire en inteeckenbiljet, veroorloof ik mij U met dezen beleefdelijk mede te **deelen**, dat ik niet **overga** tot de invulling van dat biljet, daar mij op de eerste vergadering van bovengenoemde Vereeniging bleek dat die van een anderen aard is, dan ik mij had voorgesteld.

Gelukkig hadden vele andere personen een positievere kijk op de aard van de vereniging, zodat er binnen enkele maanden een redelijk aantal leden kon worden ingeschreven, al moet men zich van dat aantal geen al te grote voorstellingen maken: een jaar na de oprichting had men nog niet meer dan 123 leden en het heeft tientallen jaren geduurd voordat men in aanzienlijke mate boven dit aantal uitkwam.

Nu er leden kwamen moest er ook meer gebeuren. Het bestuur beraadde zich over lezingen en excursies, over het uitgeven van een jaarboek en over de samenstelling van een inventaris van Leidse monumenten, stuk voor stuk zaken die volgens de statuten tot het werkterrein van de vereniging behoorden.

Lezingen

Het eerste levensteken van de Vereniging Oud-Leiden was de organisatie van een lezing. Deze werd op 23 januari 1903 gehouden door - hoe kon het ook anders - Prof. Blok. De verwachtingen van het bestuur over de bestaande belangstelling waren wel erg hoog gespannen, want hoewel men de zaal van Hotel Lion d'or aan de Breestraat de aantrekkelijkste ruimte vond, besloot men liever gebruik te maken van de kleine zaal van de Stadsgehoorzaal in verband met het feit dat de ruimte in het hotel slechts 100 personen kon bevatten. Hoeveel mensen er uiteindelijk geweest zijn, is niet bekend, maar meer dan 100 zullen het er zeker niet geweest zijn. Blok sprak die avond over Lugdunum Batavorum en de Brittenburg en wanneer zijn lezing bedoeld was om in breder kring de aandacht op de vereniging te vestigen, is men daar zeker in geslaagd.

Bloks betoog was namelijk bedoeld om aan te tonen dat het Romeinse Lugdunum niet identiek was met het latere Leiden, een standpunt dat direct een felle reactie van een aanhanger van het tegenovergestelde standpunt opriep. Voor zover bekend is deze gelegenheid de enige keer in het 75-jarig bestaan van Oud-Leiden geweest, dat het betoog van de spreker de uitgave van een speciale brochure uitlokte om het door de hooggeleerde betoogde te weerspreken. Aan de Vereniging Oud-Leiden bewees Blok een belangrijke dienst door een blijkbaar zo tot de verbeelding sprekend onderwerp als onderwerp voor deze eerste lezing te kiezen, terwijl hij aan de Leidse geschiedschrijving een niet minder grote dienst bewees door een al te sterk verouderd, maar nog door velen met sentimentaliteit verdedigd standpunt op duidelijke wijze te bestrijden.

De frequentie van de door Oud-Leiden georganiseerde lezingen was aanvankelijk niet hoog, namelijk een of twee per jaar. Als sprekers traden in die eerste jaren o.a. op de bestuursleden Blok, Overvoorde en Knappert en daarnaast de archeoloog Holwerda, de historicus Posthumus en de kunsthistorici Vogelsang, Martin en Hofstede de Groot; van de behandelde onderwerpen kunnen worden genoemd: Leiden in het begin van de 16de eeuw, Albrecht Dürer en Lucas van Leyden, Beleg en Ontzet van Leiden, de Ramp van 1807 en de Leidse lakenindustrie. Uit de beschikbare gegevens krijgt men de indruk dat men bij de keuze van sprekers allereerst lette op een zo hoog mogelijk wetenschappelijk peil.

Excursies

Naast het nogal wetenschappelijk vermaak van de lezingen heeft men van het begin af aan de leden ook wat luchtiger amusement willen bieden in de vorm van excursies. De eerste excursie vond plaats op 27 juni 1903 en had de stad Haarlem als bestemming. De deelnemers dienden zich op eigen gelegenheid naar die stad te begeven en zich daar om precies 9.41 uur in de wachtkamer voor 1ste-klaspasagiers (Oud-Leiden was nu eenmaal een keurige vereniging!) te verzamelen. Volgens het jaarverslag was het een bijzonder geslaagde dag, want "onder geleide en voorlichting van beide Heeren (wethouder De Breuk en archivaris Gonnet) maakten de excursionisten eene allerbelangwekkendste wandeling door de Spaarnestad en vonden zij overal toegang tot de kunstwerken en historische monumenten waaraan Haarlem zoo rijk is".

In het volgende jaar waren er zelfs twee excursies, een op 14 mei, waarbij men per Noord-Zuidhollandsche Stoomtram naar het slot Teylingen ging, en een op 10 juni, waarbij kasteel Haarzuylen werd bezocht.

Laatstgenoemde excursie, waaraan een “aantal leden der Vereeniging met hun dames en eenige introducés” deelnam (aan vrouwelijke leden wordt in de formulering nog niet gedacht, al maakt de ledenlijst van die tijd duidelijk dat er ook een aantal dames als lid was ingeschreven!) mislukte enigszins door onvoldoende voorbereiding, zodat besloten werd dat bij volgende excursies eerst een of meer bestuursleden ter plaatse pools-hoogte zouden gaan nemen. Bij de excursies in de volgende jaren, o.a. naar kasteel Duivenvoorde, naar een aantal gebouwen in Leiden zelf, naar Gouda en Oudewater, naar Oegstgeest, Rijnsburg en Noordwijk en naar Delft, hoort men dergelijke klachten dan ook niet meer. Uit de gegevens blijkt dat de excursies van Oud-Leiden ook toen in een behoefte onder de leden voorzagen en doorgaans konden rekenen op een ruime belangstelling.

Leids jaarboekje

Een belangrijke taak van de Vereniging Oud-Leiden zou de uitgave van een historisch jaarboek zijn. Om de plannen daarvoor uit te werken werd er al in december 1902 een redactie-commissie geformeerd. Voorzitter van die commissie werd Prof. mr. J.E. Heeres, hoogleraar in de geschiedenis van Nederlands-Indië en van de zending; voorts werden tot leden van de commissie benoemd de bestuursleden Overvoorde, Obreen en Hartevelt en daarnaast de heer W.J.J.C. Bijleveld, die het secretariaat op zich nam. Reeds binnen enkele maanden werd het team nog uitgebreid met Prof. dr. L. Knappert, maar kort daarna weer ingekrompen door Obreens vertrek naar het buitenland.

Reeds in de eerste redactievergadering werd besloten dat het boekje zou bestaan uit “de vrijwillige bijdragen van een ieder, die ons een artikel voor dit doel wil afstaan, en vervolgens uit biographieën van personen, die zich als inwoners van Leiden verdienstelijk maakten.” Daarnaast zou er een lijst van belangrijkste gebeurtenissen in het afgelopen jaar worden opgenomen. De heer Frentzen van de firma Sijthoff bleek bereid te zijn om het boekje voor eigen risico uit te geven indien de redactie er in zou slagen voldoende kopij binnen te krijgen. Als formaat koos men dat van de Groningsche Volksalmanak. Een naam voor het nieuwe periodiek werd pas enkele vergaderingen later vastgesteld, toen men koos voor de wat wijdlopijge titel ***Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland***; deze titel, waarin later het woord ***Rijnland*** vervangen is door ***omstreken***, heeft het echter in het spraakgebruik direct al moeten afleggen tegen de op de kaft en op de rug vermelde aanduiding ***Leidsch Jaarboekje***, de “roepnaam” waarmee het

afb. 4. Interieur van de bodega Breestraat 54 met v.l.n.r. mej. Booda, J.C. Elzbacker, W.J.J. C. Bijleveld en H. C.A. Obreen. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

verenigingsorgaan ook nu nog, zij het met aanpassing van de spelling, algemeen bekend staat.

Hoewel men diverse personen had aangeschreven voor het leveren van bijdragen, liep het met de kopijwerving niet zo hard, zodat meer dan de helft van de inhoud van het eerste jaarboekje moest worden geleverd door de redactieleden zelf: Overvoorde leverde een lang artikel over het Jeruzalemschhofje en enkele kortere bijdragen, Knappert de eerste aflevering van zijn geschiedenis van de Latijnse school en Bijleveld een bijdrage over kasteel Oud-Poelgeest. Daarnaast bevatte het eerste jaarboekje o.a. de bewerking van Bloks tekst van de lezing over Lugdunum Batavorum en een samenvatting van de reactie daarop door kolonel J.A. Ort, een uitvoerig levensbericht van de overleden burgemeester Was door notaris Coebergh en een bijdrage over de kerk te Zwammerdam van de hand van de onderwijzer W.M.C. Regt, die vele jaren lang een trouw medewerker van het Leids Jaarboekje zou zijn.

Het eerste deel van het jaarboekje is gedateerd 1904, maar verscheen al in december 1903. Merkwaardig was het dat de leden van de vereniging

het boekje niet gratis kregen, maar er f 1,25 voor moesten betalen tegen andere geïnteresseerden f 1,50. Voor een contributie van f 2,50 kreeg men dus een korting van niet meer dan f 0,25 op het verenigingsorgaan, een nogal merkwaardige situatie, waaraan men reeds het volgende jaar een einde maakte door het voor alle leden gratis beschikbaar te stellen.

Na de verschijning van het eerste deel rezen er al spoedig moeilijkheden tussen redactie en uitgever, daar de laatste verklaarde zwaar verlies te hebben geleden op de uitgave. Besloten werd een zekere financiële steun te geven, maar ieder jaar rezen er weer nieuwe moeilijkheden, daar de uitgever telkens meer geld wilde zien en anderzijds de redactie regelmatig klachten had over de afwerking van het geheel. Toch zijn er nog negen jaargangen bij dezelfde uitgeverij-drukkerij verschenen en verhuisde men eerst in 1914 naar een ander bedrijf.

In de volgende jaren ging het met de toevloed van kopij beter dan in het begin, zodat het volkrijgen van het jaarboekje niet meer zo'n zware last op de schouders der redacteurs legde. Van de leden der redactiecommissie waren Bijleveld, Knappert en Overvoorde ongetwijfeld de meest productieve auteurs, terwijl Hartevelt jarenlang de ondankbare taak op zich nam om de kroniek samen te stellen; Heeres daarentegen heeft in de tien jaar van zijn voorzitterschap wel veel organisatorisch werk verzet, maar niet meer in het jaarboekje gepubliceerd dan één bladvulling van tien regels. De spil van de redactie was zeker wel W.J.J.C. Bijleveld (1878-1952), toen als vrijwillig werkzaam op het Gemeente-archief; meer dan 40 jaar heeft Bijleveld deel uit gemaakt van de redactie en daarvan bijna 30 jaar als secretaris, terwijl hij in die tijd meer dan 50 artikelen, bladvullingen en necrologieën publiceerde met een totale omvang van meer dan 400 pagina's, een record waarmee zelfs productieve auteurs als Overvoorde en Knappert worden verslagen.

Van de in de beginperiode verschenen jaarboekjes moet er één apart worden vermeld, namelijk dat van 1906, dat vrijwel geheel gewijd was aan Rembrandt in verband met de driehonderdste geboortedag van die kunstenaar. De redactie had de zaak groots aangepakt, zodat er behalve bijdragen van Blok en Overvoorde ook artikelen konden worden geplaatst van beroemde Rembrandtkenners als Bode, Bredius, Hofstede de Groot en Michel en van de schilders H.W. Mesdag en Jozef Israëls; bovendien zag men toen kans het jaarboekje, dat in die tijd doorgaans nog maar zeer schaars geïllustreerd was, te verluchten met enige tientallen afbeeldingen. Deze Rembrandt-bundel is nog steeds een van de meest gezochte delen uit de reeks.

afb. 5. De door Oud-Leiden in 1906 in de Weddesteegeplaatste herdenkingsteen voor Rembrandt. Aquarel door A. Hemelman.

Monumentenbeschrijving

In december 1902 stelde het bestuur van Oud-Leiden niet alleen een commissie in ter redactie van het jaarboekje, maar ook een commissie die tot taak had een beschrijving te maken van de oude gebouwen in Leiden. In die tijd waren er nog niet de van rijkswege samengestelde monumentenbeschrijvingen, zodat men voor het verkrijgen van een beeld van de Leidse rijkdom aan monumenten wel aangewezen was op de activiteiten van een vereniging als Oud-Leiden. Voorzitter van de commissie werd Overvoorde, die in Dordrecht al een dergelijke monumentenbeschrijving tot stand had gebracht, en tot leden werden benoemd J.A. Verhoog en de architecten H.J. Jesse en W.C. Mulder.

De commissie ging snel van start met haar werkzaamheden en had al spoedig een groot deel van de tekst gereed. Het duurde echter tot 1907 voor het boekje als gezamenlijke uitgave van de vereniging en de firma Théonville verscheen onder de titel *Oude Gebouwen te Leiden*. Deze beschrijvende lijst van 491 gebouwen of restanten van gebouwen vormde een belangrijke bijdrage voor de kennis van het Leidse monumentenbestand en daarmee ook voor de activiteiten tot behoud van die monu-

menten. De uitgave was mogelijk gemaakt door een subsidie van het Ministerie van Binnenlandse zaken; de gemeente Leiden wees een verzoek om subsidie af.

Verfraaiing van de stad en behoud van monumenten

In het voorafgaande is een van de belangrijkste taken van de Vereniging Oud-Leiden nog nauwelijks ter sprake gekomen, namelijk de zorg voor het stadsschoon. Bij het doorlezen van de notulen van de bestuursvergaderingen bemerkt men welk een belangrijke rol dit soort zaken in de werkzaamheden van het bestuur speelden. Door mondelinge of schriftelijke interventie konden diverse kleinere monumenten worden hersteld of behouden, zoals b.v. de pomp op de Garenmarkt en de afstandspalen langs de Rijsburgerweg. Toen bleek dat een gedeelte van het bekende opschrift "De trouw der burgerij....." op de hoek van de Hoogstraat en de Nieuwe Rijn door schilderswerkzaamheden verdwenen was, kon de eigenaar van het betreffende pand met veel moeite worden bewogen tot herstel van het opschrift. Bij de op initiatief van Oud-Leiden georganiseerde Rembrandt-herdenking in 1906 werd in de Weddesteeg op kosten van de vereniging een plaquette aangebracht ter herinnering aan het feit dat Rembrandt in die straat geboren werd; in latere jaren vinden we in de bestuursnotulen herhaaldelijk discussies over het aanbrengen van herdenkingsstenen, waarvan er inderdaad ook enkele geplaatst zijn, zoals die voor Gerard Dou op het Kort Rapenburg en die voor Prof. Kemper in de Breestraat (tegenwoordig op de binnenplaats van het Gravensteen).

Een jarenlang slepende kwestie van belang vormde de toestand van de Latijnse school aan de Lokhorststraat, in 1908 voor het eerst ter sprake gekomen in een bestuursvergadering. De toestand van het gebouw was toen dusdanig dat er al over afbraak gesproken werd. Een adres aan het Gemeentebestuur leidde weliswaar niet tot snelle restauratie, maar hielp wel mee om afbraak te voorkomen; het duurde tot 1914 voordat het herstel ter hand genomen werd.

Een nog belangrijker interventie van de vereniging vond reeds plaats in december 1906. Bewoners van het Rapenburg hadden aan de Gemeenteraad een adres gericht om te komen tot demping van het Rapenburg, een ingreep waarvoor naar het schijnt ook bij de gemeente wel een zekere belangstelling bestond. Het bestuur van Oud-Leiden besloot om hiertegen actie te voeren om "te trachten te beletten, dat Leidens schoonste stadsgedeelte voor altijd bedorven worde". Een adres werd opgesteld, waarin behalve historische bijzonderheden ook de praktische bezwaren

afb. 6. Het Rapenburg bij de Langebrug omstreeks de eeuwwisseling. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

tegen het plan werden besproken. Met verbazing leest men in de notulen dat een van de bestuursleden, die op de betreffende vergadering niet aanwezig geweest was, in de volgende vergadering van het bestuur meedeelde, dat hij “zoo hij aanwezig geweest ware, niet had kunnen meegaan met de zienswijze der andere Bestuursleden”, een wel duidelijk bewijs dat een plan als dit zelfs onder bestuursleden van een historische vereniging toen met unaniem als verwerpelijk werd beschouwd; gelukkig echter hadden in de beslissende vergadering de andere bestuursleden geen twijfels over het standpunt dat de vereniging in moest nemen. Uiteindelijk ging ook de Gemeenteraad niet door de knieën voor de wensen van de Rapenburgbewoners, zodat wat voor de binnenstad “een tweede ramp van Leiden” had kunnen worden, werd afgewend.

Ook afbraak van ontsierende gebouwen hield het bestuur regelmatig bezig, b.v. in 1907. De steen des aanstoots vormde toen het urinoir op het Gerecht, dat volgens de secretaris “het voor vreemdelingen weinig aantrekkelijk (maakte) om het gebouw van 's Gravenstein, en in het bijzonder de benedengalerij, van dichtbij te bezichtigen”; bovendien achtte hij “het midden van plein weinig geschikt om een dergelijk

onaesthetisch voorwerp te plaatsen". Burgemeester en wethouders deelden de zienswijze van het bestuur niet, zodat het betreffende bouwwerkje met al zijn geurigheid het Gerecht bleef "sieren". Ondanks dit ontmoedigend resultaat heeft het bestuur in later jaren zijn kruistocht tegen ontsierende urinoirs in de stad met kracht voortgezet.

In de jaren vanaf 1907 lezen we ook herhaaldelijk over de pogingen twee verdwenen historische monumentjes weer geplaatst te krijgen. Bij het leggen van de rails in de Breestraat voor de paardetram in 1879 waren namelijk de blauwe steen en het voor het Stadhuis liggende mozaïek van kleine steentjes met de Leidse sleutels uit 1586 verdwenen en Oud-Leiden wilde moeite doen deze twee historische herinneringen te laten herstellen. Deze actie had tot gevolg dat het gemeentebestuur in 1910 in het midden van de Breestraat bij de Maarsmansteeg weer een blauwe steen liet leggen (tegenwoordig ingesloten in de daar gelegen zebra), maar van de veel duurdere herplaatsing van het **sleutelmozaïek** is toen niets gekomen.

Alles bijeen bemerkt men dat de activiteiten op het gebied van de monumentenzorg, die het bestuur van de Vereniging Oud-Leiden in die eerste jaren ondernam, niet alle tot een gunstig resultaat leidden, maar dat er door die bemoeienissen toch wel het een en ander bereikt is, vooral doordat de stem van de vereniging mede bepalend is geweest ten aanzien van rampzalige afbraak- en **dempingsplannen** als die voor de Latijnse school en het Rapenburg. Juist door dergelijke bemoeienissen bewees de jonge vereniging misschien wel het allerduidelijkst haar bestaansrecht.

Bestuur

De zorg voor het reilen en zeilen van de vereniging was in handen van een bestuur van zeven personen, waarvan er twee werden aangewezen door het gemeentebestuur en het Leidsche Studenten Corps. De vijf overige bestuursleden werden jaarlijks door de ledenvergadering benoemd, hetgeen betekende dat zij, wanneer ze zich weer beschikbaar stelden, jaar in jaar uit werden herkozen. Die ledenvergaderingen, die doorgaans op een middag in het voorjaar plaats vonden, waren trouwens niet erg geanimeerde bijeenkomsten: de opkomst van de leden was bijzonder gering en zelfs het bestuur vond het doorgaans niet nodig voltallig aanwezig te zijn. Op de eerste ledenvergadering in 1904 waren nog vijf bestuursleden en zes andere leden aanwezig, maar in de volgende jaren vermelden de presentielijsten meestal niet meer dan drie of hoogstens vier bestuursleden en een stuk of twee gewone leden; een dieptepunt vormt wel de vergadering van 1911, die uitsluitend door drie

bestuursleden werd bijgewoond, namelijk de voorzitter, de secretaris en de penningmeester.

In de samenstelling van het bestuur kwam al spoedig na de oprichting een belangrijke wijziging door het aftreden van secretaris Obreen. Zijn plaats werd toen ingenomen door de fabrikant S.J. Poole L.Gzn. (1873-1931), die het secretariaat tot zijn dood met grote nauwgezetheid waarnam; blijkbaar had hij een meer positieve indruk van de aard van de vereniging dan zijn vader blijkens diens hiervoor geciteerde briefje uit 1903 had.

In het bestuur gaf voorzitter Overvoorde in de eerste jaren sterk de toon aan, terwijl ondervoorzitter Blok wat meer op de achtergrond bleef, behalve wanneer het er om ging lezingen te houden of toelichtingen te geven bij excursies. Een belangrijke rol in de vergaderingen en de overige werkzaamheden van de vereniging speelde ook het in 1904 gekozen bestuurslid Prof. dr. Laurentius Knappert (1863- 1943), hoogleraar in de geschiedenis van de Nederlands Hervormde Kerk. Enkele jaren later was hij de aangewezen man om het voorzitterschap in handen te nemen, toen Overvoorde wegens drukke werkzaamheden aftrad. Van 1909 tot 1928 en van 1932 tot 1937 is Knappert voorzitter van de vereniging geweest en daarnaast van 1913 tot 1937 ook nog voorzitter van de redactiecommissie, zodat men wel met recht over het tijdperk-Knappert kan spreken wanneer men de decennia die volgen op de beginjaren van de vereniging wil aanduiden. De taak van de vereniging in dat tijdperk was vooral een voortgaan op de ingeslagen weg, want al in de eerste jaren van haar bestaan had Oud-Leiden duidelijk gestalte gekregen en haar bestaansrecht bewezen. Ook op het gebied van de plaatselijke geschiedbeoefening en de monumentenzorg was Leiden in beweging gekomen.

AANTEKENINGEN

Als belangrijkste bronnen zijn gebruikt het archief van de Vereniging Oud-Leiden, gedeeltelijk bij de Gemeentelijke Archiefdienst en gedeeltelijk bij het secretariaat berustend, en het *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland (vanaf 1946: van Leiden en omstreken)*, jrg. 1 e.v. (1904 e.v.).

DE PASTOORS VAN DE ST. PANCRAS TE LEIDEN

door

drs. B.N. Leverland

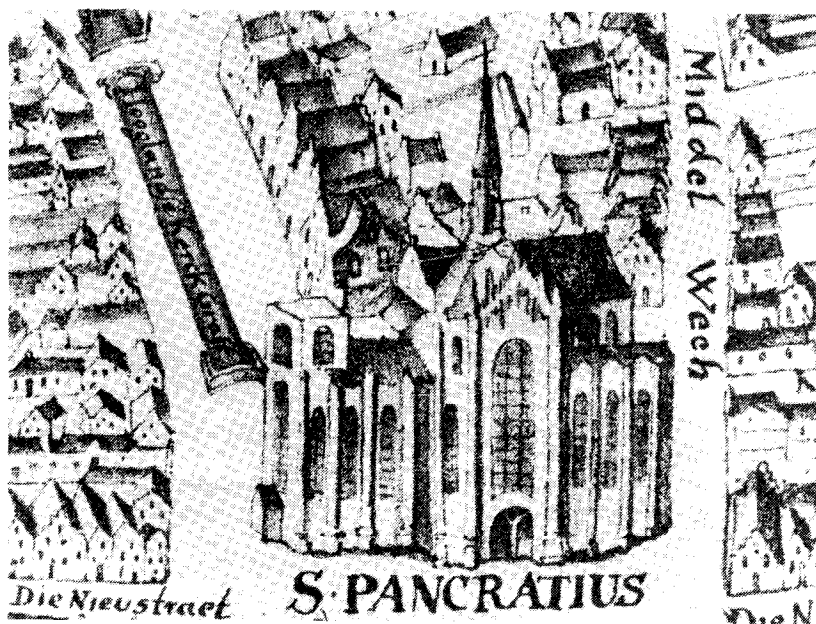
De St.Pancraskerk, welker restauratie nu al jaren duurt, is de vierde kerk van die naam daar ter plaatse.

De oudste kerk werd gebouwd, nadat op 20 december 1314 de bisschop van Utrecht, Guy van Avesnes, aan de bewoners van het toen nog landelijke gebied tussen de Rijntakken toestemming had gegeven om een kapelletje te bouwen.¹ Het gebied benoorden de Nieuwe Rijn en beoosten de Mare behoorde toentertijd kerkelijk nog onder Leiderdorp, zodat de bewoners ervan in Leiderdorp naar de kerk moesten gaan. In de winter en bij slecht weer was dat voor deze mensen - wonend in wat toen een "nieuwbouwwijk" van Leiden was en nog geen tien minuten lopen van de St.Pieterskerk - een heel eind, zodat een poging om de kerk dichterbij huis te krijgen alleszins de moeite waard was. Als motief voor de toestemming staat in de acte dan ook vermeld de grote afstand naar Leiderdorp en de slechte begaanbaarheid van de weg, vooral in de winter, zodat pastoor en parochianen elkaar moeilijk konden bereiken.

Om dat contact nu te vergemakkelijken mocht in de nieuw te bouwen kapel een doopvont aanwezig zijn, mochten er geconsacreerde hosties en de olie voor de ziekenzalving bewaard worden en mocht er een kerkhof bij worden aangelegd. En zolang kapel en kerkhof nog niet waren gewijd mocht er aan een draagbaar altaar de mis worden gelezen. Tenslotte werd als plaats voor de bouw aangewezen: op het Rijneland tussen de beide nieuwe grachten ten zuiden van de burcht.

Het kan slechts een klein kerkje geweest zijn. Orlers geeft als oude traditie, dat het een houten kerkje zou zijn geweest." Ook de overgeleverde wijdingsdatum³ wijst in de richting van een klein kerkje: 11 september 1315. Binnen negen maanden na de toestemming door de bisschop stond het er dus, terwijl men vast niet midden in de winter met de bouw begonnen zal zijn.

Wanneer deze eerste St.Pancras vervangen is door een stenen kerkje is

afb. 1. Hooglandse Kerk, detail uit de kaart van H. Liefrinck, 7578. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

door het ontbreken van bouwberichten niet na te gaan. Het zal in elk geval voor 1356 zijn geweest. In dat jaar stichtten Jacob Vlaminck en zijn vrouw Machteld Alewijnsdr. een vicarie in de St.Pieterskerk, welke vicarie echter overgebracht zou mogen worden “in der prochikercke van den Hogelande opt **nuwe outaer**” als de pastoor van de St.Pieterskerk moeilijkheden zou **maken**.⁴

Misschien heeft die herbouw in steen zelfs al voor 1321 plaats gehad, aangezien in dat jaar Willem de Grave verklaart, dat hij 1 £ Hollands per jaar schuldig is aan de “papelike provende” (het kapitaal waaruit de pastoor zijn inkomen trok) “ter nywer kercke te **Leyden**”.⁵ In die jaren wordt er namelijk op het **Hogeland** veel gebouwd, zodat het best mogelijk is, dat het oorspronkelijke houten kapelletje al na enige jaren te klein was geworden.

Die tweede kerk, waarvan de toren het enige overblijfsel is, is rond 1370 vergroot ten behoeve van de koordienst van het sinds 1366 in de kerk gevestigde kapittel. In 1377 hebben de grotere eisen van de groeiende parochie, die ruim een derde van het stadsgebied omvatte,

ervoor gezorgd, dat men zich bezighoudt met de bouw van een driebeukige kerk: “met kolommen of pilaren”. En al in 1381 is men opnieuw aan het bouwen, nu aan het priesterkoor, waarbij “velen bewonderend toekeken naar de breedte van de aanleg”. De hele vijftiende eeuw door is er aan de kerk doorgebouwd. Het zal wel een telkens onderbroken bouw zijn geweest, al naar gelang de financiën van de kerkmeesters. En dat die niet altijd rooskleurig waren blijkt wel uit het besluit van de vroedschap van 16 september 1545 om ook aan de kerkmeesters subsidie te verlenen bij het vervangen van het strooien dak, waarmee de St.Pancras toen nog gedeeltelijk gedekt was, door leidak, zoals ook aan de burgers daarvoor subsidie werd gegeven.⁸ Die keer hadden kerkmeesters en kapittel méér geluk bij hun subsidie-aanvraag dan in 1466 toen “een swigen gedaen werd” op een verzoek om financiële hulp bij de bouw van de kerk.⁹

Voltooid is de kerk nooit geworden: het schip, dat veel lager is dan het priesterkoor en het dwarspand, laat dat duidelijk zien. Desondanks zal toch Gijsbrecht Jorisz., pastoor van de parochie toen de kerk in 1572 voor de gereformeerde eredienst in gebruik werd genomen, evenmin als wij nu zich nog een duidelijke voorstelling hebben kunnen maken van het eenvoudige kerkje, waar zijn voorganger Nicolaas Jacobsz. van Bleiswijk in 1366 de eerste pastoor werd van de toen pas zelfstandig geworden St.Pancrasparochie.

Tussen 1315 en 1366 was de St.Pancras namelijk geen parochiekerk, maar slechts een **hulpkerk** (appendicia: aanhangsel) van Leiderdorp. In de acte van 1314, waarin de bisschop toestemming geeft voor de bouw van de kapel staat, dat die zal zijn “een bijkerk van de voornoemde moederkerk van Leiderdorp” en dat de pastoor van Leiderdorp in die kapel zijn parochianen met de kerkelijke sacramenten zal bedienen.”

Ook in 1366 bij de stichting van het kapittel is de St.Pancras nog steeds een appendix van de Leiderdorpse parochiekerk. Dan pas wordt in Leiden de parochie van St. Pancras opgericht. Dan wordt ook de kerkrechtelijke verhouding omgekeerd: de St.Pancras in Leiden wordt de hoofdkerk, de voormalige matrix in Leiderdorp wordt ondergeschikt aan de St.Pancras. Gijsbert van Walenborch, rector (pastoor) van Leiderdorp wordt ontheven van de zielzorg (cura animarum) over de Leiderdorpse parochie en haar appendix; de St.Pancras zal voortaan worden bestuurd door een curatus, die lid van het nieuwe kapittel moet zijn, terwijl de parochie Leiderdorp zal worden bestuurd door

een vicarius perpetuus. Het recht om voor beide functies een kandidaat voor te dragen komt te berusten bij de proost van het nieuwe kapittel, i.c. Gijsbert van Walenborch en zijn opvolgers in die functie. Alleen de eerste benoeming van een curatus (cureit, pastoor) van de **St.Pancras** houdt de bisschop aan zich.”

In de statuten van het kapittel staat een en ander over de pastoor **vermeld**.¹² Bij zijn installatie moest hij zweren trouw te zullen zijn aan het kapittel, aan de deken ervan de verschuldigde gehoorzaamheid en eerbied te zullen betonen, de aan hem opgedragen zielzorg naar beste kunnen en weten te zullen uitoefenen, tevreden te zullen zijn met zijn inkomen en niet stiekem of openlijk, langs rechterlijke weg of door feitelijk handelen te proberen meer te krijgen, aan het kapittel de verwerving van legaten te zullen meedelen en de parochianen te zullen wijzen op de mogelijkheid legaten te maken, en in alles de voorspoed van het kapittel in het oog te zullen houden.

Dat inkomen, waarmee de pastoor tevreden moest zijn, bestond – naast de opbrengst van de prebende waarop hij lid van het kapittel was uit een vast bedrag van 10 £ per jaar en datgene wat hij van de parochianen kreeg voor het bedienen van de sacramenten. Wanneer daarbij echter kandelaars van het kapittel waren gebruikt, kwam het daarvoor verschuldigde bedrag aan het kapittel. De offergaven bij gelegenheid van “introductiones” (de eerste kerkgang van een vrouw na de geboorte van een kind) werden gedeeld tussen de pastoor en het kapittel. Aan het kapittel vervielen legaten, die aan de pastoor waren gegeven om daarvoor memoriediensten te houden. Giften aan hem persoonlijk (legata manualia; je zou kunnen zeggen “giften in het handje”) tot een bedrag van 2 solidi mocht de pastoor zelf houden, maar wat hij per keer daarboven kreeg moest hij delen met het kapittel.

In geval de pastoor de hulp van een “socius” (gezel) nodig had, moest hij eerst binnen het kapittel daarnaar omzien, terwijl hij een vreemde slechts als zodanig mocht aannemen met toestemming van deken en kapittel. En die helper moest dan eveneens trouw zweren aan het kapittel.

Tenslotte vertellen de statuten in de paragraaf “over de pastoor en zijn verplichting om te preken” nog iets over het belang, dat aan dat onderdeel van zijn taak werd gehecht. Begonnen wordt met de opmerking, dat de kerk geletterde mannen nodig heeft voor het bestuur van de zielen (“ad regimen **animarum**”), maar dat het wel eens gebeurt dat de daarvoor aangetrokkenen wegens verborgen gebreken niet goed

in staat zijn om het daaraan verbonden werk te doen. Zonder overgang volgt daarop de mededeling, dat de pastoor voor zijn werk 10 £ per jaar zal krijgen. En opdat hij zijn heilzaam werk met des te meer ijver zal verrichten krijgt hij 4 £ per jaar extra, op voorwaarde dat hij van dat totaalbedrag een aantal financiële verplichtingen, o.a. tegenover de bisschop, zal voldoen. Als de pastoor echter wegens een spraakgebrek of anderszins niet zal voldoen als prediker, zodat daaruit moeilijkheden zouden kunnen voortkomen, dan krijgt hij alleen die 4 £ (het extraatje dus) en zal het kapittel de geldelijke verplichtingen voldoen. Deken en kapittel moeten dan echter wel zorgen voor die “bespaarde” 10 £ een andere prediker te krijgen, hetzij iemand van het eigen college hetzij iemand van buiten.

Op deze manier is de taak van de pastoor uit de kapittelstatuten af te lezen: de zielzorg, het bedienen van de sacramenten en preken.” Hoe zij hun taak vervuld hebben is door het ontbreken van gegevens slechts in enkele gevallen na te gaan en dan eigenlijk alleen uit een vermelding bij hun overlijden. Zo bij **Claas** Adamsz: zorgzaam, alom gerespecteerd..... van **ganser** harte **Gods** dienst toegedaan; of bij Willem de **Geester**: naar leeftijd een jonge man, maar rijp in zeden en deugden, goed ingewijd in de wetenschap.

Tot nog toe zijn er over de iets meer dan twee eeuwen, waarin de St.Pancras parochiekerk is geweest, zeventien pastoors bekend. Zij zullen over het algemeen behoord hebben tot de, in het toenmalige Leiden, toonaangevende families; namen als Van Zijl (**Claas** Reyersz.) en Uterweer (Petrus) geven daarvoor voldoende aanwijzing.

In de lijst van cureiten en vice-cureiten, zoals die uit de archieven kan worden samengesteld, zit hier en daar een (nog) niet te overbruggen hiaat, doordat de laatste vermelding van een cureit soms pas enige jaren later wordt gevolgd door de eerste vermelding van een opvolger. In zo’n geval bestaat geen zekerheid, dat er niet nog een tussen hen is geweest.

De man, die in 1366 vice-cureit was van de **St.Pancras**, namelijk Volpert van den **Woude**, werd bij de oprichting van het kapittel de eerste deken daarvan. Hij wordt al in 1349 vermeld als priester. In 1361 wordt hij **kapelaan**¹⁴ in Warmond genoemd, evenals in 1364. Een jaar later blijkt hij daarnaast ook vice-cureit van de St.Pancras te zijn. Zijn chef daar was Gijsbert van Walenborch, cureit van Leiderdorp en kanunnik van het Utrechtse Domkapittel, die in 1366 de eerste proost van het St.Pancraskapittel werd.

afb. 2. Hooglandse Kerk. Tekening door C. Kikkert. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Van den Woude behoorde vrij zeker niet tot het adellijke geslacht van die naam, dat de ambachtsheerlijkheid Woubrugge heeft bezeten. De enkele van hem afkomstige zegels¹⁵ geven geen enkele aanwijzing in die richting. Misschien is zijn naam een herkomstaanduiding: 't Woudt bij Delft. Blijkens zijn testament van 1371 wonen dan namelijk enige familieleden van hem in Delft, o.a. een zoon van zijn broeder Jan.¹⁶ Hij is op 11 september 1371 overleden en begraven in de St.Pancras voor het toenmalige hoofdaltaar.¹⁷

De eerste pastoor van de nieuwe parochie is geweest Nicolaas Jacobsz. van Bleyswijc, die volgens het kapittelstatuut door de bisschop zelf moet zijn aangewezen. Hij wordt in de Leidse archieven al vanaf 1356 als priester vermeld en behoort tot de tweede groep geestelijken, die betrokken zijn geweest bij de oprichting van het kapittel, waarin hij de **St.Gregoriusprebende stichtte**.¹⁸ Het gezin, waaruit hij stamde, is in zijn geheel bekend; hij heeft nog drie zusters en een broeder **gehad**.¹⁹ Deze broeder, Pieter, werkte aan de grafelijke kanselarij, waar hij in 13.57 bij een vechtpartij een van zijn collega's (Adam Hobbe, pastoor van Emelisse) een oog uitsloeg. Heer Adam overleefde die verwonding overigens ruimschoots: hij overleed pas in 1380.²⁰

Nicolaas van Bleyswijc moet in Leiden en omgeving tamelijk gegoed zijn geweest: in 1364 verkocht hij een huis en twee hofsteden aan de Middelweg, in 1369 kocht hij vier morgen land in **Maasland** ten behoeve van de door hem gestichte prebende, zoals hij in het voorgaande jaar rond zes morgen land in Benthuisen voor datzelfde doel had gekocht. Verder had hij in ieder geval nog een huis in Leiden aan de Kercstrate (Nieuwstraat) waar hij woonde, en 3 morgen land bij het huis Sandhorst in Katwijk blijkens zijn testament van 1377.²¹ En evenals zijn medekanunniken heeft hij de fondsen voor zijn prebende met een jaarlijkse opbrengst van minimaal 15 £ (in 1368 verhoogd tot 20 £) uit zijn eigen portemonnaie bijeengebracht. Bij een opbrengst van "de penning 16" (1/16 deel) komt dat neer op een investering van rond 240 £. Enig idee omtrent de koopkracht van deze geldsbedragen is slechts af te leiden uit bijvoorbeeld de pachtprijs van 2 £ voor een morgen land (ongeveer 0,85 ha) per jaar.²²

Hij is niet zijn leven lang cureit van de St.Pancras gebleven, maar wel lid van het kapittel. Op 18 februari 1374 was hij nog cureit", maar toen op 14 juli daaraanvolgende zijn medekanunnik Gerrit Jacobsz. Vlamincx, tevens cureit van Warmond, zijn testament maakte, was Philips **Jansz.** (eveneens lid van het kapittel) cureit van de **St.Pancras**.²⁴ Enkele jaren later is heer Claes zelf nog cureit van Warmond geworden. Dat blijkt o.a. uit zijn testament van 18 september 1380, waarin hij een aantal legaten maakt aan o.a. zijn dienstbode Catharina en de armen van Warmond en Leiden, en waarin hij ook het begeavingsrecht van de door hem gestichte prebende regelt. Als opvolger daarin wees hij zijn neef Nanno Hermansz. **aan**²⁵, een zoon van zijn reeds overleden zuster Aleid. Heer Claes zelf overleed nog geen maand later, op 14 oktober 1380, en werd in de St.Pancras begraven."

Min of meer toevallig weten we over hem enigszins hoe hij als pastoor geweest is door enige aantekeningen in het oudste memoriale van het

Dns nicholaus de bleyswyc m. d. c. anome

Item fuit specialis promotor ac libe- alio m. collegij in
 for. and nicholaus de bleyswyc m. d. c. anome. in p. oia
 laudabilis vice. et c. faciens honeste. hic de p. m. t.
 uis p. n. o. collegij fundantib' v. m. o. c. o. p. o. n. o. p. p. o. u. e. et ar-
 c. u. p. p. o. u. e. f. i. a. ac p. d. u. e. r. a. p. a. l. i. o. p. o. l. l. e. r. e. t. al. q. u. o. d. i. o. d. u. t.
 collegij. c. o. u. s. a. s. et n. e. g. o. c. i. a. c. a. p. q. u. i. s. q. u. i. p. o. s. s. e. t. m. h. u. m. a. n. o.
 i. n. s. t. i. t. u. t. i. o. n. e. m. s. a. m. p. t. f. i. a. l. i. s. r. e. d. u. c. e. b. a. t. n. e. c. n. o. l. e. g. a. t. i. o. n. e. s.
 t. e. s. t. a. m. e. n. t. a. d. o. n. a. t. i. o. n. e. s. f. i. u. t. o. b. u. e. n. c. i. o. n. e. s. r. e. d. d. i. t. a. n. n. a.

afb. 3. Tekst over Nicolaas van Bleyswijk uit het Memoriale van het Kapittel-archief van de Hooglandse Kerk. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

kapittelarchief.²⁷ Daar wordt gezegd dat hij een vrijgevig bevorderaar van het kapittel is geweest en een goed administrateur, dat hij zijn pastoorschap trouw waarnam, dat hij een vurig prediker was, opwekkend tot deugden, en begaan met de armen. Hij is betrokken geweest bij de organisatie van de armenzorg in de St. Pancrasparochie en als hij in een preek opwekte om de armen te gedenken trok hij, op de preekstoel staande, zelf zijn beurs om een of twee groten (samen 1 schelling: 1/20 £) op de collecteschalen te leggen.

Toen zijn lichaam de lasten van het pastoorschap over deze - grote - parochie niet meer aan kon, trad hij terug, maar op verzoek van deken en kapittel bleef hij wel preken. De laatste drie jaar voor zijn dood nam hij nog de zorg voor de Warmondse parochie op zich. Daar ziek geworden keerde hij naar Leiden terug, waar hij stierf.²⁸

Philips Jansz., kanunnik sinds 1368²⁹ (op de H. Kruisprebende), is in de archieven tot nog toe slechts één keer gevonden als cureit en wel in de bovengenoemde acte van 1375. Hij zal die functie dus niet veel langer dan enkele jaren vervuld hebben. Wel treedt hij verscheidene malen namens het kapittel op. Zo in 1389 bij de stichting van het Pieter Symonsbagijnhof.³⁰ Hij is dan deken en provisor van Rijnland: belast met de kerkelijke rechtspraak in Rijnland voor zover hij daartoe bevoegd was. Ook in 1393 treedt hij op namens het kapittel, wanneer er een geschil is tussen het kapittel en de eigenaars van een aantal huizen in de Camp over - ten bate van het kapittel - op die huizen drukkende renten.“

Evenzo vertegenwoordigt hij in 1401 met de deken, de cureit en nog twee anderen het kapittel bij de regeling van het geschil met de O.L. Vrouweparochie over de grens tussen de beide parochies bij de Mare.³² Heer Philips overleed op 19 september 1419 "in goede ouderdom" en werd in het koor van de St.Pancras begraven aan de zuidzijde?

Van Willem de Gheester is nog meer bekend dan zijn naam en de datum van zijn overlijden: 26 mei 1382.³⁴ Hij kan pas na 1379 lid van het kapittel zijn geworden. Tot in dat jaar wordt namelijk Dirc Robbrechtsz. vermeld als kanunnik, in het bezit van de door hemzelf gestichte St.Willibrordprebende,³⁵ die in 1382 door hem aan zijn oomzegger Reyner Emstsz. wordt gegeven na het overlijden van Willem de Gheester. In de aantekening van zijn sterven wordt pastoor De Gheester genoemd "een jongeman naar leeftijd, maar in zeden en deugden een rijp man, geschoold in kennis en toegewijd aan het volk". Hij overleed aan de toen in de stad heersende pest.

Van de volgende pastoor is zelfs alleen zijn voornaam bekend: heer (titel voor priester) Coenraet. In 1386 is hij pastoor: hij wordt dan door Catharina Jacobsdr. aangewezen als toezichthouder op het door haar gestichte bagijnhofje in de Hooglandse Kerksteeg, later bekend als Gerrit Lamsbagijnhof.³⁶ Nog twee keer wordt zijn naam vermeld. In 1388 bezegelt hij met de deken en nog twee anderen het testament van Ermgard Plancmans en in de stadsrekening van 1391-1392 wordt hij met name genoemd als een der geestelijken aan wie het stadsbestuur op Sacramentsdag na de processie wijn schonk.³⁷

Dan volgt er een stilte van bijna tien jaar, voordat er in de archieven iets over een cureit is te vinden.

Op 22 en 24 april 1401, wanneer het laatste bedrijf van een jarenlang geschil over de grens tussen de parochie van St.Pancras en die van O.L. Vrouw zich afspeelt, blijkt Heynric van Broehoven cureit te zijn.³⁸ Bij de uitspraak door de scheidslieden in dat geschil worden de huizen tussen de oude Maredijk en de Marebrug aan de St.Pancras toegewezen.

Met Kerstmis van het volgende jaar deed Van Broehoven een schenking aan het kapittel om twee feestdagen plechtig te vieren. "!' Er is - evenals van zijn voorganger en van vele anderen - geen enkel persoonlijk gegeven van hem bewaard gebleven. Het blijft bij een paar feitelijke gegevens, zoals de bezegeling van een testament van een van zijn parochianen (Clemense, weduwe van Claes Pormer⁴⁰) met wat legaten

aan kerkelijke instellingen, en ook dat alleen in afschrift.

Op 24 augustus 1408 kwam voor pastoor Van Broecheven de dag van de “migratio ab hoc seculo”, de verhuizing uit deze wereld, en werd zijn lichaam begraven in het nieuwe koor van de St.Pancras voor (de bewaarplaats van) het heilig **sacrament**.⁴¹

Petrus Nannonis (Nannenzoon), in 1404 als priester **vermeld**⁴², is slechts drie jaar cureit geweest. Heer Pieter zal volgens de geldende regels door de proost van het kapittel aan de aartsdiaken zijn voorgedragen, maar er was een kaper op de kust in de persoon van **Dirck** Willemsz. – verder onbekend – gesteund door de Leidse burggraaf Philips van Wassenaar. Het geschil heeft zich twee jaar voortgesleept, totdat het op 30 juli 1410 werd beslist door de uitspraak van de officiaal van de aartsdiaken waarbij deze Pieter Nannenz. in de zielzorg **bevestigde**.⁴³ Eén jaar nog slechts kon hij zich in het onaangevochten bezit van het pastoraat verheugen: hij overleed op 10 oktober 1411 en werd vlak bij zijn voorganger **begraven**.⁴⁴

Adam Adamsz. en zijn vrouw Catharina Dircsdr. hadden vijf kinderen: drie dochters en twee zoons. Vader Adam was volgens de aantekening bij zijn overlijdensdatum een hardwerkende, vrome en zachtmoedige man, die zijn twee jongens de gelegenheid heeft gegeven meer te leren dan voor hemzelf weinig geletterd: **parum** vel **minime** literatus – was weggelegd. Beiden konden in Parijs studeren, waar Nicolaas de graad van baccalarius in decretis haalde en **Dirc** die van magister in artibus. Beide zijn lid van het kapittel geworden, maar het is niet te zeggen of zij dat tegelijk of na elkaar zijn geweest. Nicolaas is namelijk overleden in 1422 (nog voor zijn vader en moeder) en **Dirc** wordt voor het eerst vermeld in 1424, maar dan is hij al kanunnik. Nicolaas is in ieder geval in 1411 al priester en kanunnik, want hij wordt de opvolger van Pieter Nannenz. als cureit; bij zijn overlijdensaantekening op 29 augustus 1422 staat vermeld, dat hij elf jaar lang het pastoraat lofwaardig en trouw bijna alleen heeft **waargenomen**.⁴⁵

Voor het eerst wordt Claes Adamsz. vermeld in 1417, toen hij op 24 maart op verzoek van zijn medekanunnik Claes **Dirc** Coenenz. diens schenking van bijna 2 morgen land aan een **vicarie** in de O.L. Vrouwekerk bezegelde.⁴⁶ Vier jaar later was hij getuige bij een schenking door dezelfde Claes **Dirc** Coenenz. aan dezelfde **vicarie**.⁴⁷

In 1420 zijn er kennelijk weer wat moeilijkheden over de grens met de O.L. Vrouweparochie geweest, want op 31 januari 1421 beantwoordde

Pieter Snoyc op verzoek van deken en kapittel onder ede een aantal vragen van pastoor Claes Adamsz., waaruit blijkt dat zijn (Pieters) moeder en broeder en anderen die ten zuiden van de **Maredijk** woonden "vanouds" tot de parochie Leiderdorp behoorden en gewoon waren daar de sacramenten te ontvangen en de kerkdiensten bij te wonen.⁴⁸ Het getuigenis, dat een van **Claes'** medekanunniken bij zijn overlijden in het memoriale B neerschreef, vermeldt behalve zijn aantal dienstjaren dat hij een zorgzaam en omzichtig man was, welbespraakt, zedig en van **ganser** harte Gods dienst toegedaan.

Uit de dan volgende dertig jaren zijn vier cureiten bekend, van wie we nauwelijks meer weten dan hun namen.

Gerrit **Jansz.** wordt voor het eerst vermeld in 1433, toen hij op verzoek van de vier kerkmeesters hun belofte aan Lijsbeth, weduwe van Jan heren Dammasz., bezegelde om voor een door haar geschonken bedrag een altaar te laten bouwen en wijden ten behoeve van de door haar in de St.Pancras gestichte **St.Elisabeth-vicarie**.⁴⁹ Verder wordt in die acte een regeling getroffen over het kosteloos gebruik van hosties, **miswijn** en -kleding en liturgische voorwerpen door de vicaris.

De volgende vermelding, op 28 augustus 1439, is die van zijn overlijden en de plaats van zijn graf voor de trap van het sacrament(**shuisje**) op de overgang van koor en **dwarspand**.⁵⁰

Zijn opvolger Martinus Hermansz., een jonge man nog, is wel aan de aartsdiaken voorgedragen, maar voordat hij als cureit werd bevestigd overleed hij op 30 oktober aan de pest. Nauwelijks twee maanden na zijn voorganger werd zijn lichaam in hetzelfde graf ter ruste gelegd.⁵¹

Over Willem Nycasiusz. is eveneens weinig bekend. Hij zal een al wat oudere man zijn geweest, toen hij in 1439 of later cureit werd. In 1429 namelijk behoort hij al tot de negen canonici capitulares - het groepje kanunniken, dat samen met de deken namens het kapittel allerlei zaken regelt. In dit geval ging het om een overeenkomst met het "consortium sororum" (samenwoning van zusters) en hun tutor (beschermer, voogd) aan het eind van de Jan Vossensteeg bij de Vest, waarbij aan dit in ontwikkeling zijnde kloostertje werd toegestaan een klokje op het dak te hebben, terwijl op dezelfde dag ook de rechtsverhouding tot de St.Pancrasparochie werd geregeld."²

Ook uit het memorieboek, waarin de te houden jaargetijden staan opgetekend, valt af te leiden dat hij al op leeftijd was, toen hij benoemd werd. Daar staat namelijk op 14 april (zijn sterfdag) dat hij lange tijd kanunnik was geweest en "gedurende enige jaren" cureit, maar dat hij ten tijde van zijn overlijden - in 1448 - erekanunnik van het kapittel was. Hij werd

*afb. 4. Zegel van Gerrit Jansz.
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.*

begraven in het klooster **St.Hiëronymusdal**, dat langs de Steenstraat heeft gestaan vanaf de Morsstraat tot en met de Lido-bioscoop.“”

Voor Aalbrecht Gerritsz. geldt hetzelfde. Bekend is dat hij op 19 oktober 1447 cureit was. Samen met de deken en de kanunnik **Dirc Adamsz.**

broeder van de in 1422 overleden cureit **Claas Adamsz.** - sloot hij toen een overeenkomst met Adriaan van Naaldwijk, aan wie door de stad de Grote (= Latijnse) School gegeven was, dat de kanunnik Bartholomeus Ysbrandsz. het rectoraat van de school mocht blijven waarnemen ondanks het daaruit voortvloeiende verzuim voor de koordienst door **Bartholomeus**.⁵⁴ Verder is er in de Leidse archieven niets meer over hem gevonden dan dat hij op 15 februari 1451 overleed en begraven werd in het Cisterciënserklooster in **Warmond**.⁵⁵

Na deze periode van tamelijk snel opeenvolgende pastoorswisselingen doet men het de volgende halve eeuw met slechts twee pastoors. Een eventuele derde pastoor zou in functie geweest moeten zijn tussen 1451 en 1464, maar uit die jaren is nog geen enkele naam bekend. In 1464 is **Claas Rengher**, zoon van Jan van Zijl Claasz. en Catharina van **Berendrecht**, cureit. In 1482 deed hij afstand en werd opgevolgd door Petrus Uterweer, die in 1511 overleed.

Claas Rengher moet geboren zijn rond het jaar 1415. Dat valt af te leiden uit de opmerking van zijn ouders in de **stichtingsacte** van de **vicarie** in het O.L.Vrouwegasthuis hier ter stede van 28 september 1431, waarin zij vastleggen dat hun zoon **Claas Rengher** (genoemd naar zijn

grootvader, die het gasthuis had gesticht in 1395) de nieuw gestichte vicarie zal verdienen met 3 Onze Vaders en 3 Ave Maria's per dag te bidden "zolang hij ter scole leyt". Overigens zal de vicaris priester moeten zijn of op zijn twintigste besloten moeten hebben dat te worden. Zo niet, dan moet een andere vicaris worden aangewezen. Bovendien wordt door het kapittel toegestaan, dat de vicaris van deze vicarie tegelijk een kanunniksprebende in het kapittel zal mogen hebben.⁵⁶ Wanneer Claas van Zijl kanunnik is geworden en daarna cureit, staat - als boven gezegd - nog niet vast. Op 13 oktober 1464 is hij in elk geval cureit. Hij wordt als zodanig vermeld in een acte, waarin prior en convent van Engelendaal in Leiderdorp erkennen twee morgen land in de Doesven aldaar te hebben verkocht aan het St.Elisabethgasthuis.⁵⁷ Eigenaar van een belendend perceel was "heer Claes Reyer, die pastoer vant Hoechlant te Leyden."

Enkele jaren blijkt hij ook de functies van scolaster en tesorier te vervullen, belast dus met de leiding van de kapittelschool en met de zorg voor de paramenten, liturgische voorwerpen en eventuele andere kostbaarheden van het kapittel.⁵⁸

In 1475 trad hij een keer op als executeur-testamentair.⁵⁹ Zijn zegel is bekend, doordat het hangt aan de voordracht van Nicolaas Gerritsz. anno 1480 tot een vicarie in de St.Pancras.⁶⁰

Op 27 mei 1482 deed hij afstand van zijn pastoraat ten gunste van zijn medekanunnik Petrus Uterweer, met wie hij van bediening ruilde.⁶¹ Uterweer was "rector van het St.Nicolaas-altaar in Opalm", een dorp in de Grote Zuid-Hollandse Waard, dat in de St.Elisabethsvloed van 1421 ten onder is gegaan en nooit herbouwd." Het zal dus letterlijk een "sine cure" bediening zijn geweest.

Op zijn oude dag is pastoor Van Zijl nog een tijd uit de stad verdreven geweest door de laatste stuiptrekkingen van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Orlers⁶³ vertelt, dat in juli 1479 de Kabeljauwen bij verrassing de macht overnamen en een groot aantal Hoeksgezinden uit de stad verdreven, daarbij rondvertellend dat de Hoeken hun messen hadden laten slijpen om de Kabeljauwen de keel af te snijden. Onder die verjaagde Hoeksgezinden was ook "heer Claes van Zijl, pastoor van St. Pancraes opt Hogelant, een oudt en eerlick man". Lang kan zijn ballingschap niet geduurd hebben, aangezien hij in 1480 gewoon in functie was.

Op 17 augustus 1483 is hij overleden na - zoals het memoriale vermeldt - "1 lange tijd cureit te zijn geweest. Zijn lichaam werd begraven in het koor van de St.Pancras in het graf van zijn ouders.

afb. 5. Zegel van Claes van Zijl.
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Petrus Uterweer werd op 30 oktober 1464 door zijn vader Jan Hugenzoen Uterweer voorgedragen voor de toen vrijgekomen St.Jan-Evangelist-prebende.⁶⁵ Hij moet toen een nog jonge man zijn geweest, want hij was pas “clericus”: opgenomen in de geestelijke stand, maar nog zonder enige wijding. Hij was echter al wel magister artium, welke graad hij waarschijnlijk in Parijs behaald zal hebben. Zijn grootvader Hugo was indertijd burgemeester geweest, oom Dirk was kanunnik aan de Utrechtse domkerk en later proost van het St.Pancraskapittel.⁶⁶

Achttien jaar na zijn opneming in het kapittel werd heer Petrus pastoor van de St.Pancras en hij bleef dat bijna 30 jaar. Maar pas op het eind van zijn leven komen er uit de archieven wat gegevens over hem naar boven: uit 1509 en daarna. Voordien zijn er in het kapittelarchief slechts twee acten, waarin hij optreedt: in 1484 bezegelt hij de voordracht van Pieter Jacobsz. tot vicaris van de St.Barbaravicarie en in 1488 de stichtingsacte van de St.Jacob apostelvicarie in het St.Barbaragasthuis (het latere Huiszittenhuis tussen Haarlemmerstraat en Oude Rijn) door zijn medekanunnik Nicolaas Tol.⁶⁷

In 1509 blijkt hij eigenaar te zijn van een huis aan de Hogewoerd uitkomend aan de Rijn. Hij heeft dan een schuld van 10 £ groot Vlaams (= 60 £ Hollands; het jaarsalaris van de stadschirurgijn bedroeg 40 £) aan het O.L. Vrouwegasthuis, welk bedrag hij onmiddellijk zal voldoen als hij dat huis verkoopt. Eventueel zullen de gasthuismeesters drie maanden na zijn overlijden zich dat huis voor hun vordering door de schepenen mogen laten toewijzen. Dat laatste gebeurt in januari 1512.⁶⁸

Petrus Uterweer is de enige uit de rij van wie we via zijn testament

iets meer weten omtrent zijn aardse bezittingen.⁶⁹ “Overdenckende die corthheit des menschen levens ende die sekerheit des doots” draagt hij eerst zijn ziel op aan God en aan de aarde zijn lichaam, dat moet worden begraven in het koor van de **St.Pancras** in het graf van zijn oom Dirk Uterweer, in leven proost van het kapittel. Verder regelt hij zijn begrafenis en memories. Zijn huis - voor- en achterhuis, waarvan hij niet zegt waar het staat - bespreekt hij aan zijn dochter Lijsbeth (gehuwd met **Marcelis** van de Capellen) en haar kinderen, evenals de inboedel ervan, waarbij hij speciaal de inventaris van de slaapkamer noemt: bed, gordijnen, tapisserieën. Zij krijgt het levenslang vruchtgebruik van huis en inboedel, mits dat zij aan **Pieters** -neef Jan (zoon van zijn broeder Cornelis Uterweer) een jaarlijkse lijfrente van 10 Rijnse guldens betaalt. Als Lijsbeths kinderen twintig jaar worden zal het huis hun eigendom worden, maar als zij voor die tijd sterven zal het aan neef Jan in eigendom toevallen **wanneer** ook Lijsbeth overleden zal zijn. Het huis aan de Hogewoerd mag verkocht worden om uit de opbrengst de schulden van **Pieters** broeder Cornelis te betalen en zo hem in zijn armoede te hulp te komen. Aan zijn broeder Symon, eveneens kanunnik van de **St.Pancras**, legateert hij zijn kleding, zijn “religie” (kerkelijke gewaden; mogelijk ook liturgische voorwerpen) en zijn boeken. Verder vermaakt hij nog wat kleine legaten aan zijn dienstbode, enkele familieleden en kerkelijke instellingen. De rest van zijn nalatenschap “hoe en in wat manieren **ende** wairan gelegen” geeft hij aan “God van **hemelrijcken**, die ’t al verleent heeft, tot behoef van de armen” met opdracht aan broeder Symon en de andere executeurs om alles te verdelen.

Meester Pieter overhandigde zijn testament op 11 augustus 1511 aan notaris Cornelis **Tromper** met opdracht om alles in de juiste vorm te brengen, hetgeen deze de volgende dag deed.⁷⁰ Toen was meester Pieter echter al overleden.

Petrus Velleman werd de volgende pastoor. In 1487 studeerde hij in Orleans. Hij was toen al magister artium en baccalaureus in iure civili.⁷¹ Onbekend is wanneer hij kanunnik is geworden, zij het dan dat hij het was op 31 mei 1496. Op 1^e da turn droeg meester Pieter Velleman, priester en kanunnik van **St.Pancras**, land over aan het klooster Engelendaal in Leiderdorp.⁷² Dan zwijgen de Leidse archieven weer over hem, totdat op 16 juni 1516 wordt genoteerd, dat meester Pieter Velleman “onze mede-kanunnik en cureit van deze kerk” is overleden en dat hij begraven is in de **St.Pancras** ten noorden van het altaar in de **O.L.Vrouwekapel**.⁷³

Meester Jan Velleman moet een jonge man zijn geweest, toen hij in 1516 cureit werd.⁷⁴ De eerstvolgende vermelding is van 19 april 1518, toen de begijntjes van het St.Pancrasbagijnhof met zijn toestemming en die van de vier kerkmeesters een regeling troffen over een jaarlijkse uitkering van 2 £ hollands aan elke bagijn wegens de opheffing van de (gezamenlijke) keuken.⁷⁵ Als cureit had hij namelijk het toezicht op dit bagijnhof.

De familieverhouding tussen de twee pastoors Velleman was die van oom en neef, blijkens een acte van 24 maart 1547, waarin Jan als executeur-testamentair van Pieter “mijn heer oom saliger memorie, in sijn leven cureyt van de voorsz kerck” land aan het kapittel overdraagt.⁷⁶ Jan Velleman heeft ook buiten Leiden tenminste één kerkelijke bediening: hij is vicaris geweest van de St.Laurensvicarie in de Haagse parochiekerk.⁷⁷

Naast dit soort gebruikelijke maar niet overvloedige gegevens is er nog een en ander over hem bekend: een beschuldiging van verkrachting in zijn jonge jaren en een wanhoopsdaad aan het eind van zijn leven.

Het Correctieboek van de schepenbank?” meldt op 18 januari 1522 de uitspraak tegen Haze, de vrouw van Gerrit Codde, en haar dochter Quiryne, die pastoor Velleman ervan hadden beschuldigd dat hij op de tweede of derde zondag van de Vasten 1521 hun elfjarige kleindochter resp. nicht Aachte Codde na de preek van het avondlof in de biechtstoel had verkracht. Hij zou Aachte toen ook een gift beloofd hebben “in beteringe van haer ere.” De twee vrouwen hadden hem daarna een paar keer opgezocht met de vraag “wanneer zult ghij t schicken van Aechtje” en met diffamose (beledigende) woorden. Het stadsbestuur had nu lucht van die zaak gekregen en alle partijen op het stadhuis ontboden. De juiste toedracht kon niet achterhaald worden en na gehouden overleg kwam men tot de conclusie, dat het beweerde feit op die tijd en die plaats niet kon hebben plaatsgehad en dat het zeggen van Aachte geen bewijs was. De beide vrouwen werden nu wegens aantasting van de eer en goede naam van de pastoor veroordeeld om de volgende dag in de St.Pancras voor het processiekruis uit te lopen met hun huik “in de hals” (teruggeslagen, zodat ze goed herkenbaar zouden zijn) en met een brandende kaars in de hand, daamaaandekenenskapittelinhetkoorvergiffenis te vragen en dan voor het zgn. Ziel-altaar staande hun beschuldiging in het openbaar te herroepen. Tenslotte zouden zij de kaars als offer voor (de bewaarplaats van) het heilig sacrament moeten zetten.

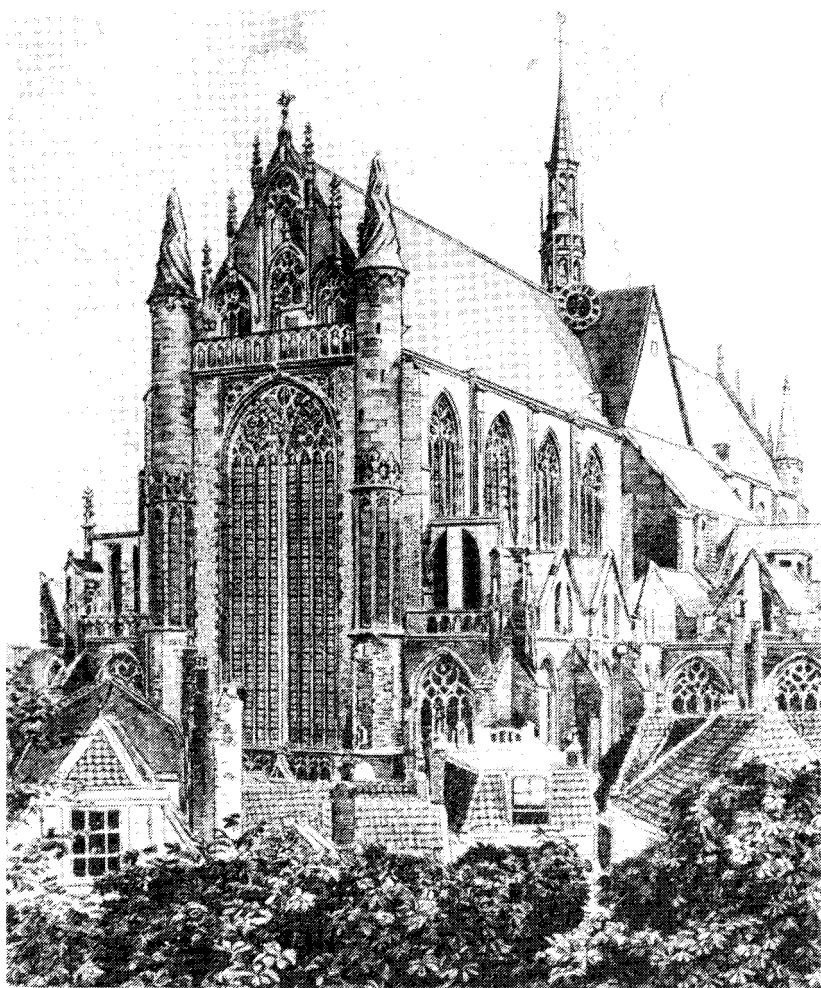
De zaak zal zeker een heel schandaal hebben verwekt, maar in het kapittelarchief, voor zover bewaard gebleven, is er niets van terug te vinden en pastoor Velleman is gewoon in functie gebleven.

Zijn ambtsperiode is, ook buiten zijn persoon om, een rumoerige tijd: de stad verkeert al jaren in een economische teruggang en op geestelijk terrein breekt de reformatie met volle kracht door. De geschiedenis daarvan in Leiden heeft Knappert uitvoerig te boek gesteld. Enkele feiten uit de grote hoeveelheid: de poging van de wederdopers om de stad in handen te krijgen in januari 1535, mislukt doordat het stadsbestuur ingelicht werd over de voorgenomen aanslag en de huizen, waarin de overvallers verbleven, liet omsingelen en doorzoeken.⁷⁹ Pogingen om de gedachten van de mensen onder controle te houden werden regelmatig gedaan, zoals bijvoorbeeld door het verbieden van bepaalde boeken in 1522 of de controle op boeken in particulier bezit en op de voorraad bij de drukkers in 1545, waarbij ieder zijn boeken bij de pastoors moest inleveren (!), die dan moesten uitmaken of ze al dan niet goed waren.⁸⁰

Wat zich in 1553 heeft afgespeeld, zal vermoedelijk wel altijd onopgelost blijven. Op 19 mei van dat jaar boekte de officiaal van de aartsdiaken in de Domkerk een bedrag van 80 Caroliguldens, te betalen door heer Amoldus de Palude als een soort schikking in een zaak met betrekking tot het overlijden van pastoor Velleman, waardoor diens bezittingen eigenlijk geconfiskeerd hadden moeten worden. De tekst, zoals die door Holtkamp⁸¹ wordt gegeven, luidt: over het overlijden van heer Johannes Velleman, kanunnik en pastoor van de stad Leiden in het Utrechtse aartsdiakonaat, die de handen aan zichzelf had geslagen en zichzelf gedood zou hebben, indien het niet verhinderd zou zijn geweest en al zijn goederen geconfiskeerd zouden zijn, etc. En dan volgt de zin, dat ter wille van de proost van het St.Pancraskapittel heer Arnold als een soort schikking (in transactione compositionis) die 80 guldens zal betalen. Blijkbaar heeft pastoor Velleman een - door ingrijpen van anderen mislukte - zelfmoordpoging gedaan, die echter (na enige tijd?) toch het gewenste resultaat opleverde, want ondanks die verhindering is hij toch dood.

Van zijn opvolger Christiaan Reynersz. is nauwelijks iets bekend. Hij moet uit Oudewater afkomstig zijn geweest. Een besluit van het kapittel in 1558 om geen nieuwe kanunniken te aanvaarden, tenzij ze de uitgaven goedkeuren welke gedaan zijn in de zaak tegen de vicaris Jacob van Endegeest, ondertekent hij namelijk met Christianus Reynerius "Oudewateranus".⁸²

Toen hij op 9 december 1550 lid van het kapittel werd, was hij vicaris van de St.Georgius en Blasius-vicarie in de St.Gertrudiskerk te Utrecht. Hij ruilde toen van bediening met Pieter Wolbrandsz.⁸³

afb. 6. Hooglandse Kerk. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Er is waarschijnlijk een vrij lange vacature geweest na de dood van Jan Velleman, want in de rekening van de officiaal⁸⁴ wordt past op 3 mei 1554 vermeld de *proclamatio* (officiële bekendmaking van de benoeming) van Christiaan Reyersz. “gepresenteerd aan de St.Pancratius”. Tot wanneer hij cureit is gebleven? Onbekend. Vermoedelijk is hij terug-

getreden ten gunste van Gijsbert Jorisz., want hij overleed pas in februari 1584, volgens de rekening van de rentmeester der kapittelgoederen in het hoofdstuk van de uitbetaalde alimentaties.“

De laatste in de rij pastoors is Gijsbert Jorisz. Zijn naam wordt voor het eerst vermeld op 12 augustus 1529, toen hij een lijfrente ten bedrage van 13 stuivers en 4 penningen kocht ten laste van de stad.⁸⁶ Zijn leeftijd staat er in dit geval niet bij (vaak gebeurde dat wel). In 1536 staat de uitbetaling voor het eerst op naam van “meester” Gijsbrecht Joris Willeboortsz. Volgens een aantekening van Jan van Hout in diens inventaris van het kapittelarchief was Gijsbrecht toen al zes jaar kanunnik.⁸⁷

In de “schatboeken” van de schepenbank komt hij voor als bezitter (vicaris) van een niet nader genoemde vicarie in de St.Pieter.⁸⁸ Zijn vader, de bontwerker Joris Willeboortsz., leefde nog in 1549: hij was toen borg voor de betaling van een rente, drukkend op een huis aan de Middelweg, dat meester Gijsbrecht van het O.L.Vrouwegasthuis had gekocht.⁸⁹

In de transportregisters wordt meester Gijsbrecht na 1560 meermalen genoemd als (ver)koper van losrenten, als eigenaar van het huis aan de Middelweg en van huizen aan de Hooglandse Kerkgracht, Middelste Gracht en Hooigracht.⁹⁰ In 1564 was hij scholaster: leider van de kapittelschool, waarvan eigenlijk alleen maar het bestaan bekend is.⁹¹ Pas in april 1565 wordt hij vermeld als cureit van de St.Pancras.⁹² Hij is dus niet langer dan zeven jaren pastoor geweest in een rumoerige tijd: beeldenstorm, definitief doorzetten van de reformatie en het in gebruik nemen van de kerk door de Calvinisten.

Tijdens de beeldenstorm heeft niet alleen de kerk fors geleden, maar ook het archief. Op 23 september 1568 verklaarden de deken en twee kanunniken, dat tijdens de beeldenstorm veel kasten en laden in het kapittelhuis waren opengebroken en vernield en “dat het capittelhuys met veele kleyne stucxkens van brieven ende pampieren bestroyt ende overgeleyt waren.”⁹³ Toen die beëdigde verklaring werd afgelegd, was de kerk al opnieuw ingericht en waren de altaren opnieuw gewijd.⁹⁴ Toch liep de tijd van de St. Pancras als katholieke kerk op haar eind. In juli 1572 kwam Lumey met zijn troepen in de stad en dat was voor de geestelijken het alarmsignaal om te vertrekken. Onder degenen, die toen elders veiligheid zochten, was ook pastoor Gijsbert Jorisz. De naar Amsterdam gevluchte prior van het klooster Stein bij Gouda, Wouter Jacobsz., tekent althans in zijn dagboek aan, dat ook de pastoor van de St.Pancras in het voorjaar van 1573 in Amsterdam verbleef!“ En wanneer

op 27 november daaraanvolgend de rentmeester van de geconfiskeerde goederen een aantal bezittingen van “fugityve personen” verkoopt, is daar ook enig huisraad van pastoor Gijsbert Jorisz. bij.” Niet veel bijzonders overigens: een paar stoelen en dergelijke.

Meer waardevolle bezittingen had hij in veiligheid proberen te brengen, maar dat was niet gelukt. Lenaert Symonsz. Dou legde op 2 september 1578 voor notaris Van Oudevliet op verzoek van de kinderen van wijlen de grafmaker Pieter Arentsz. een verklaring af, hoe hij (Lenaert) in het begin van de troebelen van Gijsbert Jorisz. zilverwerk, brieven, bedden, tin- en koperwerk in bewaring had gehad en dat hij in 1573 “toen hopman Bolck binnen deser stede van Leyden met zijn volck lach” naar de grafmaker was gegaan: “Pieter, ic ben in dusent lasten; ic en weet nyet waer ic mijn met heerooms goet bergen sal. Ic en begeer ‘t langer tot mijnent nyet te hebben”. Pieter had geantwoord: “Ic en begeer ‘t ooc in mijn huys nyet. Ic en weet nyet van dach tot uuyr of ic hangen of verworcht sal worden.” Samen waren ze toen naar de St.Pieterskerk gegaan om het goed daar – in een graf? – te verbergen. Maar daarbij waren ze door soldaten overlopen en die hadden alles meegenomen. Lenaert had kunnen vluchten, maar Pieter was gegrepen en gedwongen om de soldaten eten, drinken en geld te geven.”

De reden, waarom deze verklaring werd afgelegd, moet misschien gezocht worden in een terugkeer van Gijsbert Jorisz. naar zijn vaderstad rond die datum. Met ingang van januari 1579 werd hem namelijk uit de inkomsten van de kapittelgoederen de gebruikelijke alimentatie van 100 £ per jaar toegelegd.” In februari 1579 was hij in elk geval in Leiden, want toen trad hij, onder verbintenis van zijn huis aan de Hooglandse Kerkgracht, op als borg voor zijn zuster bij de verkoop van huizen aan de Houtstraat door haar.⁹⁹ Daar aan de Hooglandse Kerkgracht – woonde hij ook in 1581, samen met zijn dienstbode.

Zeventien jaren waren hem toen nog beschoren. Uit de rekeningen van de rentmeester over de kapittelgoederen (zelf een voormalig kanunnik van de St. Pancras) is af te lezen, dat meester Gijsbrecht zich maar met moeite aan de nieuwe toestand heeft kunnen aanpassen. In die rekeningen staan de alimentatiebedragen aan de voormalige kanunniken genoteerd: 100 £ per persoon per jaar plus de opbrengst (“grosse”) van de prebende, waarvan zij bezitter waren. In de jaren 1579-1582 wordt aan meester Gijsbrecht het volle pond uitbetaald. In 1583 slechts ruim 24 £ “surcherende de verder betalinge ter tijt toe hij den eedt van abjuratie (afzwering van Philips als graaf van Holland) gedaen sal hebben” met in de kantlijn de aantekening “sij voordacht desen nyet te betalen dan als hij sijn eedt van getrouwicheyt gedaen, te welcken

tijt zijn alimentatie eerst sal beginnen in te **gaen**.”

Meester Gijsbrecht heeft blijkbaar principieel geweigerd, want tot aan zijn dood toe wordt hem nooit meer uitbetaald dan de grosse van zijn prebende.¹⁰¹

In de rekening van 1591 staat over hem nog vermeld, dat hij “es een **out** man, die niet geschapen en es lang te leven”. Dat oud man kan uitkomen; hij zal - aangezien hij in 1530 al kanunnik werd - toch wel omstreeks 1510 zijn geboren en is dus op dat ogenblik rond de tachtig. Maar het “met geschapen (nog) lang te leven” was ernaast: meester Gijsbrecht overleed pas op 4 juni 1598.

Hij ging de eeuwigheid in als láátste pastoor van de **St.Pancras** en zal, zoals de meeste van zijn collega's, wel ter ruste zijn gelegd in de kerk waar hij een groot deel van zijn aardse leven had doorgebracht.

AANTEKENINGEN

Alle archivalia berusten bij de Leidse Gemeentelijke Archiefdienst. Zij worden aangeduid met de naam van het archief gevolgd door een I (= inv.nr.) en een getal.

1. Kerken I 374
2. J.J.Orlers, *Beschrijving der stad Leyden*, Leyden 1641 (2e druk), deel 1, blz. 104
3. Orlers, a.w., blz. 104.
4. Kerken I 95.5.
5. Kerken I 821.
6. Kerken I 415, folio 54^{vs}. Zie ook J.C. Overvoorde, “De sint Pancraskerk te Leiden”, *Leidsch Jaarboekje* 14 (1917), blz. 18 en volgende.
7. Kerken I 415, folio 75.
8. Secretarie-archief voor 1574 I 384, op datum.
9. **Socr. voor** 1574 I 536 (**tres.rek.** 1466, folio 10 van het hoofdstuk **Alrehande uutgeven**).
10. Kerken I 374.
11. Kerken I 375.
12. Kerken I 391, folio 2 en 2^{vs}.
13. Hiermee kan vergeleken worden de instructie voor de pastoor van het **St.Catharina**-gasthuis anno 1540: Gasthuizen I 28
14. Kerken I 493, folio 19.
15. Kerken I 987, 874, 992.
16. Kerken I 992.
17. Kerken I 415, folio 34.
18. Kerken I 415, folio 73 en I 493, folio 29^{vs}.
19. Kerken I 415, folio 48^{vs}.
20. Kerken I 416, folio 70.
21. Kerken I 493, folio 30.
22. Kerken I 493, folio 28^{vs}.
23. Kerken I 493, folio 29^{vs}.
24. Kerken I 522.
25. Kerken I 493, folio 30.
26. Kerken I 415, folio 73.
27. Kerken I 415, folio 68^{vs}.
28. Kerken I 415, folio 73.

29. Kerken I 493, folio 44^{vso}.
30. Kerken I 1094.
31. Kerken I 493, folio 56^{vso}.
32. Kerken I 493, folio 81^{vso}.
33. Kerken I 416, folio 61^{vso}.
34. Kerken I 415, folio 80.
35. Kerken I 788.
36. Kloosters I 515.
37. Kerken I 416, folio 12, en Secr. voor 1574 I 511, folio 19
38. Kerken I 493, folio 82.
39. Kerken I 416, folio 34^{vso}.
40. Kerken I 416, folio 40^{vso}.
41. Kerken I 416, folio 44.
42. Kerken I 398.
43. Kerken I 40.5.
44. Kerken I 416, folio 51.
45. Kerken I 416, folio 72 en 72^{vso}.
46. Kerken I 1075.
47. Kerken I 1074.
48. Kerken I 493, folio 83.
49. Kerken I 1048.
50. Kerken I 416, folio 98^{vso}.
51. Kerken I 416, folio 99 en I 418, folio 116.
52. Kerken I 493, folio 99^{vso}.
53. Kerken I 416, folio 1 11.
54. Secr. voor 1574 I 1188, folio 2.
55. Kerken I 416, folio 1 16^{vso}.
56. Kerken I 1069.
57. Gasthuizen I 1228.
58. Kloosters I 516, folio 7^{vso}.
59. Secr. voor 1574 I 731.
60. Kerken I 450.
61. Kerken I 446
62. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, deel 8, Gorinchem 1846, blz. 584.
63. J.J. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden*, Leyden 1641 (2e druk), blz. 414.
64. Kerken I 417, folio 148.
65. Kerken I 445.
66. Kerken I 411 en Kloosters I 852.
67. Kerken I 435 en I 420, folio 46.
68. Gasthuizen I 984.
69. Secr. voor 1574 I 870.
70. Kerken I 417, folio 176.
71. J. van Kuyk, "Lijst van Nederlanders, studenten te Orleans", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, deel 34.
72. Kloosters I 628.
73. Kerken I 417, folio 81^{vso}.
74. Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars, zooals die voorkomen in de *middel-eeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtsen don, ontworpen en bewerkt door P.M. Grijpink*. 4e deel: *Rijnlandia*, door C.P.M. Holtkamp, Haarlem, 1932. blz. 70.
75. Kloosters I 516, folio 9.
76. Kerken I 705.
77. Rechterlijke archieven I 53, deel 1, blz. 63 en deel 2, blz. 3 en 12.

78. Rechterlijke archieven I 4, deel G, folio 62. Ook vermeld bij L. Knappert, *De opkomt van het Protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908, blz. 50.
79. Knappert, a.w., blz. 147 en volgende.
80. Knappert, a.w., blz. 68 en Secr. voor 1574 I 388, folio 130.
81. *Register op de parochiën* enz. (noot 74), blz. 70
- De excessu domini Johannis Velleman, canonici et pastoris oppidi Leydensis, archidiaconatus Trajectensis, qui sibi manus intulerat et sese occidisset nisi fuisset impeditus venissentque omnia ejus confiscata etc.
82. Kerken I 391, folio 13.
83. Kerken I 478.
84. *Register op de parochiën* enz. (noot 74), blz. 71.
85. Kerken I 1208, rekening over 1583, folio 134^{vso}.
86. Secr. voor 1574 I 610, folio 24^{vso}.
87. Kerken I 407, folio a 12, onder het hoofd St. Barbara-prebende.
88. Rechterlijke archieven I 53, deel 2, blz. 53 en deel 3, folio 18^{vso}, 105^{vso} en 113^{vso}.
89. Gasthuizen I 998.
90. Rechterlijke archieven I 67, deel A, folio 1,5 en 2 1 0^{vso}, deel B, folio 55^{vso} en 2 1 7^{vso}, deel C, folio 184, 231^{vso} en 295^{vso}, deel D, folio 41, 64 en 73.
91. Rechterlijke archieven I 67, deel C, folio 124^{vso}.
92. Rechterlijke archieven I 67, deel C, folio 184.
93. Kerken I 410.
94. J.C. Overvoorde, *Inventaris van de archieven van de kerken*, Leiden 1915, blz. XXXVIII (11 -augustus 1567).
95. *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Stein*, uitgegeven door Isabella H. van Eeghen, Groningen 1959 (Werken, uitgegeven door het Historisch Genootschap). De op blz. 224 bedoelde pastoor is Gijsbert Jorisz. geweest.
96. Notariële archieven I 3, acte 214.
97. Notariële archieven I 46B, op datum.
98. Kerken I 1208, rekening over 1579, folio 94^{vso}.
99. Rechterlijke archieven I 67, deel G, folio 112.
100. Secr.arch. na 1574, Volkstellingregister van 1581, folio 166.
101. Kerken I 1208. Telkens het eerste hoofdstuk van de uitgaven (nl. de alimentaties) van de genoemde rekeningen.

DE HOOGLANDSE KERK

door

P. van der Sterre

Nu vaststaat, dat de restauratie van de Hooglandse kerk binnen enkele jaren geheel voltooid zal zijn, is het nuttig het verloop van dit zeer langdurige werk in een ruimer aandachtsveld te brengen.

In het voorjaar van 1953 liet de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente een plan maken om het gebouw tegen verder verval te behoeden. Aan een volledige restauratie kon destijds niet worden gedacht. Dit zou te veel geld vergen. Aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd de 24e augustus 1953 een subsidie gevraagd over een bouwbedrag van f 727.516,76. De toestand waarin de kerk verkeerde was uiterst zorgwekkend. De daken en goten waren bijna overal lek, van de zandstenen vensters vielen bij voortduring stukken steen omlaag, hetgeen een groot gevaar opleverde voor bezoekers en voorbijgangers.

Na het tot stand komen van een financiële regeling, werd op 8 juni 1955 een onderhandse aanbesteding gehouden. De laagste inschrijver was het aannemingsbedrijf D. **Huurman** jr. n.v. te Delft voor een bedrag van f 838.131,-. De **overschrijding** van de begroting was toen reeds het gevolg van prijsstijgingen gedurende de inmiddels verlopen twee jaren. In september 1955 werd met het werk een begin gemaakt. De toenmalige commissie van fabrikage, een onderdeel van de Hervormde kerkvoogdij, bestond uit de heren P.J. van Hoeken (later P.J. van Hoeken van 's-Gravenpolder), J. van Itersen en H. Gijsman.

Al vrij spoedig na het plaatsen van de eerste bouwsteigers werd bevestigd wat alle bij dit project betrokkenen van het begin af hadden verwacht, namelijk dat de voorgenomen consolidatie niets anders was dan onverstandig lapwerk. De opzet van die voorgenomen consolidatie werd aan het einde van het jaar 1955 veranderd in de aanpak van een totale grondige restauratie. Het begin van een groot werk, waarvan niemand heeft kunnen vermoeden, dat het in 1977 nog met gereed zou zijn.

In het besef, dat het nodig was een dergelijke onderneming groots en met voortvarendheid aan te pakken, ontstond een organisatie die verwantschap gehad zal hebben met de bouworganisatie in het jaar

1480. In Bentheim werden, als weleer, in de steengroeven de onderdelen van de vensters klaargemaakt en op maat, voorzien van merken, regelmatig aangevoerd. Uit Noord-Wales kwamen voortdurend ladingen **dakleien** aan terwijl in Duitsland de glazen werden geblazen. Vanuit Frankrijk werden prima eikehouten balken en uit België gobertanger en ledesteen ontvangen. Bij gebrek aan steenfabrieken in de Rijnstreek werden grote partijen speciale steen gebakken in Kerkdriel. Op die wijze was er iets geweldigs in gang gezet. Enorme steigers stonden binnen en buiten de kerk. Het opgebouwde transportsysteem voldeed aan de eisen en er zat vaart en lijn in het werk. De verwachting was, dat de kerk in 1966 of 1967 gereed zou zijn.

In 1957 gebeurde er iets ongelooflijks; in het kader van de bestedingsbeperking verordonneerde de overheid, dat het jaarlijks te verwerken bedrag drastisch verlaagd moest worden, zodat voor 1958 niet meer dan f 150.000,- te besteden overbleef. Alles moest stopgezet worden, inclusief de leveranties. Vele kilometers steigermateriaal werden gedemonteerd en afgevoerd; contracten moest men verbreken, wat de enorme schade nog deed toenemen. Een groep zeer bekwame arbeiders ging de laan uit, omdat was vastgesteld dat in 1958 niet meer dan twee steenhouwers, één metselaar en drie opperlieden aan het werk konden blijven.

De jaren 1958 en 1959 gingen voorbij met voorzichtig manoeuvreren om precies in één jaar een vastgestelde som te verwerken, geen cent meer maar ook niet minder. Pas in 1960 zou het jaarlijks te verwerken bedrag iets omhoog gaan, wat niet veel verbetering in de situatie bracht, want inmiddels waren de kosten weer gestegen door de geldontwaarding. Met deze wedloop tegen de geldontwaarding en een te laag budget werd het tempo voortdurend lager. Pas in 1976 kon van de overheid de toezegging van gelden worden verkregen voor de voltooiing van de restauratie in een snel tempo en wel aan de hand van een strikt werk-schema. Eind 1978 zal de restauratie van de kerk moeten zijn voltooid.

Het herstel van de gevels

Alle vensters, de afdeklijsten op de gevels, de balustraden, de topgevels van de transeptarmen, de pinakels 'en veel andere onderdelen zijn van Bentheimer zandsteen. Dit prachtige materiaal is met door een andere natuursteensoort te vervangen. De patinelaag, die door verwering op zandsteen ontstaat, is mooi egaal grijs van toon, in tegenstelling tot kalksteen, dat zwart verkleurt met krijtachtige plekken op de plaatsen waar hemelwater langs stroomt. Waar bij restauraties in het verleden zandsteen met kalksteen werd aangevuld, zijn de herstellingen duidelijk

zichtbaar gebleven als blijvende gebreken. De steenhouderswet verbiedt ter bescherming van de arbeiders in het algemeen de verwerking van zandsteen. Alleen in zeer bijzondere gevallen kan een ontheffing verkregen worden. Gelukkig is het mogelijk geweest om voor in het zicht blijvende gedeelten dit materiaal opnieuw te gebruiken. Allereerst verleende de zandsteencommissie toestemming om het overgrote deel van de benodigde hoeveelheid in de groeve in Duitsland te doen bewerken. Daar wordt de steen, nog doordrenkt van groefwater, verwerkt zodat er geen sprake is van stofvorming. Voor een klein gedeelte van de zandsteen, dat een bijzondere bewerking moest ondergaan, werd een speciale loods gebouwd, voorzien van een zeer bijzondere inrichting.

In deze goedgekeurde z.g. zandsteencabine – de eerste in ons land – is gewerkt onder een voortdurend nauwgezette, wetenschappelijk verantwoorde controle van de arbeidsinspectie. Deze gang van zaken is van zeer groot belang geweest voor het resultaat van de restauratie van het exterieur, waarvan het oorspronkelijke karakter bewaard kon blijven.

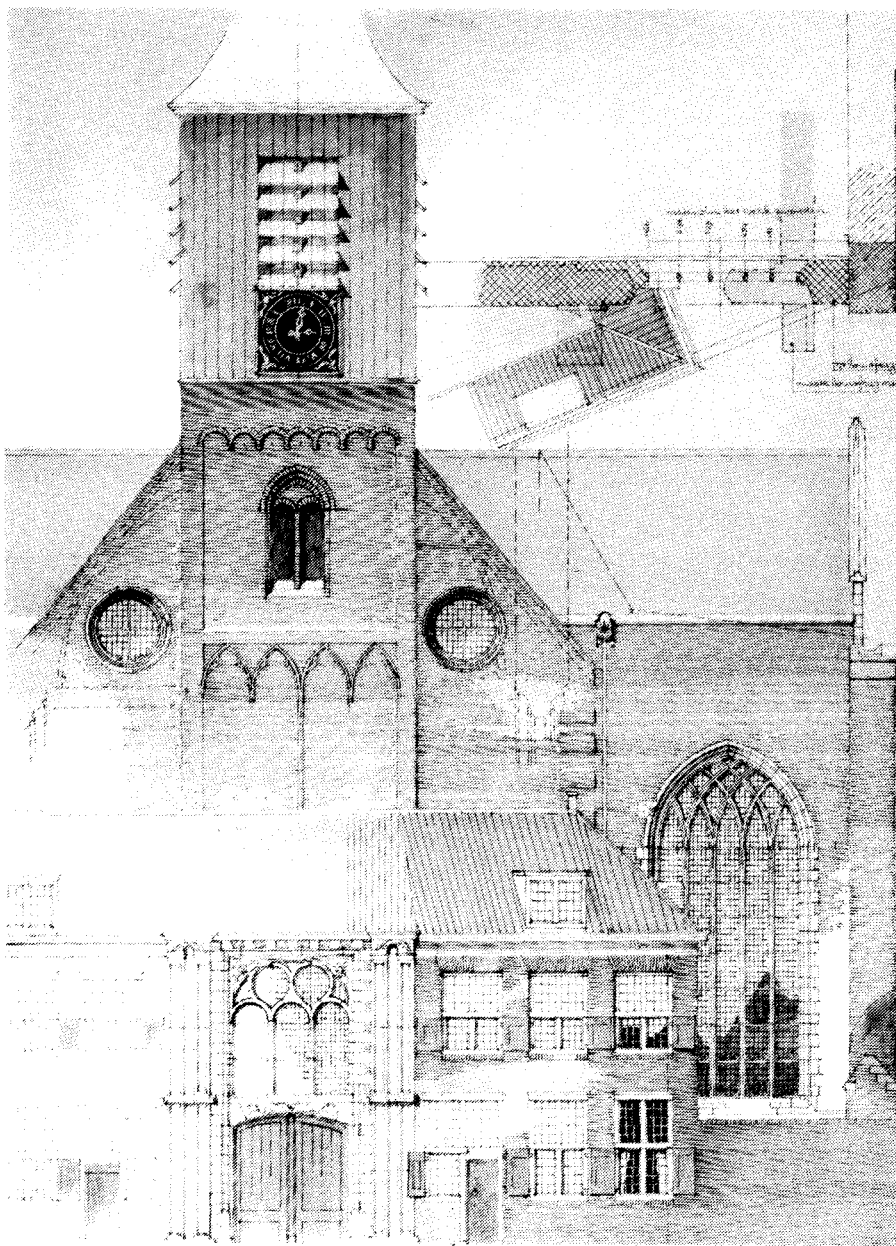
*De Westgevel van het schip met de toren en het **schipdak***

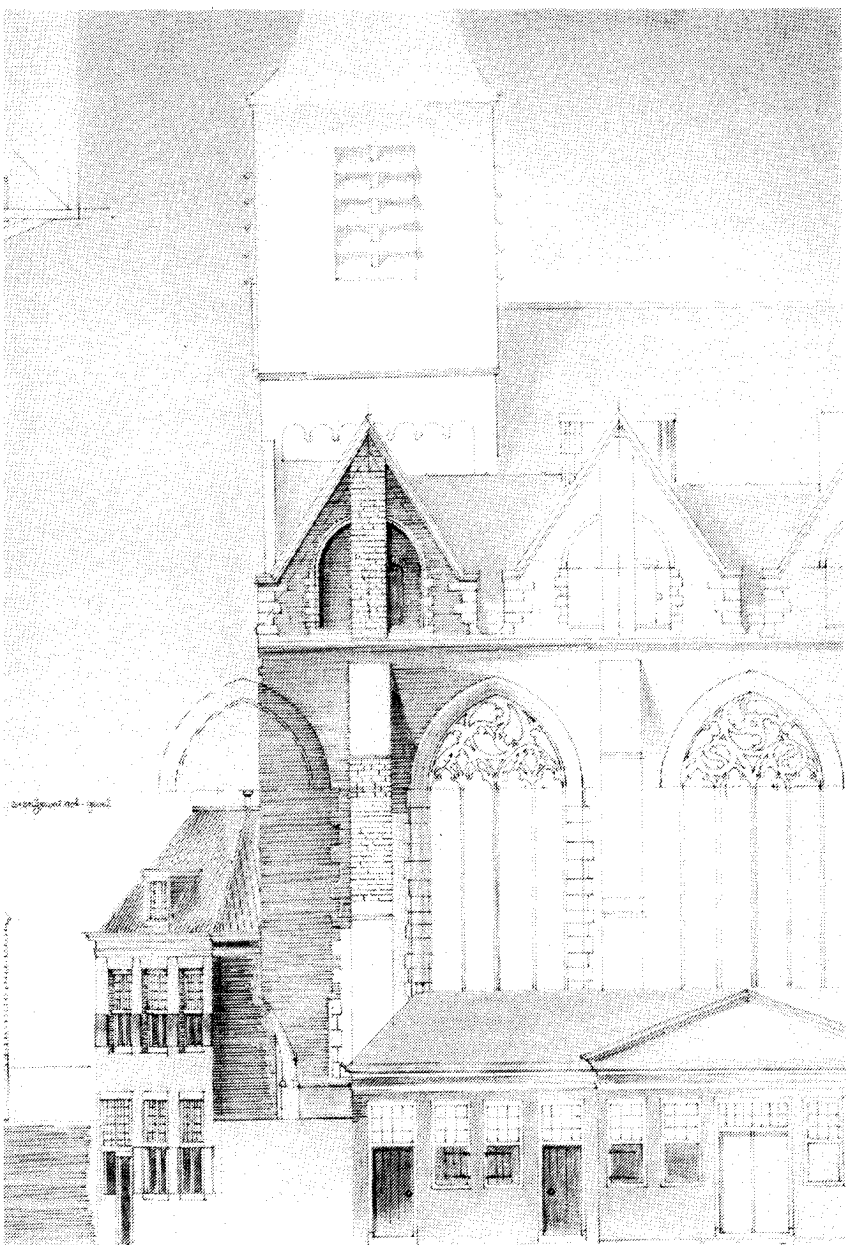
De westelijke muur van het schip was aan de buitenzijde geheel en aan de binnenzijde grotendeels bekleed met 19de-eeuwse metselsteen. Bij de uitvoering van het werk bleek deze muur inwendig te bestaan uit zeer bouwvallig ouder metselwerk, grotendeels van ongeveer hetzelfde steenformaat als dat van de toren. Een verder onderzoek bracht aan het licht, dat deze oude muur aanvankelijk behoorde tot een kerk uit het eind van de 14de eeuw en later nog eens, na een verbouwing, tot een vernieuwde kerk van omstreeks het midden van de 15de eeuw.

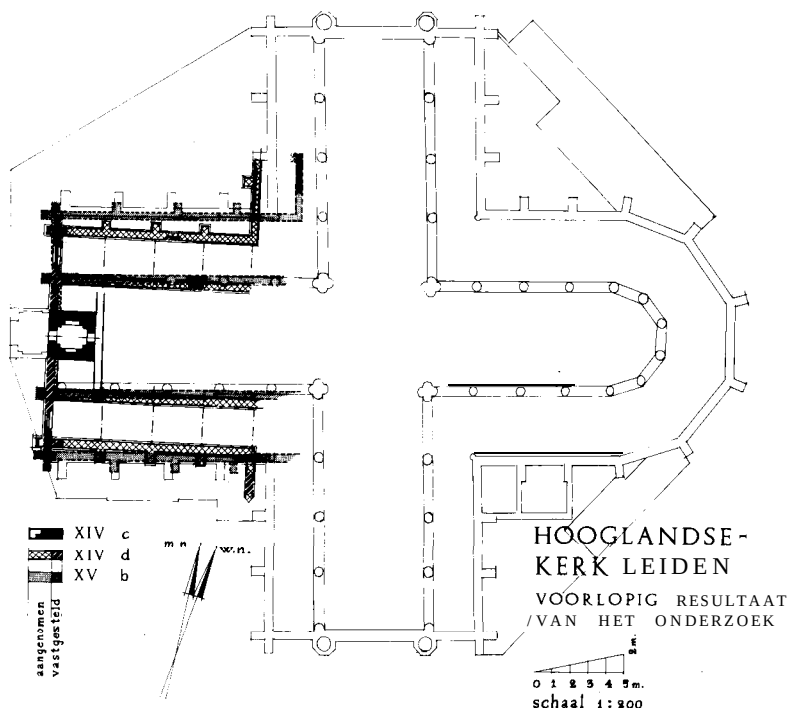
De gang van zaken zal zijn geweest, dat tegen het oudste kerkje de toren is gebouwd. Vervolgens werd dit kerkje aan het einde van de 14de eeuw door een grotere vervangen, waarbij de toren aan drie zijden werd ingesloten zoals thans nog het geval is. De lengteas van deze kerk bleef de richting houden van zijn voorganger (afb. 1).

Bij de vernieuwing in het midden van de 15de eeuw werd de richting van de lengteas veranderd, ongeveer evenwijdig aan die van de huidige kerk. Deze laatste toestand is thans bij de gevelrestauratie in het zicht gekomen. Opvallend zijn de grote vensters met tufstenen omlijstingen.

afb. 2. Reconstructie van de westgevel, die is uitgevoerd met uitzondering van de beglazing van de twee grote vensters, die zijn gevuld met metselwerk. ➡

afb. 1. Plattegrond van de Hooglandse Kerk met voorlopig ingetekende gedeelten van vroegere kerken.

Hoewel aanvankelijk werd overwogen om ze te doen beglazen, zijn ze met bakstenen gesloten (afb. 3). De kap, die nu het schip afdekt, dateert ongeveer uit dezelfde tijd. Bij het staken van de bouw van de huidige kerk in de eerste helft van de 16de eeuw stonden de lichtbeukmuren reeds opgetrokken tot boven het dak van de oudere kerk. Dit dak is toen benut om het onvoltooide schip af te dekken. Omdat de as van de oude en die van de nieuwe kerk niet samen vielen, werd het dak op tamelijk grove wijze aangepast. Deze vervorming is aan de binnenzijde waar te nemen aan de scheve stand van het houten tongewelf. De kleurrijke afwerking hiervan is teruggevonden onder dikke lagen kalk en bezand verfwerk en zal dateren uit de 17de eeuw.

In het schip zijn door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ontgravingen verricht. Het resultaat was teleurstellend, omdat de funderingsmuren van de vroegere kerken nagenoeg geheel vernietigd waren bij het maken van grafkelders. De bodem in het noorderdwarschip bleek eveneens tot op grote diepte voor grafruimte te zijn geroerd. Het koor met het oostelijk gedeelte van de kruising en het zuiderdwarschip zal nog nader worden onderzocht.

De opbouw van de vroegere kerkgebouwen

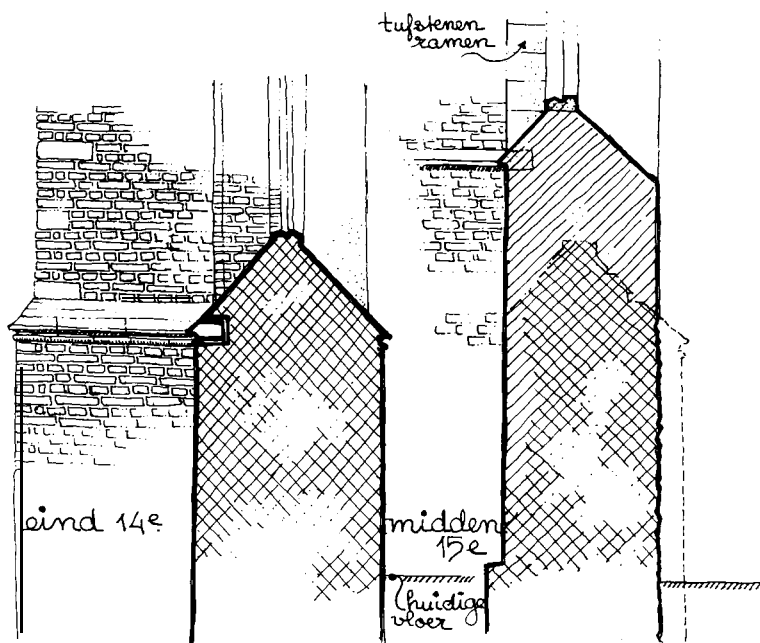
91

Hij werd dus opgetrokken tegen een waarschijnlijk reeds bestaande westgevel van een oudere kerk.

Van de kerk uit het midden van de 15de eeuw geeft de nu in het zicht gekomen westgevel een goede indruk (afb. 3). Het moet een gebouw zijn geweest van zeer behoorlijke afmetingen, nagenoeg met een gelijke breedte als het huidige schip met zijbeuken. Het is verrassend, dat zelfs van de opbouw van de 14de-eeuwse kerk een indruk kon worden verkregen (afb. 4).

De grondslag binnen en buiten de kerk is gaandeweg verhoogd. In het portaal van de oude toren zijn de aanzetten van de vroegere rondbogen over de doorgangen en spaarnissen nog aanwezig. Uit de hoogte hiervan moet aangenomen worden, dat in de aanvang de grondslag tenminste één meter dieper is geweest ten opzichte van de huidige toestand. Bij de

afb. 4. Links detail van de zuidgevel van het 14de-eeuwse schip en rechts dezelfde muur in het midden van de 15de eeuw. De vensters zijn omhooggebracht.

vergroting van de kerk in de 15de eeuw werden de onderkanten van de vensters 90 cm hoger geplaatst (afb. 4).

De inrichting en de afwerking van het interieur

De preekstoel blijft op zijn oude plaats, tegen een kolom van het schip, gehandhaafd. Dit betekent dus, dat de preekdiensten in het schip met de viering gehouden zullen worden zoals in het verleden ook steeds het geval was. In de herfst van 1977 zal dit gedeelte van de kerk in gebruik worden genomen.

De vloerverwanningsinstallatie is hiervoor reeds gereed gekomen en de tijdelijke houten afscheiding van het koor zal dan worden verwijderd.

In de vorige eeuw werden er houten vloeren en plankieren in het schip gemaakt. De toen overvloedige zerken bleven bewaard, omdat ze als stop-materiaal werd gebruikt in het transept. Het bleek, dat ze daar soms in twee of drie lagen over elkaar waren gelegd. Dit is een gelukkige omstandigheid, omdat daardoor nagenoeg de gehele kerkvloer uit het oude bezit van zerken zal kunnen bestaan. Door de veranderingen in het verleden werd er geen zerk meer op zijn oorspronkelijke plaats aangetroffen en was er geen grafkelder meer intact. Het is technisch onuitvoerbaar gebleken om de zerken aan de hand van de nummering op de oorspronkelijke plaatsen terug te brengen. Voor het ordenen van de ongeveer 1000 kg. zware stenen platen, zodanig dat ze naar behoefte op hun plaats gebracht kunnen worden, zouden alle straten in de omgeving van de kerk nodig zijn geweest.

De vloer komt op de hoogte zoals deze in de 18de eeuw is geweest. In die tijd werden de muren bij de aansluiting op de vloer voorzien van een zwart geteerde plint om vervuiling b.v. door honden te beperken. De sporen van deze plinten zijn teruggevonden en dienen nu als een maat voor de herstelde vloer.

In 1885 werd de 17de-eeuwse preekstoelkuip één trede omhoog gebracht, waarbij het klankbord op de oude hoogte gehandhaafd bleef. De predikant stond heel dicht onder het zware klankbord. Om dat wat aanvaardbaarder te maken werd het aan de onderkant wit geverfd. Deze veranderingen worden nu weer ongedaan gemaakt.

De tegen de wanden van het schip staande wandbanken (tweede kwart 17de eeuw) met gesneden consoles en toogpanelen worden momenteel schoongemaakt en hersteld. Omstreeks 1885 werden ze aangevuld, gerestaureerd en bruin gebeitst. Gelukkig is dit met al te grondig geschied, want onder de zittingen b.v. werd de oorspronkelijke bruin-rode

By het overlyden van den vorstin
 Wed van koning Willem II
 Zyn by het luise Dezer klot de
 Haage getelt door ib. van Dyk
 en J. Lebrée Stadth timonerliede
 10 Dage Zynde 3303 in een uur
 geluift. 8 Maart 1865.

afb. 5. Copie van een op 9 maart 1972 in de toren tussen een plafondje ter hoogte van de galmgaten gevonden grenehouten plankje.

kleursaus nog aangetroffen. Van dit gegeven wordt nu gebruik gemaakt om de juiste kleurtoon terug te krijgen.

De wanden zijn opnieuw gepleisterd, waarbij de kolommen met de scheibogen, de vensters, de gewelfribben en de overige natuurstenen onderdelen bestreken zijn met een zandsteenkleurige sauslaag, omdat een dergelijke laag nog aangetroffen werd op verscheidene zuilen, waar ter plaatse resten van de wijdingskruisen gespaard waren gebleven.

De kerkhuiren

Langs de noordzijde van de kerk aan de Moriaansteeg en de Hooglandse-kerkgracht zijn de twee reeksen woonhuisjes gerestaureerd. De aanpassing voor een andere bestemming, namelijk tot vergadergebouw en kerkelijk bureau met kosterswoning, kon zodanig geschieden, dat het exterieur in de oorspronkelijke toestand gehandhaafd kon blijven, terwijl inwendig de structuur behouden bleef.

De huizen bleken in het derde kwart van de 17de eeuw op een kerkhof te zijn gebouwd. Zonder bekommernis werden de funderingsmuren tussen en over de graven heen gebouwd. Verzakkingen konden niet uitblijven toen de doodkisten gingen verrotten. Bij het bekijken van de nu gerestaureerde gevels, zijn de zettingen nog duidelijk zichtbaar gebleven.

afb. 6. Westgevel. Duidelijk is te zien hoe de kerkhuisjes zijn aangebouwd. Ter weerszijden van de met hout verhoogde toren ziet men de aansluitende gevels van de vroegere kerk met de vormen van de vensters.

In de tegen de zuidoostgevel van het schip, dus aan de zijde van de Nieuwstraat gelegen accijnshuisjes, die in 1903 nog “Voormalige Inrichting voor Vleeskeuring” werden genoemd, werd een transformator geplaatst met de apparatuur van de sprenklerininstallatie, wat op het uiterlijk geen invloed heeft gehad.

DE OMMEGANGSDAG TE LEIDEN

door

P.J.M. de Baar

De zondag vóór Pinksteren staat thans bekend in de kerkelijke kalender als de zesde zondag na Pasen. In de Middeleeuwen rekende men echter niet op deze manier, maar noemde de zondagen vanaf de negende zondag vóór Pasen tot de zesde zondag emá bij hun naam. De namen van deze zondagen waren ontleend aan het Introïtus, de intredezing. Zo heette deze zesde zondag na Pasen algemeen zondag “Exaudi” naar de woorden van het Introïtus: “Exaudi, Domine, vocem meam, qua clamavi ad te, alleluja”, enz. (“Heer, luister naar mijn stem, waarmee ik tot LJ roep, alleluja”, enz., Psalm 26 vers 7-9).

Moge het zo zijn dat de hele toenmalige beschaafde (en dus Katholieke) wereld over zondag Exaudi sprak, in Leiden was deze benaming volledig verdrongen door de aanduiding Onze Lieve Vrouwe Ommegangsdag, kortweg de Ommegangsdag. Op deze dag hield men een grote processie, waarbij een Mariabeeld door de stad rondgedragen werd. Dit beeld stond in de Vrouwekapel van de O.L. Vrouwekerk, een op 17 augustus 1365 van kapel tot parochiekerk gewijde kerk¹ die gestaan heeft op de Haarlemmerstraat, niet ver van de Hartebrugkerk; er staan nog een paar muurresten van het koor aan het Vrouwenkerkhof Zoals in de meeste kerken was ook hier een O.L. Vrouwebroederschap, opgericht in 1399², die zich met de verering van Maria en de plechtigheden en processies waarin het beeld een rol speelde, bezig hield.

Wanneer alhier deze Ommegangsdag ingevoerd is, is niet bekend, maar voor het eerst wordt er melding van gemaakt in 1434, toen volgens de stadsrekening op bevel van de burgemeesters als tegemoetkoming in de onkosten van Onser Vrouwen Ommeganc betaald werd 4 pond”. In 1449 is de beschrijving van de rekeningpost wat uitgebreider; samen-gevat staat er: omdat Onze Lieve Vrouwekerk van jaar tot jaar steeds meer bezwaard wordt door de ommegang die zij houdt, in de hoop dat daardoor de stadsaccijnsen meer op zouden brengen (N.B.: wanneer men veel mensen van buiten de stad aantrok zou dat het verbruik van bier en wijn zeer bevorderen en tevens hoopte men daardoor klanten voor de jaarmarkt te trekken), zoals de kerkmeesters aan het stadsbestuur verklaard hadden, is door het Gerecht en de Vroedschap overeen-

gekomen dat men het kerkbestuur van de Vrouwekerk jaarlijks 4 pond zal betalen voor de Ommegang, durende tot wederopzeggens toe⁴. Vanaf dat jaar (vóór 1449 ontbreken té veel stadsrekeningen om een gefundeerde conclusie te kunnen trekken) zien we die 4 pond ieder jaar trouw betaald worden. Het is zelfs merkwaardig dat ook ná 14 mei 1469, toen de Vroedschap besloot om de jaarlijkse subsidie tot 20 pond te verhogen', toch steeds die 4 pond in de rekeningen voorkomt. Ook zou men kunnen verwachten dat de betaling na 1497 (toen Leiden uitstel van betaling van de exorbitant hoog opgelopen stadsschulden kreeg en enkele tientallen jaren balanceerde op het uiterste randje van een afschuwelijk financieel debâcle, dat de volledige ondergang van de stad betekend zou hebben" stopgezet zou zijn, maar de Middeleeuwers dachten daarover anders dan twintigste-eeuwers. Wel werd de opzet iets veranderd, doch de betaling bleef.

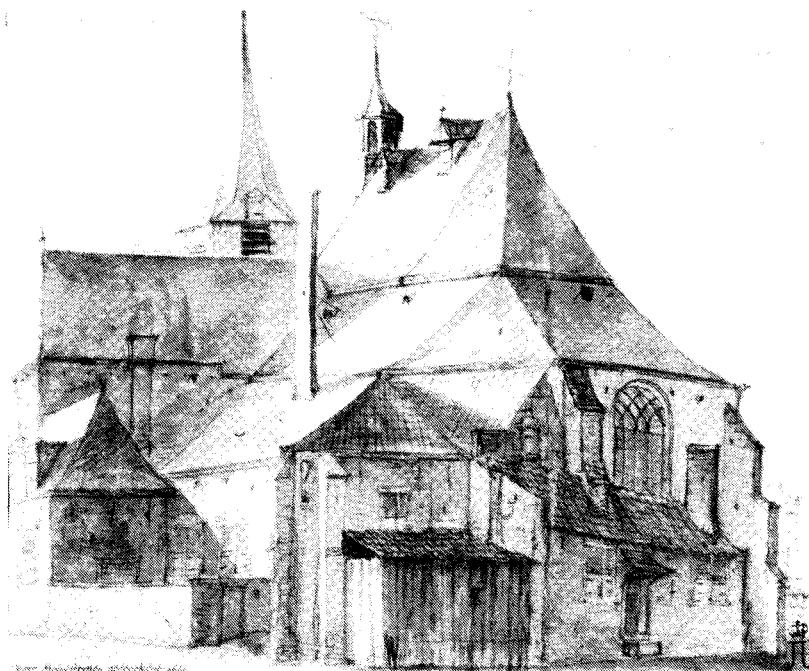
Toen al gauw duidelijk werd dat alleen uitstel van betaling niet hielp, nam de regering van Filips de Schone straffere maatregelen. Op 22 oktober 1504 werd het stadsbestuur gedeeltelijk aan de dijk gezet, de vroedschap geheel opgeheven en alle privileges in de ijskast gestopt. Tevens werd er een superintendent benoemd, mr. Floris Oem van Wijngaerden, die het oppertoezicht op alle zaken kreeg en (indien nodig) zelfs eigen wetten in kon voeren. Zes jaar lang heerste hij als een financieel dictator, zorgde ervoor dat de stad in ieder geval een gezonde financiële basis kreeg, maar maakte zich daarbij zó gehaat dat het (gedecimeerde) stadsbestuur hem op alle fronten tegenwerkte en, zodra men in 1510 de kans kreeg, hem ogenblikkelijk aan de kant zette. Hij nu was het die op 15 februari 1505 voor het eerst de kostersambten van de St. Pieterskerk (met twee kosters), de St. Pancras- of Hooglandse kerk en de Vrouwekerk publiek aan de meestbiedende verhuurde⁷. De kosterij van de Vrouwekerk werd voor 33 pond voor één jaar gehuurd door Heer Claes Ghijsen, een priester, die er in 1506 zelfs 35 pond voor over had⁸ en ook in 1507 en 1508 de huurder was⁹. In februari 1509 werden echter de kosterijen niet meer verhuurd, maar aan de kosters gelaten onder beding dat zij diverse betalingen, die voorheen de stad moest doen, voor hun rekening zouden nemen. De koster van de Vrouwekerk werd toen met de volgende betalingsverplichtingen opgezadeld:

- a. voor een pacht (= grondrente) op de Latijnse school, verschuldigd aan de deputaten en memoriemeesters in de St. Pieterskerk, 4 pond Hollands;
- b. de 4 pond Vlaams (= 24 pond Hollands) aan zijn eigen kerkmeesters i.v.m. de Ommegang;
- c. aan de procurator van St. Anthoniscasse, opdat deze niet meer met zijn

St. Anthonisvarken door de straten van Leiden zou wandelen om **aflaat**-gelden in te zamelen, hetgeen in het verleden tot onaangenaamheden geleid had en daarom door de stad “afgekocht” was, ook 4 pond **Hollands**¹⁰.

In totaal moest de koster dus 32 pond Hollands uitkeren, zodat hij in vergelijking met de vroegere huurder niet veel wijzer geworden zal zijn. Sindsdien vindt men dan ook deze post pro memorie in de stadsrekeningen terug, totdat op 26 juni 1556 de koster zeer bij de Vroedschap klaagde (evenals zijn collegae overigens!) dat zijn inkomen verminderd was door de benarde tijd, en daar er bovendien in zijn parochie veel schamele luyden woonden die niets konden geven en tot overmaat van ramp de broeder- en zusterschappen hun feestdagen niet meer hielden, maar lieten verlopen”, vroeg hij of de stad zijn schuldplichtigheid over wilde nemen. Dit werd voor 2 jaar toegestaan, met **als** gevolg dat op 22 juli 1558 de zoon, die zijn vader als koster opgevolgd was, opnieuw met grote klachten kwam, nl. dat de tijd nog niet verbeterd was, maar daarenboven – aangezien de pest hevig woedde – hij zijn taak moest vervullen in levensgevaar en met kleine **verdiensten**¹². Nu werd het toegestaan voor 5 jaar en dit werd later nog enkele malen verlengd. In 1572 werd er voor het laatst betaald, want na dat jaar werd de ommegang uiteraard niet meer gehouden, zodat doorgaan met betalen zinloos geworden was.

Waarom de grote processie juist op zondag Exaudi gehouden werd, is niet met zekerheid bekend, maar mogelijk hield het verband met de dan gehouden jaarmarkt annex kermis, de zgn. Crucemarkt. Deze markt werd sedert onheuglijke tijden van Hemelvaartsdag tot donderdag voor Pinksteren gehouden en dankte zijn naam aan het kruis dat dan werd opgericht ten teken dat in deze week iedereen asylrecht genoot, zodat bv. misdadigers niet opgepakt konden worden. Bovendien werden, om dit iedereen kenbaar te maken, bij aanvang en einde van de jaarmarkt de klokken een uur lang geluid. Op de Ommegangsdag tijdens deze week werd ook de wapenschouwing van de stedelijke schutterij gehouden en daar deze ook ná de Reformatie op deze dag plaats bleef vinden, vindt men de benaming Ommegangsdag nog wel toen er al lang geen sprake van rondgedragen Mariabeelden meer was. Zo werden bv. de gebroeders Van Duyvenbode in 1578 betaald voor hun muzikale ondersteuning van een Rederijkersuitvoering “in den ommegang in meye” (te weten 11 mei, zondag voor Pinksteren). Deze jaarmarkt werd pas in 1854, toen hij reeds zeer lang in verval verkeerde, door de Gemeenteraad afgeschaft; tevens werd toen de kermis naar eind juli verplaatst.”

afb. 1. De O.L. Vrouwekerk. Tekening door J.A. Beerstraten, 7667. Leningrad, Hermitage.

Om op het beeld terug te komen: het was een vrij groot beeld (de kerk bezat ook nog een wat kleiner Mariabeeld), dat aangekleed was met allerlei versierselen. Er zijn lijsten van deze kleinodiën en juwelen bewaard gebleven, waaruit men een goede indruk kan krijgen hoe rijk dat bezit wel was: drie vergulde zilveren kronen, tientallen webben (geweven riemen of banden) met vergulde spengen (schakels) soms van letters voorzien, een gouden riem gedekoreerd met 24 wingerdranken op zwart fluweel, nog een gouden riem met 20 spengen met parels bezet en gulden letters ertussen, een zilveren halsband met de 'Hollandse tuin', andere halsbanden o.a. met vergulde bellen eraan hangend, tientallen paternosters van bergkristal, **chaledoon**, koraal, paarlemoer of git, vaak met een agnus dei en tenslotte aantallen rozekransen. Het kleine beeld was uiteraard naar verhouding aangekleed.

Men kan zich voorstellen dat dit in processie rondgedragen beeld met

zijn geschitter en geflonker zowel eerbied als afgunst opgewekt heeft: in 1534 bestonden een paar dieven het een forse greep in de schatkamer te **doen**¹⁴. En dat juist in een tijd waarin de samenleving op zijn grondvesten schudde door de kettervervolgingen en de opstand van de wederdopers met Jan Beuckelszoon uit Leiden aan het hoofd! Zoals gebruikelijk na een ramp sloeg echter een golf van vrijgevigheid los, zodat de schattenverzameling weer vrij snel op peil was. Tijdens de beeldenstorm beleefde deze echter weer een zwarte dag, terwijl in 1572 het onherroepelijke einde kwam. Van de edele metalen werden tijdens het beleg noodmunten geslagen: zo vergaat de roem der wereld.

Over de route die de stoet door de stad volgde is niets bekend; mogelijk was die dezelfde als op Sacramentsdag, wanneer het Allerheiligste van de St. Pieterskerk naar de Bostelbrug gedragen werd, waar de pastoor van de Vrouwekerk het van die van de St. Pieterskerk overnam en op de Harteburg weer overgaf aan de pastoor van de St. Pancrasparochie, die het tenslotte op de Gansoordbrug teruggaf aan die van de St. Pieter.

Wie er in de processie meeliepen is beter bekend, doch eerst op 27 mei 1481 komen daarover gegevens beschikbaar. Toen stelde de Vroedschap vast dat men 't Vrouwenspul (spul = spel) zal laten gaan op de manier van een generale processie zoals het Gerecht dat bevelen zal, "sonder enige **verdeckte** aensichten, wapen, santen (= sinten, mannelijke heiligen), santinnen, vanen of kairssen, of enige sproken te spreken (= spreken, leuzen te scanderen)", dat de personen die meelopen niet ouder dan 17 of 18 jaar mogen zijn en dat de stoet nergens onderweg mag stoppen; een zeer sobere processie **dus**¹⁵. De stoet bestond verder uit vertegenwoordigers van de talloze broeder- en zusterschappen. Deze waren daartoe zelfs op zware straffen verplicht hun beste beentje voor te zetten met alle pracht en praal die men ontplooien kon. Toch scheen dit op weinig weerstand te stuiten, al was er bv. in 1519 enige narigheid met de Sinte Anthonisbroederschap (eigenlijk het slagersgilde), die dreigde niet mede te zullen werken als haar ordonnantie niet herzien zou **worden**¹⁶. En in 1507 werd de stoet nog uitgebreid met het voltallige stadsbestuur en de gehele schutterij, in mankracht variërend van ca. 300 tot ca. 500. Gezien de grote kosten die deze deelname met zich meebracht, is het zeer verwonderlijk te zien dat deze juist tijdens het regime van Oem van Wijngaerden ingevoerd werd. Misschien moeten we wel aan weloverwogen sabotage van de kant van het stadsbestuur denken; mogelijk was het ook een zoethoudertje voor de bevolking om de zorgen over de financiële toestand van hun stad eens te vergeten en een aansporing zich

koest te houden met al die gewapende lieden op de straat. Men begon nl. niet meteen met stadsbestuur en schutterij mee te laten lopen, maar probeerde het eerst op een andere manier. In de stadsrekening van 1.506 is voor het eerst een hoofdstuk "Uytgeven op de O.L.V. Ommegangs-dag" opgenomen, samengevat inhoudende: om de Ommegang en processie van O.L.V., die gehouden wordt zondag voor Pinksteren, te versieren hebben Burgemeesters en Gerecht bevolen dat alle buurten binnen Leiden zouden uitbeelden de persoon van een van de graven of gravinnen die over Holland geregeerd hebben, en om ieder op te wekken zijn graaf of gravin zo mooi en rijk mogelijk uit te beelden, hebben de burgemeesters zekere prijzen daarvoor uitgelooft, te weten voor die buurt die de mooiste uitbeelding zou hebben een weer (een schaap, meestal gecastreerde ram), 4 kannen Rijnse wijn en 1 vat bier; de tweede $\frac{1}{2}$ weer, 2 stadskannen Rijnse wijn en $\frac{1}{2}$ vat bier; de derde alleen een vat bier. En daar er zes buurten waren die even mooi hun graaf uitgebeeld hebben, dusdanig dat het zeer moeilijk scheen om te oordelen en om geen haat en afgunst te kweken, hebben de burgemeesters iedere buurt $\frac{1}{2}$ weer, 2 stadskannen Rijnse wijn en 1 vat bier gegeven, kostende in totaal 19 pond 12 schellingen¹⁷.

In 1507 deden dus voor het eerst de schutters mee. De stadsrekening meldt dat door het Gerecht bevolen werd dat alle schutters van de voetboog (onder de patroonheilige St. Joris) en handboog (onder de patroonheilige St. Sebastiaan) zouden gaan in de processie van de ommegang in hun harnas (dit hoeft niet een volledig harnas te zijn, het konden ook een paar beschermstukken en een helm zijn) en als presentie werd hen gegeven elk een kan Rijnse wijn, te weten 160 voetboogen en 140 handboogschutters, kostende in totaal 40 pond. Bovendien aan 6 homans (hoofdmannen), die het Gerecht aangesteld had om de processie in goede orde te laten verlopen, ieder een kan Rijnse wijn, totaal 16 schellingen¹⁸. Dit werd herhaald in 1508 met evenveel volk; de kosten kwamen toen uit op 45 pond, omdat de wijn opgeslagen was van 8 op 9 groten per stoop, al wordt er van ordebewakers geen melding meer gemaakt¹⁹.

In 1509 keerde men weer terug naar de graafuitbeeldingen. Er werd toen 58 pond 12 schellingen 8 penningen uitgegeven aan presentie voor de schout, de baljuw van Rijnland, 2 burgemeesters, 8 schepenen, 12 vroedschapsleden en de 2 stadsheermeesters, ieder een kan Rijnse wijn, en de 4 stadsboden ieder een pint Rijnse wijn; aan 160 voetboogschutters en 140 handboogschutters plus 2 kapelaans van St. Joris en de 2 doelknechten elk een kan wijn; aan 6 homans die de processie in goede orde moesten laten verlopen elk een kan wijn; aan de hoornblazers uit Delft,

die voor de voetboogschutters geblazen hadden, 3 Rijnse guldens en 5 stuivers; en aan drie gebuurten binnen Leiden, te weten het “Keizerrijk” in de Maarsmansteeg, het “Hertogdom van Kerstenrijk (= Christenrijk)” in de Pieterskerkchoorsteeg en de buurt onder het bon Overmare Rijnzijde bij de Rijnsburgerpoort ieder twee stadskannen Rijnse wijn, omdat zij een graaf van Holland in persoon op een behoorlijke manier uitgebeeld hadden²⁰.

In later jaren zijn de graven toch definitief van het toneel verdwenen, mogelijk omdat de animo van de gebuurten toch niet zo erg groot was. Maar het voltallige stadsbestuur met al zijn ambtenaren en de schutters bleven komen opdraven totdat de opstand tegen Spanje de nadruk volledig op de militaire parade legde en het kerkelijke aspect wegvaagde. Dat kerkelijke aspect komt wel het beste tot uiting in een opgave van de kosten, die kerkmeesters van de Vrouwekerk ieder jaar voor het hele gebeuren moesten maken: voor het luiden van de klokken een stuiver aan bier en een stuiver voor de beierman zelf; aan een mei (een tak op het hoogste punt van de kerk of de toren) 20 stuivers; aan het zingen van de mis in de kapel 2 st. ; aan het zingen van het epistel en evangelie 1 st.; aan de afzonderlijke zangers die de mis in de kapel zingen 1 gulden; aan de priesters als zij om de versierselen van het beeld gaan, elk 2 st. ; aan de jongens die de fakkels voor het kruis uitdragen 6 st. ; voor het dragen van de kleine kruisen en de vanen door de leerlingen van de Latijnse school, ieder ½ st. ; voor het doen van de vespers 1 st. ; aan de koster voor zijn presentie 2 st. en voor het voor de dag halen en weer opbergen van de versierselen 4 st. ; voor het waken gedurende 6 nachten 9 st. en iedere waker 4 st. voor zijn kost en bier; voor het maken van de tent 1½ st. ; en tenslotte voor de minnebroers, de franciscanen uit het klooster in de Waard, 15 stuivers”.

Kortom, het is allemaal wèl uit het rijke Roomse leven gegrepen!

AANTEKENINGEN

N.B.: Alle aangehaalde archivalia berusten bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden.

1. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, deel I, Leyden 1762, blz. 87.

2. Als noot 1; vrijdag na jaarsdag 1398 (Paasstijl) is 3 januari 1399.

3. Gedrukt in: *Stadsrekeningen van Leiden*, uitgegeven door mr. A. Meerkamp van Embden, tweede deel (1424-1434), Amsterdam 1914, blz. 409.

4. Tresoriersrekening 1448/49 fol. 10 1.

5. Vroedschapsboek II, op datum.

6. Zie de voordracht van mr. W. Downer, *De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks* 7500, Bibliotheek Leiden en Omgeving nr. 18652 pf.

7. Tresoriersrekening 1504/05 fol. 13v.

8. Tresoriersrekening 1505/06 fol. 12v.
9. Tresoriersrekening 1506/07 fol. 12v. en 1507/08 fol. 1 lv.
10. Tresoriersrekening 1508/09 fol. 24, 62v. en 64v.
11. Vroedschapsboek G op datum.
12. Vroedschapsboek G op datum; voor 5 jaar verlengd, evenals op 29 mei 1565 voor 5 jaar (Vroedschapsboek H); de verlenging van 1571 is niet gevonden.
13. Tresoriersrekening 1577/78 fol. 387v; D.R. Kooiman, *Van de markten en de waag, van wateren en bruggen te Leiden in heden en verleden*, [Leiden, 1957], blz. 113-119.
14. De diefstal vond plaats op 10 april 1534. De lijsten van de juwelen van vóór en na de diefstal bevinden zich in: Archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente, 3de afd. B II 1 C (P.2033).
15. Vroedschapsboek II op datum.
16. Correctieboek G (Rechterlijk Archief inv. nr. 4) fol. 11, 18 juli 1519.
17. Tresoriersrekening 1 505/06 fol. 47v.
18. Tresoriersrekening 1506/07 fol. 42v.
19. Tresoriersrekening 1507/08 fol. 4 l.
20. Tresoriersrekening 1508/09 fol. 48v.
21. Archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente. 3de afd. B II 1 C (P.2033) fol. 4 en 29.

JANUS DOUSA, DICHTER VAN LEIDENS BELEG EN ONTZET

door

dr. C.L. Heesakkers*

Er is geen werk over het beleg en ontzet van Leiden dat tegelijk zo omvangrijk is, zo dicht bij het gebeuren staat en een zo belangrijke ooggetuige als auteur heeft, als de *Odae Lugdunenses* of Leidse Oden van Janus Dousa.¹ Het belang van deze Latijnse gedichten voor de geschiedenis van het beleg is van meet af aan erkend. Zij hebben dan ook steeds weer hun sporen nagelaten in de diverse gedenkschriften die in de loop der eeuwen aan het beleg zijn gewijd. In de vorige eeuw zijn zij uitvoerig gebruikt in de weergave van Van Vloten² en de meest relevante passages zijn opgenomen in de bundel zogeheten Oude Verhalen, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest verzameld en uitgegeven door Fruin, Hooft van Iddekinge en Rammelman Elsevier.³ Het is vanwege hun omvang dat deze uitgave slechts fragmenten uit de Oden heeft opgenomen.

De eerstgenoemde uitgever, Robert Fruin, die in hetzelfde jaar het inmiddels klassiek geworden verslag van het beleg in het licht gaf,⁴ staat borg voor een verantwoorde selectie. Niettemin mag men aannemen dat een keuze van slechts twaalf bladzijden uit een totaal van honderdtien onmogelijk een adequate indruk kan geven van de bundel als zodanig. Het is in de eerste plaats om deze reden dat wij deze poëzie van Dousa hier nader willen belichten. Een tweede overweging is gelegen in het feit dat de gedichten zijn geschreven in het Latijn, een taal die voor onze generatie in het algemeen moeilijk of helemaal niet toegankelijk is. Maar het zal dienstig zijn om, alvorens wij de gedichten zelf bezien, iets meer te weten over hun auteur.

Janus Dousa is de gelatiniseerde naam van Jonker Jan van der Does, ambachtsheer van Noordwijk. In deze plaats werd hij op 5 december 1545 geboren als enige zoon van de gelijknamige Jan van der Does en Josina van Nijemode. Op vijfjarige leeftijd verloor hij zijn beide ouders. De ouderlijke zorg werd toen overgenomen door zijn grootvader Frans van Nijenrode en na diens dood door zijn oom Werner van der Does.

IANVS DOVSA, NOORTWICI TOPARCHA, V. G.

*Dr. Augustus P. A.
Jan van der Does
1649*

Non solus ovis es virtus Nordwicia Myas,
Omnia sed Mores que tibi prebit, habet.
Cui studium potius arce peratibus hostem :
Auribusque datus non temerare silentium.

Nec satis Heroi, Martem sperare secundum :
Pugnat, & Ausus ipse in arce deus,
Principis invicti domum : Proci ite proliani,
Hic facer ovis, Dousa concitante, locus

PETRVS SCRIVERIVS.

*Van der Does, 1649
Corn. Visscher
1649*

van der Does

afb. 7. Jan van der Does. Kopergravure door Cornelis Visscher, 1649. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

De zorg voor zijn intellectuele vorming werd, na het eerste elementaire onderwijs, opgedragen aan de Delftse leraar en Latinist Henricus Junius. Toen Dousa ongeveer zestien jaar oud was, begon hij aan zijn *grand tour*, zijn *peregrinatio Academica*, de voor studenten toentertijd gebruikelijke studiereis langs meerdere universiteiten van Europa. Zoals voor vrijwel alle Nederlanders begon deze reis met de inschrijving aan de Leuvense universiteit (26 februari 1562). Het lag in de bedoeling dat de 'jonge student zich zou bekwamen in de rechtenstudie, maar van het begin af aan ging zijn belangstelling veel meer uit naar de literatuur, hetgeen in die tijd wil zeggen de werken van de oude Griekse en Latijnse schrijvers. Zijn kennis van deze beide talen was inmiddels zo groot dat hij met verbluffende vaardigheid Griekse gedichten overbracht in goed gestileerde Latijnse verzen.

De literaire belangstelling ging nog meer overheersen toen hij verder trok naar de pas opgerichte tweede universiteit in de Nederlanden, die van Douai, en vervolgens naar Parijs. In verband met deze ontwikkeling tot een volwaardige humanistische dichter en geleerde bediende hij zich vanaf deze tijd bij voorkeur van de Latijns klinkende naam Janus Dousa.

In Parijs had Dousa contacten met de grootste Franse dichters van die tijd en met de grootste geleerden van Europa." Als het van hemzelf had afgehangen, zou hij er zeker nog lang gebleven zijn en zou hij vandaar zijn tocht langs de grote universiteiten hebben voortgezet, zoals toen gebruikelijk was. Maar vanuit het vaderland werd er zware druk op hem uitgeoefend om terug te keren. De reden hiervoor was ongetwijfeld dat zijn familieleden het vaderlijke erfgoed wilden veilig stellen. Mede daarom ook werden voorbereidingen getroffen voor zijn huwelijk, dat een paar maanden na zijn terugkeer, op 22 september 1566, op het kasteel De Haer bij Utrecht werd gesloten."

Twintig jaar oud, zag Dousa zijn leven dus beheerst door de rechten en de plichten van de ambachtsheer en door de lusten en de lasten van het huwelijk. Dat een en ander niet geheel van harte ging heeft hij meer dan eens laten blijken. De verfijnde poëtische vormgeving van zijn klachten dienaangaande bewijst evenwel dat hem nog genoeg tijd restte voor literaire bezigheden. Want wij zien hem in de jaren die volgen vol ijver bezig met de verdere bestudering van de klassieke schrijvers, vooral de Latijnse dichters. Van meerderen van hen kent hij de vele honderden bladzijden tellende werken uit zijn hoofd, zoals zijn tijdgenoten met verbazing constateren.⁷ Zijn kennis van het Latijn manifesteert zich echter nog veel duidelijker in het zelf maken van Latijnse gedichten, geheel volgens de regels van de antieke dichtkunst. Een paar jaar nadien, in 1569, legt hij dan ook zijn eerste bundel Latijnse gedichten ter

perse bij de Antwerpse uitgever Willem Silvius, die later mede door Dousa's invloed de eerste Leidse universiteitsdrukker zal worden.⁸

Inmiddels is de Tachtigjarige oorlog uitgebroken. Maar vooralsnog blijft het in Noordwijk rustig. Dat wordt evenwel anders wanneer de Watergeuzen in het begin der jaren zeventig de Hollandse kusten onveilig maken en zich op hun bekende luidruchtige manier ook in Noordwijk vertonen. Voor Dousa is dit een reden om met zijn gezin een veiliger omgeving te zoeken en zich in het ommuurde Leiden te vestigen."

Ook in politiek opzicht voltrekt zich een nieuwe oriëntering en schaaft hij zich aan de zijde van Prins Willem van Oranje. Dat hij weldra diens volle vertrouwen geniet, blijkt uit de opdracht aan hem om naar Engeland te reizen en de steun van Koningin Elizabeth te zoeken voor het verzet tegen de Hertog van Alva. Dat' Dousa echter ook als politicus zijn literaire, humanistische aard niet verloochent, bewijst het feit dat hij zich bij de Engelse vorstin laat aankondigen met een elegante Latijnse Ode, geheel in de stijl van Horatius."

In het begin van 1573 keert Dousa uit Engeland terug. De politieke gisting bereikt in deze maanden een hoogtepunt. Het beleg van Haarlem is in volle gang. Dousa getuigt van zijn meeleven in een ironisch epigram tegen de belegeraar, Alva's zoon Don Frederico,¹¹ een gedicht dat blijkbaar is geschreven op een moment dat de uitzichten voor Haarlem nog hoopvol waren. Maar het getij keert spoedig en de droevige afloop voegt Haarlem toe aan de telkens weer aangevoerde trits van afschuwelijke Spaanse wreedheden, Mechelen, Zutphen en Naarden. Een gelukkiger afloop voor Oranje's partij heeft het beleg van Alkmaar, een succes dat nog onmiddellijk wordt gevolgd door de triomfantelijke uitkomst van een treffen met de vijand op de Zuiderzee bij Monnikendam, 11 oktober 1573.

Hoe weinig hiermee echter is gewonnen, ondervindt Leiden nauwelijks drie weken later wanneer Don Francesco de Valdez met een Spaanse troepenmacht in de directe omgeving van de stad opduikt.

Valdez legde een blokkade om de stad die evenwel na vijf maanden werd afgebroken omdat de Spaanse troepen toen moesten worden ingezet om het leger tegen te houden dat Oranje's broer Lodewijk van Nassau aan de Maas had verzameld. Leiden vierde deze onderbreking als een bevrijding en in Dousa's gedichten wordt Lodewijk dan ook geroemd als de redder van de stad.¹² Maar Lodewijk's échec op de Mokerheide maakte de bevrijding van korte duur en twee maanden later stond Valdez wederom voor de muren, vast besloten de stad door een wurgende

omsingeling tot overgave te dwingen. Vanwege de onderbreking, en wellicht ook vanwege de inmiddels sterk gewijzigde situatie binnen de stad, spreekt men van meet af aan van het eerste en het tweede beleg. Het laatste onderscheidde zich van het eerste doordat het veel efficiënter en veel grimmiger was, en doordat de verdediging veelmeer een zaak was van de burgers omdat er nu geen garnizoen in de stad aanwezig was. De historische bronnen betreffende het tweede beleg zijn ook veel rijker zodat de personen die er een rol in spelen, veel duidelijker naar voren treden.

Hoewel Dousa's gezin tijdens zijn verblijf in Engeland blijkbaar voor langere tijd in Utrecht verbleef,¹³ is Dousa weer naar Leiden teruggekeerd. Hij getuigt zelf dat hij niet alleen het tweede, maar ook het eerste beleg heeft meegemaakt. Een specifieke rol van hem daarin is niet bekend, *evenmin* als van de andere helden van het tweede beleg. Niettemin is er een testimonium voor zijn actieve deelname in de *versterkingswerkzaamheden* in de lente van 1574.¹⁴

Bij het tweede beleg is de situatie geheel anders. Immers, het is bekend, bij de allereerste ontmoeting met de vijand, wanneer men nog nauwelijks beseft wat er aan de hand is, sneuvelt de commandant van de stadsverdediging, Andries Allertsz. Drie dagen later komt de schout Hendrik van Broekhoven bij de achtentwintigjarige Dousa met het officiële verzoek om Andries' taak over te nemen.¹⁵ In een latere brief

afb. 2. Uitval naar de Boshuizerschans in 1574. Schilderij door onbekende meester. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

aan Willem van Oranje laat Dousa duidelijk zien met welke gevoelens hij op dit verzoek is ingegaan, waar hij schrijft,

hoe dat hy suppliant in 't begin van het tweede besluit der stede van Leyden, aenmerckende die groote cleynharticheit ende mistroosticheyt van den borgeren ende inwoonderen derselver, uuyt oirsaecke van 't subiet ende onversienlick overcomen des algemeynen viants, mitsgaders het overgaen van de garnisoenen in Rijnlant ten platten lande leggende, ende ter andere sijde de sobere provisie ende quade gesteltenisse van binnen, ter requisitie van den commissaris Bronckhorst, Pieter Ariaensz. borgemeester, ende sommige ander vrome borgeren aenvaert heeft die commissie van 't capiteinschap over het borger vaendel, ter dier tijt binnen der stede voers. in garnisoen leggende, ten eynde deselve compaignie door fault ende gebreck van capiteyn, overmits 't overlijden van Mr. Andries, niet verlopen ende verstroyt soude werden; ende heeft 't selfde gedurende den tijt der belegeringe by een gehouden ende bedient, gelijk een capiteyn sculdich is te doen, als alle werelt wel kenlick is, sonder nochtans een stuver proufijts daer van genoten te hebben ter tijt ende wyle toe dat door de wonderbaerlicke genade Goodts ende 't goede beleyt van uwer princ. Exc. de stad ontsiet ende de belegherde haere verlossinge ghesien hebben.¹⁶

Als wij de Oude Verhalen, zoals de bundel van 1874 die geeft, erop nalezen, dan wordt daarin noch aan Dousa, noch aan de andere later zo gevierde steunpilaren van het beleg een bijzondere rol toebedeeld. Dit is misschien daarom conform de realiteit, omdat er niet zozeer plaats was voor spectaculaire heldendaden, maar veeleer de behoefte bestond aan een voorzichtig en bezonnen beleid om de aandacht voor de vijand buiten niet te laten verslappen en de innerlijke tegenstellingen niet tot uitbarsting te laten komen. Het zij hier genoeg te vermelden dat de naam van Burgemeester Van der Werff niet alleen ontbreekt in het oudste der verhalen, dat de uitval naar de Boshuizerschans behandelt, maar evenzeer afwezig is in het tweede verhaal, de eerste uitgave van het verslag van Fruytiers.

De naam van Dousa daarentegen is in al deze verhalen wèl terug te vinden. Hij speelt een rol bij de uitval naar de Boshuizerschans en bij de ontvangst der boden van de zijde van de vijand. Het feit dat Valdez hem samen met de gouverneur Bronckhorst en met Van der Werff, uitdrukkelijk noemt in verband met de amnestie die hij bij een overgave van de stad in het vooruitzicht stelt,¹⁷ en vervolgens dat Valdez poogt hem en Van der Werff als de kopstukken van de weerstand uit de stad te lokken¹⁸,

bewijst evenzeer het belang van Dousa's aanwezigheid, als het feit dat hij na de dood van Bronchorst (6 september) samen met zijn verwant Jacob van der Does door de Prins belast wordt met het *gouvernement* over de stad.

Wat nu heeft Dousa zelf ons nagelaten over het beleg van Leiden en over zijn rol daarin?

Vooreerst wordt er in de Leidse Universiteitsbibliotheek een interessant exemplaar van de tweede druk van het verslag van Fruytiers bewaard. Dit exemplaar bevat namelijk in de marge van de tekst en op ingevoegde lege bladzijden aantekeningen die Robert Fruin herkende als van de hand van Dousa en die de tekst van Fruytiers aanvullen en soms corrigeren.¹⁹

Vervolgens zijn er een paar brieven van Dousa waarin hij uitdrukkelijk over het beleg spreekt, met name de twee brieven aan de Prins van Oranje.²⁰ Aan deze brieven danken wij de beschrijving van een der meest kritieke momenten in het beleg, in het begin van september, toen de nood zeer hoog was gestegen, de voorbereidingen voor het ontzet van buitenaf nauwelijks leken te vorderen en de vijand onderhandelingen op ogenschijnlijk zeer billijke voorwaarden aanbood, zodat zelfs een man als Van der Werff het juiste zicht dreigde te verliezen. De eerste van deze brieven is een verslag van Dousa aan Oranje, onmiddellijk na de septemberberaadselingen van het stadsbestuur verzonden. Uit deze brief blijkt dat in deze fase van het beleg de beslissende rollen werden gespeeld door met name Dousa, zijn verwant Jacob van der Does en de secretaris van de stad Jan van Hout.²¹

De twee brieven aan Oranje zijn pas in de vorige eeuw gepubliceerd. Het oudste gepubliceerde en meest bekende document betreffende het beleg dat wij aan Dousa danken, is zijn tweede bundel Latijnse gedichten, getiteld *Nova poemata*, Nieuwe Gedichten, en in het bijzonder het eerste gedeelte daarvan, de *Odae Lugdunenses* of Leidse Oden. Deze gedichtenbundel lag nog binnen een half jaar na het beleg persklaar bij de drukker.²² Een interessante bijkomstigheid is hierin gelegen dat deze drukker niet met name genoemd wordt. In de plaats namelijk van het drukkersmerk staat de mededeling dat het werk gedrukt werd "in onze nieuwe Leidse Academie, met de materiële steun van Jan van Hout". Dousa immers was inmiddels de eerste president-curator geworden van de nieuwe academie en Jan van Hout de eerste secretaris. Dousa's boek werd als het ware het visitekaartje van de nieuwe Leidse Universiteit.

Behalve in de weinige gedichten van de *Nova poemata* die nog vóór het beleg geschreven zijn, zoals de eerder genoemde Ode aan Koningin Elizabeth van Engeland, is het gehele bijna driehonderd bladzijden tellende boek doortrokken van de spanningen van de recente hachelijke gebeurtenissen. Dit geldt echter heel in het bijzonder voor de Leidse Oden die het beleg direct tot onderwerp hebben, en die ruim één derde van het boek vullen.

Dousa koos de vorm van de Ode om daarmee te herinneren aan de gedichten van de Griek P'ndarus die in de vijfde eeuw vóór Christus met zulke lange, plechtige gezangen de Olympische sportkampioenen had bezongen, en aan de gedichten van de Romein Horatius, die in deze vorm de grootheid van Rome onder zijn eerste keizer, Augustus, had verkondigd.

Dousa's Leidse Oden zijn vijf in getal. In de eerste drie richt hij zich tot driemaal toe tot de stad Leiden. Dan volgt een gedicht van bijna veertig bladzijden aan de admiraal Louis de Boisot, en de reeks wordt besloten met de historisch zeer belangrijke Ode aan Jan van Hout.

De dichterlijke vorm die Dousa voor zijn beschrijvingen van het beleg koos, liet hem de vrijheid om bepaalde details, bepaalde facetten meer naar voren te halen, in meerdere gedichten achtereenvolgens aan de orde te stellen, en andere elementen naar de achtergrond te schuiven of eenvoudig weg te laten. De keuze van meerdere afzonderlijke gedichten maakt van de beschrijvingen een soort van telkens hernomen beschouwingen over eenzelfde gebeuren. Herhalingen worden dan ook niet vermeden, en anderzijds is volledigheid niet geboden, temeer niet omdat Dousa zijn gedichten richt tot personen die het gebeuren zelf hebben meebeleefd.

Naast de vijf Oden zijn er in Dousa's boek nog andere gedichten die het beleg tot onderwerp hebben. Zo opent de bundel met een interessant, maar nogal fel anti-Rooms gedicht aan Prins Willem van Oranje, aan wie het boek als geheel is opgedragen. Het deel der Leidse Oden wordt nog eens apart opgedragen aan Boisot in een gedicht dat op die Oden volgt en dat van een opvallende lichtvoetigheid is na de tot dan toe behandelde hoogst ernstige stof. Het gedicht ziet namelijk terug op een veel vroegere ontmoeting van Dousa met Boisot toen de laatste nog zorgeloos op vrijersvoeten door Utrecht kon **ronddolen**.²³

Voorts bevat Dousa's boek een aantal korte, vaak zeer felle gedichten tegen de Spaanse Inquisitie, tegen de Hertog van Alva en verder tegen alles wat maar Spaans is. Dezelfde thema's beheersen ook de voor Dousa's persoonlijke ontwikkeling zo interessante uitvoerige satirische

gedichten.²⁴ De jongste verzen in de bundel tenslotte zijn de teksten die Dousa schreef voor de door Jan van Hout geregisseerde, grootse optocht bij de opening van de nieuwe universiteit op 8 februari 1575. Volledigheidshalve zij hier nog vermeld dat voor het beleg een tweede dichter uitvoerig aan het woord gelaten wordt in de persoon van Dousa's vriend Hadrianus Junius (1511-1575), in deze jaren een der lijfartsen van de Prins.

Maar keren wij terug tot Dousa's Leidse Oden en bezien wij daarbij vooral het historische materiaal dat zij bevatten. Zoals gezegd, richt Dousa zich in de eerste drie Oden tot de stad Leiden. De derde, tevens kortste Ode roemt Leiden's onoverwinnelijkheid, maar geeft verder nauwelijks feitelijkheden betreffende het beleg. De enige historische figuur die zeer terloops wordt genoemd, is de vroeg gesneuvelde hopman Andries Allertsz, Dousa's voorganger als commandant.

De afwezigheid van feitenmateriaal is nog veel opvallender in de vierde en meest omvangrijke Ode, gericht aan de meest gevierde held van het beleg en ontzet, de admiraal Louis de Boisot. Immers, deze Ode gaat in feite niet over het beleg van Leiden, maar over de opstand der Batavieren tegen de Romeinen onder Claudius Civilis in de eerste eeuw na Christus. De associatie is op zich niet verwonderlijk omdat Holland in de zestiende eeuw nog steeds Batavia heet, en Leiden zelfs tot op de huidige dag Lugdunum Batavorum wordt genoemd. De vergelijking van Boisot met Civilis maakt melding van de ietwat triviale overeenkomst dat beiden een oog missen, en berust voorts op het inderdaad belangrijke gegeven dat beiden een handig gebruik wisten te maken van de waterrijkheid van het terrein van de oorlog. Claudius Civilis namelijk behaalde zijn grootste triomf op de Romeinen door hen te verlokken tot een veldslag in de moerassige streek rond de legerplaats *Castra Vetera*, het latere Xanten. De naar mijn smaak wat overtrokken moraal van het verhaal is dan, dat de vergelijking uiteindelijk uitvalt in het nadeel van Civilis die immers in een later stadium moest capituleren, terwijl Boisot een algehele overwinning had behaald. Deze conclusie getuigt wel van een opvallend optimisme in deze hachelijke periode van de vrijheidstrijd.

Weinig feitenmateriaal dus in de derde en vierde Ode. Rijk aan feiten daarentegen zijn de resterende nummers 1, 2 en 5. Nummer 1, met de eigen titel *Ode triumphalis*, triomf-ode, schildert de lotsverbondenheid van de stad en haar commandant. Dousa weidt breed uit over de ellende van het beleg en roemt de trouw van de stad aan de Prins, alle

afb. 3. Louis de Boisot. Kopergravure door Cornelis Visscher, 1649. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

pogingen van de nooit te vertrouwen Spanjaarden, maar ook van de Glippers, de uitgeweken Spaansgezinde Leidse burgers, ten spijt. De trouw aan de Prins is een devies dat Dousa zelf steeds hoog in het vaandel geschreven hield en dat voor hem het doorslaggevend argument was voor zijn onwrikbare houding in de zwarte septemberdagen. Na deze inleiding wordt een groot deel van de Ode gewijd aan het verloop en het effect van de inundatie tengevolge van het doorsteken der dijken. Uitvoerig wordt ook stilgestaan bij de rol van de postduiven, waarvan de betrouwbaarheid zo gunstig afsteekt tegen de ontrouw der menselijke boden die, als zij de ellende van de stad eenmaal achter zich hadden gelaten, liever niet meer daarheen terugkeerden. Het detail spreekt Dousa misschien ook daarom bijzonder aan, omdat hij langs deze weg na maanden voor het eerst weer vriendenbrieven kreeg in de vorm van een bemoedigend schrijven van Boisot vanaf zijn schip op de Noord-Aa. Dousa's jongere tijdgenoot, de hoogleraar **Daniel Heinsius**, lijkt de vondst van de postduiven trouwens aan Dousa toe te schrijven. Heinsius getuigt dat de brieven vol piëteit bewaard werden ten huize van Dousa en dat hij ze zelf daar heeft mogen inzien.²⁵ Een andere hoogleraar, Justus Lipsius, weet te vertellen dat Dousa sindsdien steeds geweigerd heeft duivenvlees te eten.²⁵

Een ander detail uit deze eerste Ode is Dousa's beschrijving van zijn beklimming van de Pancrastoren, nadat hij de rook had waargenomen van

het gevecht op de Noord-Aa. In zeer levendige verzen uit hij zijn vreugde bij het zien van de beschilderde schepen der ontzetters, wier aantal hij kan tellen en wier kentekenen hij kan onderscheiden.²⁷

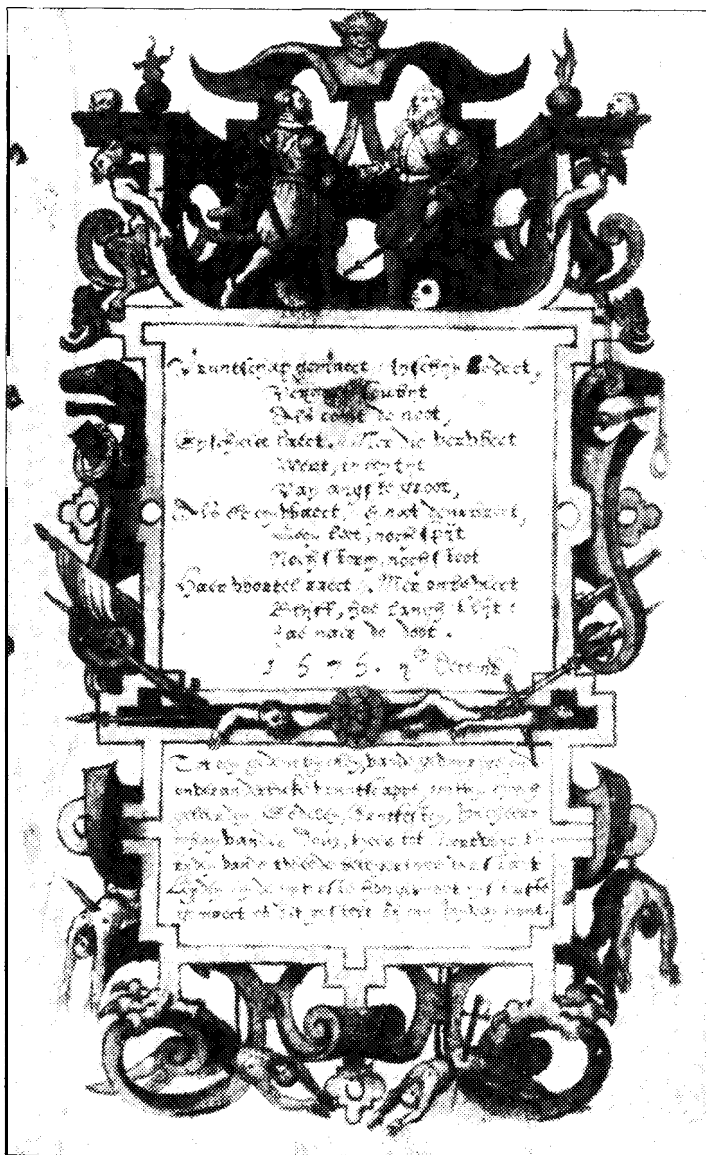
De tweede Ode aan de stad Leiden, veel korter maar toch altijd nog tien bladzijden vullend, heeft in hoofdzaak twee motieven: een dankbaar terugzien van de dichter op zijn tweejarig verblijf in de stad toen deze nog rust en veiligheid bood, en lijnrecht daartegenover de zeer kritieke fase in de septemberdagen toen Dousa zich persoonlijk juist tegen een groot deel van de stadsmagistratuur en van de burgerij moest keren. Het is reeds opgemerkt dat de details van deze episode uit het beleg voorname-lijk dankzij Dousa bekend zijn gebleven.

En hiermee zijn wij gekomen aan de laatste en beangrijkste der Oden, die is opgedragen aan de in het beleg verworven nieuwe vriend en strijd-makker van Dousa, Jan van Hout. Veel meer dan in de vorige gevallen kan men hier spreken van een historisch gedicht. Dat dit aan de bewogenheid van de dichter niets afdoet, mogen de inleidingsverzen bewijzen die hij spreekt tot Jan van Hout en die ongeveer als volgt in parafrase kunnen worden weergegeven:

“0 gij, godinnen van de dichters, verleent mij inspiratie, nu ik niet langer meer mag zwijgen over de steun en bijstand die mij gewerd van mijn vriend Jan van Hout, en over de niet te tellen diensten die hij mij bewees. En niet alleen aan mij, maar aan geheel de gemeenschap van deze stad die mij dierbaarder is dan mijn eigen ogen. Aan u allen verkondig ik Jan van Hout's verdiensten, en aan duizenden na u zult gij het verder verkondigen. En deze bladzijden, o lezer, moeten voorkomen dat dit alles ooit in vergetelheid mocht geraken.

De omvang van de ellende, mijn vriend, die wij samen hebben doorstaan toen de vijanden ons belaagden met uithongering en vernietiging door het zwaard, gijzelf zijt daarvan de eerste getuige. Daarom geen verdrichtsels hier, geen verzinsels, maar de sprekende feiten van omsingeling, van hongersnood en van de dreiging van het zwaard, de feiten ook van ontrouw en afval van onze eigen medeburgers”.²⁸

Het is met name dit laatste aspect, het aan de orde stellen van de houding van de leidinggevende burgers, dat in deze Ode grote nadruk krijgt. Dat hier nogal wat gevoeligheden lagen, spreekt voor zich. Niet voor niets heeft bijvoorbeeld de genoemde Fruytiers zich alle moeite gegeven om de magistraat zoveel mogelijk buiten schot te houden. Dousa die dit punt niet uit de weg wenst te gaan, ziet zich dan ook genooddaakt bij voorbaat

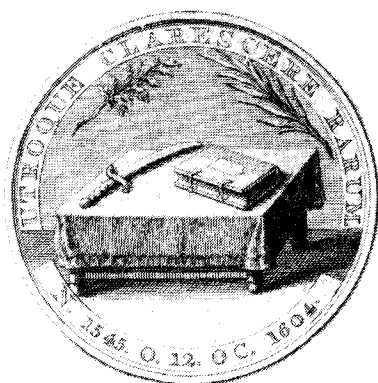
afb. 4. Bijdrage van Jan van Hout in het Album *Amicorum* van Jan van der Does.
 Tekening. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

te verzekeren dat hij hier werkelijk historicus wil zijn, veel meer dan dichter.

Na de geciteerde inleidende verzen gaat Dousa onmiddellijk over tot een onverbloemde kritiek op velen zijner medeburgers. Weliswaar zijn de vaak ironische Latijnse namen waaronder hij hen opvoert voor de hedendaagse lezer met altijd meteen doorzichtig, maar voor Jan van Hout en zijn tijdgenoten hadden deze namen geen geheimen. Het zijn in de eerste plaats de burgemeesters over wie de dichter zijn hart moet luchten. Geen van hen blijft zijn kritiek bespaard, zelfs Van der Werff niet die toch sinds jaren bekend stond als een trouw volgeling van de Prins. Dousa laakt het in hem dat hij in de uiterste nood tot concessies bereid was en vervolgens dat hij zich niet krachtig genoeg weerde tegenover zijn collega-burgemeesters. Deze collega's zijn in de ogen van Dousa alleen uit op eigen gewin en op alles wat de belegeraars maar kan bevoordelen. Twee van hen, Van Noorden en Van Zwieten, in de Oden *Circius* en *Clusius* genoemd, wordt heulen met de vijand verweten. Met de derde, Jan Baersdorp of Halfleiden, raakte Dousa in hevig conflict bij de discussies in het begin van september. Niet alleen over het college van burgemeesters was Dousa weinig te spreken, ook de vriendschap als zodanig kan bij hem geen genade vinden. Van de veertig leden van deze raad zouden er volgens hem hooguit een zevental de goede zaak trouw zijn geweest.

Naast deze kritiek bevat de Ode ook veel lof voor ons bekende en onbekende stadgenoten. Deze lof geldt vooraf zijn verwant Jacob van der Does, die de gevaarlijke stemming bij het septemberoverleg ten goede wist te keren, verder natuurlijk Jan van Hout die Dousa zo handig was bijgevalen in zijn treffen met Baersdorp, en de gouverneur Bronchorst. Daarnaast zijn het de personen die om hun heldhaftig optreden vermelding verdienen, enerzijds zij die hun moed met de dood moesten bekopen, zoals Andries Allertsz, Mees Havicksz en de zestienjarige Leeuwke, anderzijds de manschappen van Dousa's eigen vendel van wie er velen met voor ons helaas vaak ondoorzichtige namen genoemd worden. Een laatste categorie van namen vormen de moedigsten der telkens weer uitgestuurde boden, waarbij natuurlijk weer de geschiedenis van de postduiven herhaald wordt.

De Ode aan Jan van Hout, zo kunnen wij samenvatten, is de meest historische en meest gedetailleerde der Leidse Oden. Veel meer dan het ontzet, belicht zij het beleg, en wel vooral in zijn militaire en politieke aspecten. Zij vormt een belangrijk en in vele opzichten uniek document voor onze kennis van het verloop van het beleg. Zij is dan ook zeer terecht integraal

afb. 5. Penning op Jan van der Does. Kopergravure. Leiden, Academisch Historisch Museum.

opgenomen in de bundel der Oude Verhalen van 1874, zoals ruim een eeuw eerder ook al was gedaan door Georgius van Zonhoven in zijn Kort verhaal.” En zij zou een nieuwe uitgave in, of liever nog met Nederlandse vertaling, alsmede met de noodzakelijke historische toelichting, verdienen om ook voor de hedendaagse lezer toegankelijk te zijn.

Dousa's dichterlijke beschouwingen over het beleg en ontzet van Leiden figuren van meet af aan in de geschiedschrijving van dit gebeuren, zoals ook Dousa's handelend optreden uit dit gebeuren niet is weg te denken. *Dux et poeta*, als aanvoerder en dichter van het Leidse beleg en ontzet, of zoals de oude gedenkpenning³⁰ het uitdrukt, door het zwaard en door de pen, heeft Dousa zich een blijvende plaats veroverd in de geschiedenis van Leiden, in de geschiedenis van Neerlands vrijheid. In die zin vond het majestueuze standbeeld van Pieter Ariaensz van der Werff uit 1884 een gelukkige aanvulling, misschien moeten wij zelfs zeggen een noodzakelijke correctie, in het bescheiden monument dat in 1924 werd opgericht aan de ingang van het Plantsoen: Willem van Oranje tronend boven de drie pijlers van het beleg en ontzet, rechts Louis de Boisot, links Jan van Hout, en in het midden Janus Dousa.

AANTEKENINGEN

* Lezing gehouden voor de leden van de Vereniging Oud-Leiden op 15 februari 1977.

1. De Oden vormen het belangrijkste onderdeel (blz. A1r-F6r) van Dousa's tweede gedichtenbundel, *Nova poemata* getiteld, die in de lente van 1575 verscheen. Door nieuw toegevoegde gedichten in omvang verdubbeld, beleefde het werk in 1576 een tweede druk. De oden werden ook opgenomen in een bundel die gedichten bevat van Dousa en van zijn Duitse vriend Paulus Mehssus en die in 1616 in Frankfurt is uitgegeven: *Clariss. V. Iani Dousae et Pauli Melissi Musae errantes*.

2. *Leidens belegering en ontzet* in 1573 en 1574, naar de oorspronkelijke stukken en bescheiden, Leiden 1853; Nalezing, *aanteekeningen*, en bijlagen op *Leidens beleg en ontzet*, door Dr. J. van Vloten, Leiden 1867.

3. *De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden, bij gelegenheid van het derde eeuwjetijde* in hun oorspronkelijken vorm herdrukt. Namens de *historische* commissie van de Maatschappij van *Nederlandsche Letterkunde* uitgegeven door R. Fruin, J.E.H. Hoof van Iddekinge en W.J.C. Rammelman Elsevier, 's-Gravenhage 1874.

4. R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574*, 's-Gravenhage 1874, ook opgenomen in Robert Fruin's *Verspreide Geschriften*, dl. II, 's-Gravenhage 1900, blz. 3X5-490.

5. Vgl. C.L. Heesakkers, *Janus Dousa en zijn vrienden*, Leiden 1973.

6. De tekst van het huwelijkscontract, bewaard in het Rijksarchief te Groningen, Huisarchief De Nienoord nr. 541, is door J.A. Feith gepubliceerd in het *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, 5 (1888), blz. 157-160.

7. Vgl. C.L. Heesakkers, *Praevidanea Dousana*, Amsterdam 1976, blz. 113 e.v.

8. *Iani Douzæ a Noortwyck Epigrammatum lib. II. Satyrae II. Elegorum lib. I. Silvarum lib. II... Antwerpiae excudebat Gulielmus Silvius, typographus Regius*, Anno *M.D.LXIX*. Willem Silvius (c. 1520-1580) was in deze jaren, na Plantijn, één der belangrijkste boekdruckers in Antwerpen. In 1577 werd hij, inmiddels naar het Noorden uitgeweken, aangesteld tot eerste Leidse Academiedrukker. Vgl. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit*, dl. 1, 's-Gravenhage 1913, blz. 5.

9. *Nova poemata*, blz. B5r:

Piraticam ob vim linquere patrij
Haeredij coactus arua,
Et Boreae, mea regna, vicum

10. *Nova poemata*, blz. G1v e.v.

11. *Nova poemata*, blz. M3v:

IN FREDERICVM ALBANI FILIVM
HARLEMI VRBIS OBSESSO REM!
Harlemum sex mille virum Fredericus ad vrbem
Perdidit, Albanæ robora militiæ.
Nec tamen obsessum, induci pote, inquit vt hostem,
Obduratq. sequi vult puto & ipse suos.

12. *Nova poemata*, blz. B8v:

Namque & Loisi Nassouij antea
Vi liberati, nunc Boisotii ope.

13. *Nova poemata*, blz. I7r-v.

14. Zie *Leidens belegering en ontzet* (vgl. noot 2), blz. 30.

15. *Nova poemata*, blz. F5v:

Tuo rogatu nomine Publico
Bruchouæ, suscepi regendam (sc. cohortem)
Non pretio, sed amore recti.

16. *De oude verhalen*, VI, blz. 9.

17. J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*, Leiden 1614, blz. 376 (brief van Valdez aan de magistraat, 4 september 1574): "dattet u.l. alle geheelick vergeven sal worden in lijff en goet, sonder eenige exceptie: selff al warent de Heere van Noortwiick, de Commissaris Bronchorst, ende Pieter Ariaensz Borghermeester, sy sullen dese ghenade voor seker verwerven"
18. I. Dousae *Epistolae apologeticae duae*, Leiden 1593, blz. 4-5 (*De oude verhalen*, VI, blz. 1-2): "Nam quid ego de Baldaeo, Albani exercitus ductore, loquar? qui nullum non lapidem mouit, vt me, publicâ fide interpositâ, vna cum primario Cos. extra obsessae Ciuitatis pomoeria, in castra primum sua, atque inde Hagam porro electaret".
19. J. Fruytiers, *Corte Beschrijvinghe van d^e strenghe belegheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der Stadt Leyden in Hollandt*, Delft 1577; Leiden, Universiteitsbibliotheek, boek nr. 1498 D 10.
20. *De oude verhalen*, VI. Voor de ontdekking der brieven aan Oranje en de publicatie, zie Fruin's inleiding op *De oude verhalen*, blz. 2% e.v.
21. De gouverneur Dirck van Bronchorst was in deze dagen ernstig ziek. Hij stierf op 6 september. Een brief van Dousa aan Jan van Hout uit 1576, niet nader gedateerd, maar nog opgenomen in de tweede editie, uit datzelfde jaar, van de *Nova poemata* (blz. S3v), bevestigt de hier geschetste politieke verhoudingen nogmaals: Het beschrijven der gebeurtenissen uit de afgelopen jaren verschaft de dichter, aldus Dousa, "iocundas recordationes conscientiae nostrae rerumque earum, quas Bronchorstio viuente primum, mox illo defuncto cum Iacobo Douza collega cognatoque nostro, te inprimis auctore et consultore, extremis pene Reipub. temporibus gessimus".
22. Op 8 april 1575 kon Hadrianus Junius, tot op zekere hoogte de medeauteur van het boek, aan de vroegere Leidse rector Nicolaas Vorstius schrijven dat het werk elke dag van de pers kon komen: "Douza & ego collatis operis libellum de liberato obsidione Lugduno, ac novae illic institutae Academiae apparatus, & si quid reprehendi meretur Ibericus fastus, praelo eâ in urbe subjecimus, cuius editionem expecto in dies singulos" (H. Junius, *Epistolae*, Dordrecht 1552 (lees 1652), blz. 49-92). OP 31 mei daaraanvolgende waren reeds exemplaren van het werk voorhanden in Keulen, blijkens een brief van die datum van Gerartus Falkenburgius aan Dousa: "Nisi superioribus diebus vidissem elegantissima tua Poemata recens Lugduni vestrae publicata, ne nunc quidem possem adduci, vt crederem te viuere" (J. Dousa, *Schediasma succidaneum nuperis ad Tibullum Praecidaneis addendum*, Antwerpen 1582, blz. 75).
23. *Nova poemata*, blz. F6v-7r.
24. In de eerste satire (blz. 14v) komt deze zin voor:
"Quidni? & iucundum modulatur fistula, captat
Dum volucres auceps."
- Dit bevestigt eens te meer de veronderstelling dat het Dousa geweest zal zijn die de formulering leverde voor het beroemde antwoord op de brieven van Gerrit Hoochstraten in de beginperiode van het beleg. Dit antwoord bestond enkel en alleen uit een citaat uit een collectie antieke Latijnse spreekwoorden, de zogenaamde *Disticha Catonis*, dat luidt:
"Fistula dulce canit volucrem dum decipit auceps,"
- in de vertaling gegeven bij Orlers (op. cit. blz. 341):
"Als de Voghelaer t'Vogelken vrij siet vlieghe /
Fluyt hij seer soet om t'vogelken te bedrieghen."
25. D. Heinsius, *Auriacus, Siue Libertas saucia*, Leiden 1602, vóór blz. 85: "Ipsas autem literas pennis columbarum inclusas, ad Nobilissimum & Amplissimum Ianum Dousam, patronum nostrum unice colendum datas, domi ipsius vidimus, cum apud eum aliquando diuerteremus".
26. J. Lipsius, *Satumalium sermonum libri duo*, Antwerpen 1582, blz. 87: "Minime ait (Dousa). tamen et nobis Batauis hae columbae sacrae. Iure vitam & hunc spiritum debemus illis. Eae nobis obsessis arcanorum apud socios interpretes; eae litterarum fidae administratae; eae rebus iam deploratis, & tantumnon funere nostro conclamato, solae indices auxilij salutaris".

27. *Nova poemata*, blz. A8r:

... Paenaraticam ocuis
Turrin petam, ascendamq. cunctis
Altior e s t locus ille sylvis.
Videre pristis hinc procul, & rates
Pictas licebit, signaque singulis
Affixa: nec videre tantum,
Verum etiam numerare totam, atque
Obire classem.

28. *Nova poemata*, blz. E4v-5r:

Camoenae amoenae, vestra ope nunc opus
Vestro Poetae: nec pote sum Deae
Tacere, qua me Hautenus in re
Iuuerit, officiisque quantis
Obnoxium me reddiderit sibi:
Nec me modo, sed Rem quoque Publicam
Omnem, mihi quae luce semper
Carior, hisque oculis futura est.
Vobis sed istud dicam equidem palam,
Vos porro multis dicite millibus:
Anusque curate hanc loquatur
Pagina ne fugiens cito aetas
Obliviosis inuida seculis,
Nocte illius caeca hoc studium tegat:
Neu nomine in deserto Arachne
Texat opus, tenuemque telam.
Nam quos labores pertulimus simul,
Ab hoste pressi dum fuimus fame,
Ferroque, testis ipsi testis
Esse potes, neque enim Poetam,
Hautene, decretum hic agere est mihi.
Procul Poetae sint, procul hinc volo
Commenta vatum. vera quippe
Historica fide agenda res est.
Ergo labores quos tulimus simul,
Hostilis urbem dum tenuit metus
Vallo, fame, obsessamque ferro,
Nil opus est memorem monere.
Notum tibi nam, quo studio fori
Hinc Alpha, & illinc Beta sategerint
Mutabile ad defectionem
Farris mops stimulare vulgus.

29. Georgius van Zonhoven, *Kort verhaal van het beleg en ontzet der stad Leiden; Nevens eene voorafgaande Verklaring van het 10, 11, en 12. vs. uit den LXVI. Psalm. Op de volgende Geschiedenis toepasselyk, en openlyk o p den 3. October de Christelyke Gemeente voorgedragen*, Leiden 1744.

30. G. van Loon, *Beschryving der Nederlandsche Historienningen*, dl. I, 's-Gravenhage 1723, blz. 200

DE LEIDSE ZILVERSMID BI

door

dr. C. Willemijn Fock

De stad Leiden bezit een voor Nederland uitzonderlijke collectie stadszilver, nog altijd trots opgesteld op de Grote Pers in het Stedelijk Museum "De Lakenhal". De voorwerpen waren bedoeld "om gebruikt te werden soo wanneer van stadts wegen eenige maeltijden gehouden werden": het grote lampet en bekken, geleverd door Frans Maerschallck in 1641, voor het bijna rituele handenwassen tijdens de maaltijd, de vier grote zoutvaten, die zo typerend zijn voor de rol die het zout in die tijd nog bij officiële maaltijden speelde', de acht in vorm daarbij aansluitende kandelaars, in 1662 door Pieter Verduin in Den Haag geleverd maar het jaar daarvoor vervaardigd door de Haagse zilversmid Giliam Bossche. Later, vermoedelijk in 1715, werd hieraan nog toegevoegd een grote wijnkoeler, vervaardigd door de eveneens Haagse zilversmid Abraham van Wingaerden.

Gezien het belang van deze stukken voor Leiden is het vreemd dat van een deel van dit stadszilver, namelijk de vier zoutvaten (afb. 1), de maker nog steeds niet bekend is.³ Wel wordt in de stadsrekeningen op 8 juni 1655 de betaling vermeld aan:⁴

Johannes de Maerschallck, silversmith, de somme van 430 gl 12 st over leverantie ende het maecken van vier silvere soutvaeten ende een silvere penninghdoosge bij hem door ordre van Burgemeesteren ten behouwe deser steede geleverd ingevolge van desselfs specificatie, sullende de voornoemde soutvaten op publycke maeltijden ende het penninghdoosge op de Reeckenkamer deser steede gebruikt werden.

Ook de bijlage van deze rekening is bewaard gebleven, maar levert verder geen nieuwe gegevens op.

Het meesterteken Bi dat onder de rand van de voet is geslagen (afb. 2) kan echter niet van Johannes de Maerschallck afkomstig zijn. Evenmin komt in het gildearchief enige goudsmid voor, werkzaam in die tijd, wiens voornaam met een B en achternaam met 1 of een J begint. Het is dus waarschijnlijk dat we hier te doen hebben met een patroniem, d.w.z. afgeleid van de naam van de vader en nog niet met een familienaam. Dit is zeer goed mogelijk, aangezien juist in eind 16de, eerste helft

afb. 1. Zilveren zoutvat, 7655, door Meester BI. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

afb. 2. Meesterteken op het zoutvat van afb. 1 met links een hoofdletter B en rechts een wat kleinere hoofdletter I.

17de eeuw de patroniemen langzaamaan verdrongen werden door familienamen.

In de eerste helft van de 17de eeuw tot en met 1655 toe werkte in Leiden maar één goudsmid met deze combinatie van initialen: Bartholomeus Jansz. van Assendelft, die in zijn jonge jaren vaak alleen als Bartholomeus Jansz. werd aangeduid en pas na verloop van tijd zijn achternaam altijd erbij zou voeren. Het is dus zeer aannemelijk dat hij, toen hij meester werd, nog als meesterteken B koos.

Wie was deze goud- en zilversmid Bartholomeus Jansz. van Assendelft aan wie we vermoedelijk de Leidse stadszoutvaten kunnen toeschrijven? Zowel zijn vader Jan Meesz. van Assendelft, chirurgijn, als zijn moeder Lucia Claesdr. van Banchem stamden uit belangrijke Leidse geslachten, die vele leden van de vroedschap zouden voortbrengen. Van de moeder, Lucia, bestaat zelfs nog een anoniem portret uit 1603, toen zij 61 jaar oud was, met in de linkerbovenhoek het alliantiewapen van Assendelft-van Banchem (afb. 3).

Twee van de zoons uit dit huwelijk werden goudsmid, terwijl de oudste dochter Clementia trouwde met de goudsmid Otto van Erkelens. De oudere broer, Claes Jansz., die zich vaak naar zijn moeder Van Banchem noemde, werd al in de 80-er jaren van de 16de eeuw leerjongen bij de goudsmid Hobbe Florisz., die lid was van de vroedschap totdat hij bij de samenzwering van Leicestergezinden in 1587 smadelijk moest vluchten.

Claes Jansz. werd in 1601 meesters en in 1608 voor het eerst keurmeester van het gilde. Hij stierf op 24 augustus 1638⁶. Mogelijk kan een lepel die in 1935 te zien was op de zilvertentoonstelling in "De Lakenhal"

afb. 3. Portret van Lucia van Banchem, echtgenote van Jan van Assendelft, 1603. Schilderij door onbekende meester. Particuliere verzameling. Foto Ikonographisch Bureau.

en gemerkt was met de jaarletter E en het meesterteken CIVA aan hem worden toegeschreven⁷.

De jongere broer Bartholomeus, of zoals hijzelf vaak ondertekent Bartelmees, geboren op 6 januari 1585⁸, werd in 1601 leerjongen bij Frans Bastiaensz. van Mieris. In 1608 betaalde hij zijn eerste termijn voor het meesterschap (7 g14 st). Zijn intrede in het gilde gaf zoals gebruikelijk het gildebestuur waarin toen ook zijn broer Claes Jansz. van Assendelft zat aanleiding tot een feestelijke bijeenkomst, die ook in de uitgaven van het gilde werd opgevoerd: “noch opt aennemen van Bartelmees van Assendelft in den Hoem verteert f 3 . 0 . 0”. Het jaar daarop betaalde Bartholomeus zijn tweede termijn af.⁹

In het gilde nam hij daarna een steeds meer vooraanstaande plaats in. In 1617 voor het eerst keurmeester, bleef hij daarna jarenlang met slechts kleine tussenpozen in functie. Eerst nog afwisselend met zijn broer Claes¹⁰, was hij in 1619, 1623, 1628, 1633, 1638 en 1642 keurmeester en in 1622, 1627, 1632, 1637 en 1641 deken, terwijl hij in 1639 nog Frans Maerschallck wegens langdurige ziekte als keurmeester verving. Deze carrière steekt bepaald gunstig af tegen die van zijn broer Claes, die, hoewel hij van 1605 tot 1637 door het gilde vrijwel jaarlijks op de nominatie van drie leden, waaruit de deken van het gilde werd gekozen, werd geplaatst, toch na 1621 geen officiële functie meer te vervullen kreeg. Kennelijk waren burgermeesters en schepenen Bartholomeus beter gezind, hoewel én dienst eigen familie én die van zijn vrouw tot de

remonstrantse vroedschapsfamilies behoorden, die op 23 oktober 1618 door de prins waren afgezet.

Want ook de vrouw van Bartholomeus Jansz. van Assendelft, Clara, behoorde tot een vooraanstaande Leidse familie: zij was de dochter van burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werff en diens derde vrouw Maria Duyst van Voorhout. Clara trouwde op 21 juli 1619 voor schepenen met Bartholomeus. Hun drie zonen – Jan, Pieter en Adriaen – zijn het geweest die in 1661 het grafmonument door Rombout Verhulst voor hun heldhaftige grootvader deden oprichten in de Hooglandse Kerk, in welke kerk enkele jaren eerder ook Bartholomeus van Assendelft († 18-4-1658) en zijn vrouw († 4-3-1659) waren begraven.”

Van deze drie zoons volgde alleen de oudste, Jan, het beroep van zijn vader en oom, van wie hij trouwens ook diens “prent als andere boecken, kunstteijckeningen ende wat het goudsmitsambacht is concemerende” erfde.¹² Jan werd in 1633 leerjongen, maar in het gildearchief is het onduidelijk of hij zijn leertijd bij zijn vader dan wel bij iemand anders doorliep. Wel zijn van andere leerjongens van Bartholomeus van Assendelft de namen bekend: in 1613 Laurens Ravens, die later als goudsmid/juwelier in Den Haag nog voor de stedelijke overheid van Leiden en voor het Hoogheemraadschap van Rijnland zou werken,¹³ in 1614 Frans Maerschallck en in 1622 Willem Fransz. van Mieris, de zoon van zijn vroeger leermeester. Verdere gegevens over het atelier van Bartholomeus zijn schaars; wel wordt hij in een akte van 1627 behalve goudsmid ook azijnmaker genoemd!¹⁴

Het is bekend waar Bartholomeus woonde: op de Nieuwe Rijn in het “smalste huisje” van Leiden, waar nu de juwelierszaak Lucas van Leyden gevestigd is.¹⁵ Dit pand, waarin al eerder de schilder Comelis Engebrechtsz. had gewoond, is overigens lang juist bij zilversmeden in gebruik geweest. Bartholomeus verkocht het namelijk weer voor f 6000 op 28 december 1649 aan zijn voormalige leerling, de goudsmid Willem Fransz. van Mieris.¹⁶ Diens weduwe deed het weer van de hand op 13 mei 1665 aan de zilversmid Dirck van Werckhoven. Bartholomeus zelf was, toen hij zijn huis in 1649 verkocht, verhuisd naar een huis uit de nalatenschap van zijn schoonvader Pieter Adriaensz. van der Werff, ook op de Nieuwe Rijn, iets dichterbij de Koombrug. Dit huis had Bartholomeus' vrouw Clara Pietersdr. Duyst van der Werff geerfd van haar broer Frans († 1643).¹⁷ Het vererfde later op hun zoon, de goudsmid Jan van Assendelft.

De Nieuwe Rijn was in die periode trouwens een centrum van goudsmeden. Zo woonde bv. Frans Maerschallck en later diens zoon Johan de Maerschallck op de hoek van de Hartesteeg. Claes Jansz. van Assendelft

had het ouderlijk huis toebedeeld gekregen, eveneens op de Nieuwe Rijn iets meer westelijk vanaf de Hartesteeg, dat door zijn erven in 1660 verkocht zou worden aan de zilversmid Johan Claesz. van der Graft, die al eerder twee huizen iets verderop bezat. In het eerste kwart van de 17de eeuw woonde in dit stuk ook de goudsmid Arent Gerritsz. van Tethrode, die korte tijd bovendien nog een tweede huis in dit gedeelte bezat. Op de hoek van de Koombrugsteeg oostzijde bezat bovendien Johan (Davidsz.) de Maerschallck, die bij zijn dood in 1665 als wonend bij de Burcht wordt aangeduid, een huis.¹⁸ Een dergelijke concentratie van één beroep was overigens voor die tijd niet ongebruikelijk.

Wat is nu verder bekend van het werk van Bartholomeus Jansz. van Assendelft? De vier grote, gedreven zilveren zoutvaten uit 1655 mogen dus vermoedelijk aan hem toegeschreven worden en zouden dan op het eind van zijn leven gemaakt zijn.¹⁹ Zij zijn eenvoudig, glad van opzet en fraai gedreven en, zoals bij dit soort drijfwerk gebruikelijk is, uitzonderlijk licht voor hun afmetingen. De vier zoutvaten waren bv. veel minder kostbaar en dus ook veel lichter dan het lampet en kan, dat door Frans Maerschallck in 1641 geleverd was. Het blijft overigens onduidelijk waarom de rekening door de stad betaald werd aan Johan de Maerschallck (gezien zijn handtekening Johan Davidsz.). Van kashouderschap en dus het recht om winkel te houden is in die jaren bv. in de gildebescheiden nog geen aantekening gehouden. Wel lijkt het waarschijnlijk dat Van Assendelft ook een winkel had, aangezien hij circa 1623/4 in Duitsland maakte zilveren koppen en een kruiddoos verkocht.²⁰

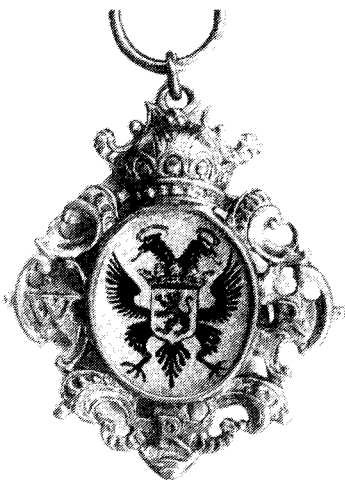
Het enige dat we uit de bronnen weten is dat Bartholomeus nauwe banden met de goudsmidsfamilie De Maerschallck onderhield, Frans Maerschallck was immers leerjongen bij hem geweest.

Uit hetzelfde jaar 1655 bezit het Stedelijk Museum "De Lakenhal" nog een tweede werk gemerkt met B, een zilveren avondmaalsbeker van onbekende herkomst (afb. 3).²¹ De beker is fraai gegraveerd met een brede rand van bloem- en fruitmotieven. In een cartouche is, wat onbeholpener, de scene van het laatste Avondmaal gegraveerd, terwijl in een tweede cartouche het opschrift is aangebracht: "De beecker der Danckbaerheyt vereert bij Aryaentie Dirckx Kerckhoven 1655". Zoals ook voor andere stukken geldt is het echter onbekend of deze gravingen door de zilversmid zelf zijn aangebracht of door een daarin gespecialiseerde graveur.

Er is echter nog een stuk dat we met Bartholomeus van Assendelft in verband kunnen brengen, ditmaal niet omdat het gemerkt is, maar omdat de rekening bewaard is gebleven: de bodebus van het Hoogheemraadschap van Rijnland (afb. 4).²²

afb. 4. Avondmaalsbeker, 1655, door Meester BI. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

afb. 5. Bodebus van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1 637. Door Bartholomeus van Assendelft. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland.

In overeenstemming met de reeds uit de Middeleeuwen daterende traditie dat de boden van een officiële instantie ter herkenning een bodebus droegen — oorspronkelijk een echte bus, waarin de meegedragen documenten konden worden opgeborgen, maar later uitsluitend een insigne” — besloot het college van dijkgraaf en hoogheemraden op 4 februari 1631²⁴:

Is goedgevonden datte Bodēn van ‘t Heemraetschap van Rijnlant voorts aen sullen dragen een Bussche op de Borst, met ‘t wapen van Coninck Willem, die men tot **costen** van ‘t **lant** hen doen maecken sal.

En in hetzelfde jaar is ook in de bijlagen van de rekeningen van het Hoogheemraadschap de volgende rekening bewaard:

Op den 19 July 1631

Gelevert aende E. Heeren Heemraden van Rijnlant ses vergulde bossen voor de boden

verschoten voor ses cristalle platen	f 24 0 0
noch voor deselve te colueren verschoten	f 18 0 0
noch van gout en vergulden	f 18 0 0
van maken het stuck vijff gulden	<u>f 30 0 0</u>
	f 90 0 0

Bartholomees Jansz.
van Assendelft

6 snoeren tot de bussen a 20 st. ‘t stuck 6 0 0

Van deze oorspronkelijk zes bussen zijn er nog maar twee bewaard, de andere zijn in de loop der tijd aan slijtage ten gronde gegaan en ook van de twee overgeblevene zijn de oorspronkelijke kristallen en wapenschilderingen duidelijk niet meer bewaard. Iets van dit slijtageproces zien we trouwens ook weerspiegeld in de herhaalde vermeldingen van reparaties e.d.; zo in 1653, toen Laurens Ravens, juwelier in Den Haag (en vroegere leerjongen van Bartholomeus), één bus van de boden voor f 10 · 5 · 0 vermaakte.²⁵ In 1722 werd zelfs door Salomon Immink, mr. zilversmid, “een nieuwe coopere bos met vergulde en schildere, en kristelijn toebehoore, een **once vergult** en schilderen, met kristal” voor f 21 geheel vervangen.²⁶ Vier jaar later werden door Cornelis de Haan, wapensnijder, vijf bussen opnieuw verguld en de geschilderde wapens ten dele vervangen.²⁷

Toch vertonen de twee bussen die nu nog in het Rijnlandshuis bewaard worden de onmiskenbare stijlkenmerken van omstreeks 1630, zodat we hierin toch het werk van Bartholomeus van Assendelft mogen zien, met een lijstwerk van wat verzachte, nog van **rolwerk** afgeleide voluten met de initialen van graaf Willem II van Holland, Rooms Koning (Rex Romanorum), die lange tijd als de stichter van Rijnland gezien is.

Het valt echter op dat, hoewel Bartholomeus in de oorspronkelijke rekening spreekt over zijn voorschotten voor kristal en schildering en over materiaal en aanbrengen van het verguldsel, over het materiaal van de bussen zelf niets gezegd wordt. Inderdaad blijken zij niet zoals men zou verwachten van verguld zilver te zijn, maar van verguld koper, wat ook nog eens duidelijk gemaakt wordt in de rekening van 1722 toen een verguld koperen bus werd vervangen. Toch lijkt het uit de oorspronkelijke rekening waarschijnlijk dat Bartholomeus de bussen zelf vervaardigde, want uitdrukkelijk voert hij maakloon op - f 5 per stuk - zonder daarbij, zoals bij de andere dingen die hij niet zelf uitvoert, van verschotten te spreken.

Al komt het vaker voor dat een zilversmid met koper werkte, gebruikelijk was dit bepaald niet. Sterker nog, er waren strenge verbodsbepalingen die dit tegengingen. Al in de ordonnantie die Filips de Schone van Bourgondië in 1502 voor zijn landen uitvaardigde, bepaalde artikel 22 “dat niemant geen coperen noch latoenen vergulden noch verselveren en sal het en sy kercwerk off gamissement van pertgetugen ofte **wagenen** opde verbeurte van ses jaren gebannen te syne uut allen **onsen** landen ende heerlicheyden end 't werck ontwe geslegen”. De straf, zes jaren verbanning, was dus bepaald niet gering! Ook in de ordonnantie van Karel V uit 1551 wordt dit in het eerste artikel verboden, waarbij ook dan de “cyraten van der kercken” uitgezonderd worden.” De Staten-

Generaal vaardigen nog op 6 oktober 1631 een scherp plakkaat hiertegen uit.²⁹ En ook in de specifiek Leidse ordonnanties uit de 18de eeuw worden deze bepalingen nog eens uitdrukkelijk herhaald. Het is daarom wel curieus dat Bartholomeus van Assendelft, die toen toch reeds herhaaldelijk deken van het gilde was geweest, in opdracht van zo'n officiële instantie als het Hoogheemraadschap van Rijnland zich durfde te onttrekken aan deze strenge voorschriften. Hij was daarmee overigens niet de enige goudsmid. Ook Arent Smeltzing leverde op 18 december 1675, zelfs in opdracht van de stad, een koperen vergulden bus voor de bode van Vlaanderen.“

Veel blijft dus nog onduidelijk rond de goud- en zilversmid Bartholomeus Jansz. van Assendelft. Maar nu we hem vrijwel zeker mogen identificeren met de meester B1, de maker van de vier grote zilveren zoutvaten waarmee het Leidse stadsbestuur zijn "vrolijke maeltijden" extra luister bijzette, kan hij beschouwd worden als een van de belangrijkste goud- en zilversmeden in Leiden in de eerste helft van de 17de eeuw.

AANTEKENINGEN

N.B. Alle archiefstukken bevinden zich, tenzij anders vermeld, bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden.

1. Geciteerd uit de stadsrekening van 1641 (Secr. Arch. II 3033 fol. 1871), de betaling aan Frans Maerschallck.

2. Zie hierover de tentoonstellingscatalogus *Zout op tafel, de geschiedenis van het zoutvat*, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1976.

3. Catalogus *Beeldhouwwerken enz.*, Stedelijk Museum "De Lakenhal", Leiden 1951, nr. 168.

4. Stadsrekening 1655, Secr. Arch. II 3017, fol. 417 v° 418.

5. Dit en andere gegevens betreffende het goud- en zilversmidsgilde zijn ontleend aan Gildearchief 603 (ongepagineerd).

Van Mieris vermeldt dat Nicolaas Assendelft in 1596 meester zou zijn geworden, volgens de gildeplaten die Van Mieris nog op de gildekamer zag (F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, dl. II, Leyden 1710, p. 158).

6. G.A. van Rijckhuijsen, *Geslacht en Wapenboek*, C Fol. 31 (handschrift G.A.L.). Op 20-8-1638 maakte Claes zijn testament, ziek te bed liggend (Not. Arch. 173, Not. Van Sijp).

7. Tentoonstellingscatalogus *Zilver*, Stedelijk Museum "De Lakenhal", Leiden 1935, nr. 148.

8. Deze en andere familiegegevens zijn ontleend aan J.W. te Water, *Levensbyzonderheden van Pieter Adriaansz. van der Werff*, Leiden 1814, blz. 170 e.v. en aan G.A. van Rijckhuijsen, *a.w.*, passim.

9. Van Mieris, *a.w.*, blz. 458, vermeldt dat hij volgens de gildeplaat in 1609 meester is geworden.

10. Deze was keurmeester in 1608, 1616 en 1621 en deken in 1615 en 1620.

11. Deze gegevens zijn ontleend aan J.W. te Water, *a.w.*, blz. 170. De begraafboek geven als datum van begraven resp. 23-4-1658 en 10-3-1659.

12. Testament 12-10-1635 (Not. Arch. 110, Not. Verwey); elders heet Jan van Assendelft ook "brouwer", welk beroep hij lange tijd ook als hoofdberoep uitoefende.

13. Zie voor hem ook E. Voet, *Merken van Haagsche goud- en zilversmeden*, voorafgegaan door *Haagsche goud- en zilversmeden uit de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw*, door H.E. van Gelder, Den Haag 1941, blz. 100.
14. Not. Arch. 213 nr. 87 (Not. Van Rijn).
15. Dit huis werd door de weduwe van Jan Meesz. van Assendelft op 3-8-1612 samen met haar zoon Bartholomeus gekocht voor 4500 gl.; direkt daarop werd bepaald dat hij het na haar dood zou bezitten (Bonboek Burchtstreng fol. 33). Volgens Van Rijckhuijsen, a.w., C fol. 31, stierf zij in 1615.
16. De custing was al begonnen op 1-5-1645, maar de overdracht vond pas op 28-12-1649 plaats (Waarboek AAAA, fol. 349 v").
17. Bonboek Burchtstreng fol. 24.
18. Alle gegevens uit Bonboek Burchtstreng, passim.
19. Dat men in die tijd op 70-jarige leeftijd nog werkte was gebruikelijk. Bartholomeus' broer Claes, die vermoedelijk circa 1567/70 geboren is (zijn ouders trouwden volgens Van Rijckhuijsen, a.w., C fol. 31, in 1566) stond nog in 1637 op de nominatie van deken!
20. Not. Arch. 432 nr. 238 (Not. Outerman).
21. Stedelijk Museum "De Lakenhal", inv. nr. 5925, aangekocht uit de kunsthandel.
22. Ik dank de heer L.J. van der Klooster, die mij op de bodebussen van Rijnland opmerkzaam maakte.
23. Zie voor dit onderwerp R.E.J. Weber, "De bodebus als onderscheidingsteken van de lopende bode", *Bulletin van de Koninklijk Nederlands Oudheidkundige Bond* 65 (1966), blz. 1-12. Onlangs kwam ook de bodebus van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard opnieuw te voorschijn (J.R. ter Molen en C.R. Schoute, "Hensbeker en bodebus van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard", *Antiek* 11 (1976/7), blz. 649 e.v.).
24. Rijnlandshuis, Oud Archief (O.A.) 134 notulen 1626-1649, fol. 33-33 v°. Ik dank de heer G. 't Hart, die de gegevens betreffende de Rijnlandse bodebussen ter beschikking stelde.
25. Idem, Bijlagen rekeningen 1653 fol. 345.
26. Idem, Bijlagen rekeningen 1722 fol. 915 v°.
27. Idem, Bijlagen rekeningen 1726 fol. 1063.
28. Zie de afschriften van deze ordonnanties in het Register Diversorum (Secr. Arch. II 20-I, resp. fol. 121 v° en 227 v°); gedrukt Groot Placcaatboek I.
29. Groot Placcaatboek I, blz. 2736.
30. Bijlagen bij de stadsrekening van 1676 (Secr. Archief II, bijlagen, bundel 380).

ARCHIVALIA BETREFFENDE LEIDS ZILVER

door

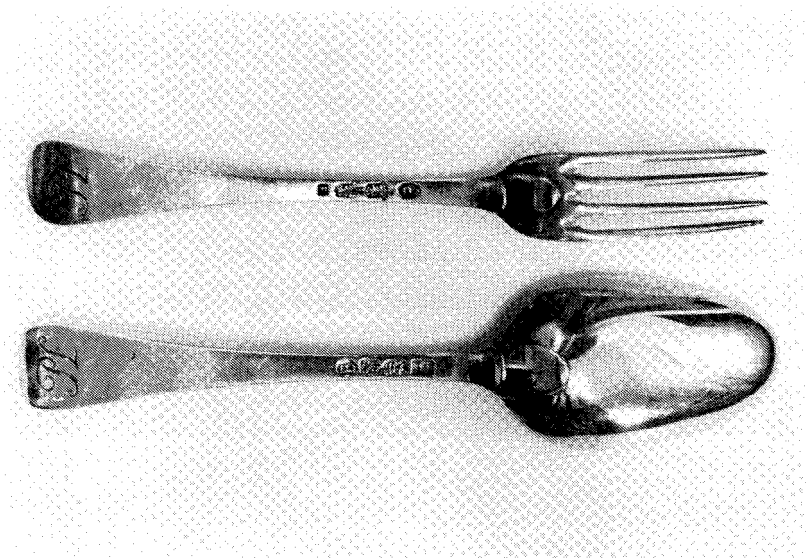
P.J.M. de Baar

Het Leidse zilver staat dit jaar sterk in de belangstelling nu voor het eerst door het Stedelijk Museum “De Lakenhal” een overzichtstentoonstelling daaraan zal worden gewijd. Daarom leek het aardig eens na te gaan of vooral in de archivalische bronnen niet nadere wetenswaardigheden betreffende een aantal voorwerpen in “De Lakenhal” te vinden waren.

Het bestek van het Pesthuis

In “De Lakenhal” bevinden zich (catalogus 1951 nr. 183) zes paar zilveren vorken en lepels, waarvan telkens 2 paar de volgende inscripties dragen: JDC, SVG (met sporen van voorheen PHL) en PHL met N V Peene. Volgens de merken zijn zij in 1730 te Haarlem door een niet-geïdentificeerde meester vervaardigd. Hierbij behoren een zelfde lepel en vork met de inscriptie PHL, waarvan de lepel in 1760 te Haarlem door een zilversmid met de initialen J.L. gemaakt is en de vork in 1764 te Leiden (cat. nr. 189). Al dit bestek is in 1880 van het Stadhuis naar “De Lakenhal” overgebracht. Nu bleek uit de zgn. Dienstboeken en Heerenboekjes’, waarin de namen van alle ambtsdragers van de meeste te Leiden gevestigde colleges en instellingen vermeld staan, dat een Nicolaas van Peene in 1730 o.a. regent van het Pesthuis (even buiten de Morspoort, thans Legermuseum) was en dat als regentessen van datzelfde Pesthuis in 1730 voorkwamen o.a. Johanna De Clerk en Sara VerGenst. Doch een regent of regentes met de initialen PHL kwam niet voor, ook niet in latere jaren. Een rentmeester had het Pesthuis met, en het lagere personeel komt niet in aanmerking. PHL kan dan ook wel niets anders betekenen dan PestHuis Leiden.

Nu volgt daaruit weer een andere gevolgtrekking: in “De Lakenhal” bevinden zich ook zes zilveren eierlepeltjes met de initialen JDB (voorkant steel) en VG (achterkant steel), in 1801 door Willem van de Goorberg te Leiden gemaakt en in 1890 van het Caeciliagasthuis naar “De Lakenhal” overgebracht (cat. nr. 206). Als nu het Pesthuis zijn bestek merkte met

afb. 1. Lepel en vork van het Pesthuis. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

PHL, waarom dan niet de Vereenigde Gast- en Leprooshuizen hun bestek met VG? J.D.B. bleken toen de initialen te zijn van Jan Daniel Bijleveld, die sedert 24 december 1794 secretaris was van de regenten van het Catharinagasthuis (met Caeciliagasthuis), waarmee sedert 1774 verenigd was het “Vrouwe Lijsbettengasthuis, geunieëerd met de Leprozen” (in de wandeling het Elisabethgasthuis genoemd), welke combinatie - na een grote reorganisatie in 1798 - per 1 januari 1799 officieel de Vereenigde Gast- en Leprooshuizen genoemd werd. Op 29 december 1800 werd J.D. Bijleveld aangesteld als regent van deze gasthuizen, welk ambt hij tot zijn dood op 18 december 1832 bleef bekleden. Vermoedelijk heeft hij het zilverwerk uit eigen beurs bekostigd; de f 37,- onkosten bij zijn “introducție” op 12 januari 1801 zullen wel besteed zijn aan spijs en drank.”

De lepels en vorken van het Pesthuis hebben nog een stormpje in een glas water veroorzaakt. Zij zijn nl. betaald met geld van de stichting, getuige de rekening van het Pesthuis over 1730: “Betaeld aan de Wedue Van Staveren..... f 13 l-17-8 weegens leverantie van silvere leepels en vorcken ten dienste van 't Pesthuys”.³ Deze uitgave werd door

de Royeermeesteren (een soort commissie uit de Vroedschap die alle rekenplichtige ambtenaren controleerde) niet geslikt. Hun secretaris tekende in de marge aan: “Den rendanten werden gelast de sylveren lepels en vorken, in deze rekeninge gebragt ter somme van 13 1 gl. 17 st. 8 pen., weder te verkoopen en sorg te dragen dat het Pesthuys daardoor geen schade komt te lijden, . . .” In de rekening over 1733 (die over 1731 en 1732 waren al afgesloten) zien we dan ook: “Ontfangen van de Regenten van het Pesthuys f 131-17-8 wegens restitutie van silvere leepels en vorcken, op ordre van de Heeren Royeermeesteren”. In de marge staat aangetekend: “De resolutie van de Heeren Royeexmeesteren is voldaan op dese post”.⁴ Omdat het bestek — reeds gemerkt met PHL? — wel niet meer tegen de oude prijs verkocht kon worden, hebben de regenten en regentessen waarschijnlijk maar besloten het bestek te houden en ieder voor een part in de f 131-17-8 aan te slaan, waarna ieder wel zijn initialen in zijn bestek zal hebben laten graveren. Mogelijk is toen ook afgesproken om na de dood van een regent(es) zijn bestek op het Pesthuis te laten berusten, want als ieder zijn lepels en vorken opgeëist zou hebben, zou dit nu niet in stadsbezit zijn. Op een inventaris van de nieuwe aankopen aan huisraad van het Pesthuis staat vermeld: “Den 29 july 1730, 18 paer zilveren leepels en vorcken”, dus voor de vijf regenten en vier regentessen ieder twee paar. Dit is naderhand doorgestreept, maar in latere inventarissen komen toch weer zilveren lepels en vorken voor.⁵

Opvallend is dat bij de in 1730 geleverde lepels en vorken het meester-teken niet dat van de leverancier is. In dit geval is daarvoor wel een verklaring te vinden: de weduwe van de in 1716 overleden Leidse zilversmid Adrianus van Staveren zal slechts kashoudster geweest zijn, m.a.w. wel handelende in edele metalen, maar zelf geen eigen productie hebbende.

De verzameling bestek van het Pesthuis groeide ook nog ná 1733: de in de Lakenhal-catalogus 19.5 1 onder nr. 178 opgenomen twee paar lepels en vorken met daarin gegraveerd TN, gekomen van het Stadhuis en in de catalogus gedateerd 1713? i.v.m. de jaarletter C, blijken eveneens afkomstig van het Pesthuis. Toen nl. de in 1736 benoemde regent mr. Comelis Jan van Groenevelt Dzn. op 18 april 1737 tot regent van het Catharinagasthuis “gepromoveerd” werd,⁶ werd in zijn plaats benoemd mr. Theodorus Nobel, die echter reeds op 16 september 1738 overleed.⁷ In 1737 gebruikte men inderdaad de letter C als jaarletter.

Ook hoorden hierbij de lepel en vork (catalogus nr. 204) met het wapen Van Reverhorst, het meesterteken J.C.U. (= Jan Christoffel Ultzen), afkomstig van het Stadhuis en door drs. E. Pelinck in de catalogus

gedateerd 1795, i.v.m. de jaarletter N. Nu werd op 8 december 1746 dr. Jan Fredericq Gronovius van regent van het Pesthuis “gepromoveerd” tot Weesmeester. Voor zover na te gaan werd er in dat jaar geen nieuwe regent meer in zijn plaats benoemd, maar op 27 december 1746 bij de algemene nieuwe vaststelling van de “smalle diensten” werd dr. Comelis van Reverhorst benoemd. Hij deed zijn intrede op 17 april 1747, want toen werd “verteerd op de introductie van de Heer Reverhorst f 28, waaronder de wijn meede begrepen is”.¹⁰ Nu stempelde men in 1747 met de letter N, terwijl er toen ook een zilversmid Jan Christoffel Ultzen leefde, die als jongman van Celle in 't Lunenburghland, met als getuige Jacob Fortman, zijn bekende (en hoogstwaarschijnlijk ook leermeester), op 26 mei 1726 in de Pieterskerk met Agatha Nierhoff trouwde. Hij werd op 30-11-1776 in de Hooglandse kerk begraven.

Na 1790 deed het Pesthuis dienst als hospitaal, eerst voor gewonde Engelse, Hannoverse en Hessische militairen, later voor Franse en Bataafse troepen. Daarom werd het Pesthuis in 1799 als zelfstandige stichting vrijwel gemortificeerd; alleen werden de bezittingen en inkomsten nog als het “Fonds van het voormalig Pesthuis” verder geadmistreerd. Op 8 maart 1808 werd besloten “om het servies en de daartoe behorende goederen van het Pesthuis op een der wekelijksche erfhuizen te verkoopen, na alvorens daarvan voor Stadsjagt ten gebruike te hebben gehouden hetgeen daartoe zoude kunnen dienen”. En op 20 juni 1808 werd geconstateerd dat “de nog overgeblevene goederen van het Pesthuis, voor zooverre die volgens vorige dispositieën niet geschikt zijn ten gebruike van Stads Jagt of reeds zijn of nog zullen worden uitgereikt aan Regenten der Vereenigde Gast- en Leprooshuizen, op het vrijdags erfhuis verkocht en daarvan volgens overgelegde lijst geprovenieerd zijnde eene som van f 352-4-8”,¹² welk bedrag men in de rekening van het Fonds van het vm. Pesthuis over 1808 terug kan vinden.”

De goederen van het stadsjacht zijn later naar het Stadhuis overgebracht, vanwaar zij hun weg naar “De Lakenhal” gevonden hebben.

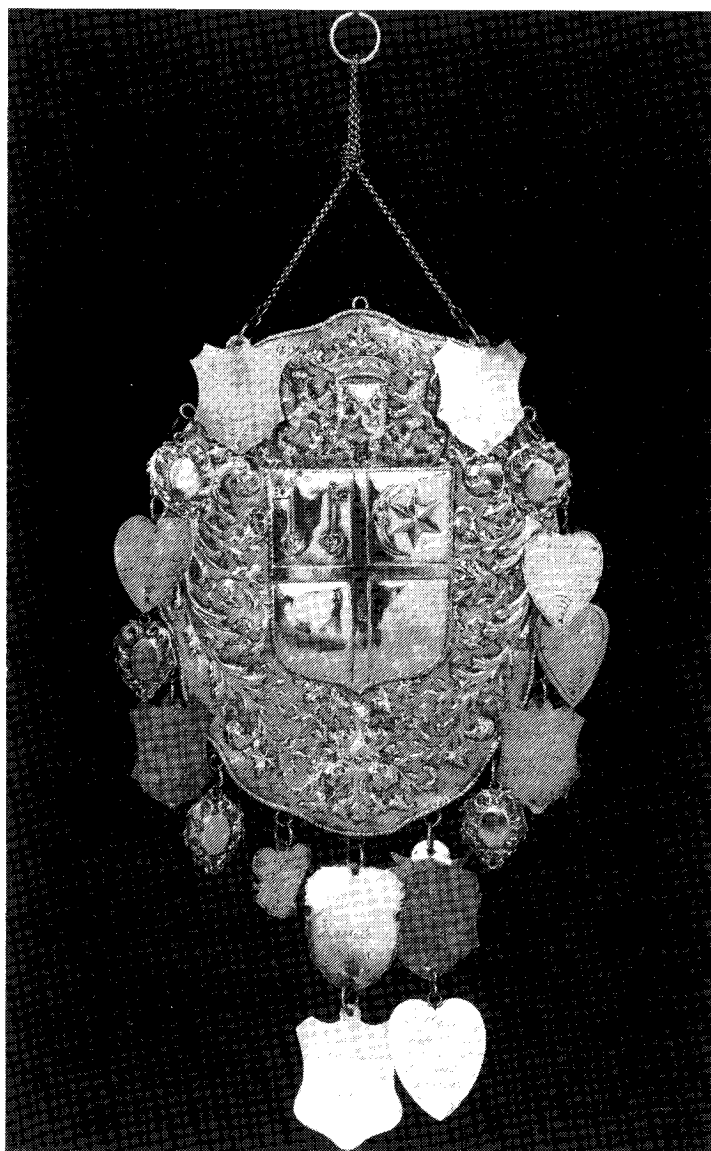
Het blazoen van de Kemper Beurs

Onder nr. 177 van de catalogus 1951 van “De Lakenhal” is beschreven het blazoen van de aldaar geheten Kempener Broederschap, zijnde een schild met o.a. de inscripties STADT KEMPEN en 1705, met daaraan hangend 4 blanke en 13 van een inscriptie voorziene schildjes. Blijkens de merken is het grote schild in 1705 vervaardigd door een Leidse zilversmid met een meesterteken, dat thans geïdentificeerd is als VR, van

Christiaan van Rense(n), een vrij bekende zilversmid (werkzaam te Leiden 1688-1727, voordien te Delft).

Eerst iets over beurzen in het algemeen. Dit waren onderlinge verzekeringsmaatschappijtjes, meestal ter dekking van de kosten van begrafenissen, ziekten, ongevallen en blijvende arbeidsongeschiktheid van de leden. Leiden heeft vele van deze beurzen gekend, meestal ontstaan door samenwerking van beroepsgenoten (en dan vaak bindingen hebbende met het bijbehorende gilde) of van streekgenoten die zich in Leiden gevestigd hadden en ook in den vreemde voor elkaar bleven opkomen en elkaar in geval van nood ondersteunden, ook geldelijk. Bovendien speelden allerlei religieuze motieven een rol: vaak was juist die religie de oorzaak van het vertrek uit het vaderland geweest. Bij de “dissenters” (degenen die niet tot de Staatskerk behoorden, dus katholieken, joden, Lutheranen, remonstranten, doopsgezinden etc.) speelde nog een ander motief een rol: men wilde verhoeden dat een behoeftige geloofsgenoot zich tot de Publycke Armen, dus tot de door de Gereformeerden gedirigeerde Diaconie, zou moeten wenden, aangezien de brave Armbezorgers uit de 17de en 18de eeuw niet volledig vrij waren van discriminatie en anti-papisme.

Zo hadden ook de katholieke immigranten uit de Duitse stad Kempen en omstreken (ten oosten van Venlo) een onderling “solidariteitsfondsje”, waarin in de loop der tijd door huwelijken e.d. ook “vreemden” opgenomen werden. Er was wel een reglement, maar dat was nooit rechtsgeldig verklaard en omdat men mogelijk ruzie en andere onheilen (wetelijke aansprakelijkheid!) vreesde, werd er een rekest aan het stadsbestuur gericht, dat tot gevolg had dat op 28 maart 1687 de vereiste “approbatie” verleend werd.¹⁴ Nadat het reglement (de statuten) een paar keer gewijzigd was, werd er in 1706 een veel ernstiger verzoek aan “die van den Gerechte” gestuurd: een aantal “broeders” diende een rekest is, dat er op neer kwam dat de beurs 83 leden telde, waarvan er nog slechts 4 afkomstig waren uit Kempen, maar volgens de oude ordonnantie hadden deze het alleenrecht om deken en hooftman te zijn, zodat zij alle macht in handen hadden, waarvan blijkbaar misbruik gemaakt werd. In de waslijst met grieven vallen vooral op de oneerlijkheden in de bieruitdelingen op feestdagen! (De door de Kemper Beurs gebruikte tinnen wijnkannen bestaan nog en worden in “De Lakenhal” bewaard).¹⁵ Zij stelden dan ook voor het aantal hooftlieden te vergroten tot 4, waarvan 1 Kempenaar en 3 Leidenaren.¹⁶ Het Gerecht besloot op 14 november 1706 tot een slap compromis, waarna een scheuring volgde doordat 46 leden uittraden en een nieuwe beurs, de Nieuwe Leydse Beurs (op 27 januari 1707 geapprobeerd¹⁷), oprichtten. Later werd het

afb. 2. Blazoen van de Kempener Beurs. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

reglement van de Kemper Beurs, sedert 1750 officieel de Leydsche Kemper Beurs genaamd, nog enkele malen gewijzigd, waarvan de wijziging van 1750 het meest vermeldenswaard is, daar toen het reglement in druk verscheen. Daaruit blijkt o.a. dat de knecht van de beurs het blazoën op de begrafenis van leden moest dragen. Deken was toentertijd Matthijs Balthasar en onder de drie hoofdlieden komt reeds Hermanus de Bolster voor: hij en zijn nageslacht zouden de beurs decennia lang besturen. Uit de inscripties van de kleine schildjes blijken de namen van de volgende dekenen en/of hoofdlieden:

Jacob Vogelpoel, 17 18

Willem Kessels, 173 1

Jacobus van Dalen, 1767 (zijn gelijknamige zoon hertrouwde met Elisabeth de Bolster)

Hendrik de Graaf, 1678 (sic!, moet zijn 1768; gehuwd met Maria de Bolster)

Wouter (de) Bolster, 1779

Matthijs Wal, 1779

Pieter Comelis de Bolster, 1786

Jacobus Beuze, 1787

Pieter Comelisz. 1787 (= Pieter Knelisse, gehuwd met Marij tje de Bolster)

M(artinus) de B. (= Martinus de Bolster)

Jacobus M.

Frans van der Klugt, op 10 augustus 1862 vijfentwintig jaar deken

C.M. van Leeuwen, deken, 14 augustus 1870.

Uit het register van kascontrole van de beurzen blijkt de naam van de deken op de daarin genoemde data, waarvan hier alleen de eerste en laatste datum vermeld worden¹⁸:

Wouter de Bolster, wollegaamfabriek, in de Langestraat, nog op 14-7-1787
Christiaan Fleur, blikslager, op het Levendaal, al op 9-8-1788, nog op 23-7-1791

Jacobus Bonte, schoenmaker, op de Haven, al op 13-8-1791, nog op 14-8-1810

Jacobus Dingjan, rokjesfabriek, op de Langegracht, al op 21-X-18 11, nog op 25-8-1823

Willem Stikkelman, op het Levendaal, al op 26-8-1824, nog op 25-8-1829

Hendrik Trel, aan de Pieterskerk, al op 31-8-1830, nog op 10-8-1835

Johannes van Zijl, op de Garenmarkt, 18-8-1836

Franciscus van der Klugt, op de Marendorpse Achtergracht, al op 2 1-8- 1837

In 1795 werden alle gouden en zilveren voorwerpen ten behoeve van Hollands schatkist gevorderd, maar er bestond de mogelijkheid om dit af te kopen. Dat heeft de Kemper Beurs (gelukkig) gedaan, al kostte

dat f 100, maar daardoor is het blazoen voor de smeltkroes gespaard.

Nadat het **ledental** van 123 (exclusief 12 weduwen) in 1840 vermindert was tot 31 en 10 weduwen, kwam, zoals voordien reeds voor zo vele andere beurzen, ook voor de Kemper Beurs het einde: in 1850/51 werd hij opgeheven.¹⁹ Blijkbaar is de zaak op de een of andere manier nog voort blijven slepen, mogelijk in de vorm van een broederschap of gezelligheidsvereniging.

Wat betreft de andere beurzen: van de 20 uit Gereformeerde leden bestaande beurzen, de 8 R.K. beurzen, de Lutherse Beurs en de ene interkerkelijke beurs hadden er in 1795 nog 23 een schild of blazoen, terwijl één beurs het reeds lang voordien verkocht had, vijf beurzen er nooit een gehad hadden en één beurs geen opgave deed. Van deze 23 beurzen leverden 16 hun blazoen bij de grote zilvervordering van 1795 in tegen ontvangst van een (meestal waardeloos) schuldbewijs, terwijl zeven beurzen in 1813 nog in het bezit waren van hun **schild**.²⁰

Wie weet waar de zes andere schilden zich bevinden, mag het zeggen!

Meestertekens en leveranciers van zilver

Kon in het voorgaande door archivalisch onderzoek de ontstaansgeschiedenis en de betekenis van een aantal zilveren voorwerpen nader gepreciseerd worden, er zijn ook gevallen waarin de archivalische gegevens ons juist op een dwaalspoor zouden kunnen brengen, bv. bij de identificering van meestertekens.

Het is meestal met gemakkelijk vast te stellen welke goud- of zilversmid een bepaald gouden of zilveren voorwerp vervaardigd heeft. Sommige steden hebben het geluk dat de koperen platen met afslagen der meestertekens en de namen van de bijbehorende meesters bewaard gebleven zijn, andere daarentegen hebben vrijwel niets meer. Het wordt dan noodzakelijk in de archieven te gaan speuren naar de goud- en zilversmeden en te trachten hun initialen met die van een bestaand meesterteken te identificeren. Vooral wanneer een bepaald meesterteken in een nauwkeurig vast te stellen periode voorkomt en de bijbehorende zilversmid aan het begin van die periode zijn proef gedaan heeft en aan het einde ervan overleden blijkt te zijn, kan wel met zekerheid aangenomen worden dat de identificatie klopt. Een andere methode is van voorwerpen die voor een overheidsinstelling of particulier, waarvan de archieven - en met name de rekeningen - volledig bewaard zijn gebleven, ooit besteld en betaald zijn, na te gaan wie in de rekening genoemd wordt als ontvanger van het te betalen geld. Wanneer er dan aan een zekere zilversmid betaald wordt lijkt de zaak rond en wordt aan zijn

naam het betreffende meesterteken gekoppeld. Bijzonder simpel, maar wat leert de praktijk af en toe? Dat volgens het meesterteken een bepaald voorwerp vervaardigd zou moeten zijn door een heel andere zilversmid!

Ook in Leiden, waar bij de ramp met het kruitschip in 1807 alle platen met meestertekens verloren zijn gegaan, bestaat het probleem van de identificatie van de meestertekens. Gelukkig zijn echter zoveel gegevens achterhaald dat van vele merken bekend is wie ze gevoerd hebben, maar ook hier klopt de identificatie soms niet met de in de rekeningen genoemde edelsmid. Ter verduidelijking hoe voorzichtig men moet zijn bij identificaties op grond van archivalia, volgen hier een aantal nog niet eerder in de literatuur vermelde voorbeelden. Ik noemde reeds het bestek van het Pesthuis uit 1730, waar de mogelijke reden was dat de leverancier zelf geen productie meer had en uitsluitend winkel hield. Hieronder volgt een drietal gevallen waar een dergelijke verklaring niet eens toereikend is.

1. In "De Lakenhal" berusten (catalogus 1951 nr. 168) vier zilveren zoutvaten, in 1655 door Johannes de Maerschalt voor f 430-10-0 aan de stad Leiden geleverd.²¹ Het meesterteken is echter B.I.

2. Eveneens aldaar berust (catalogus 1951 nr. 2 12) de zilveren **bodebus** van de stadsheerlijkheid **Vennip** (thans gemeente Hillegom), in 1805 voor f 26-7-0 aan het ambachtsbestuur geleverd door Nicolaas **Dorsman**,²² wiens meesterteken een kannetje was.²³ Het meesterteken op de bus is echter niet dat van **Dorsman**, maar valt te lezen als O.H.N. of N.H.O. (te Leiden in 1807 niet bekend, misschien moet het gelezen worden als G.H.N. = Gerardus Hendricus Nieuwenhuyse). Indien de bus inderdaad door Nieuwenhuyse vervaardigd zou zijn, is er wel een verklaring denkbaar waarom **Dorsman** als leverancier optrad. Nieuwenhuyse was nl. wel meester grootwerker en kleinwerker, maar van een **kas(t)houder**schap wordt niet gerept. **Dorsman** daarentegen deed op 2 mei 177.5 examen voor meester èn **kashouder**,²⁴ zodat hij dus de door hem en anderen gemaakte voorwerpen ook mocht verhandelen. Aangezien Nieuwenhuyse dit denkelijk **niet** mocht, heeft hij een tussenpersoon als **Dorsman** in moeten schakelen, of heeft hij via **Dorsman** de opdracht gekregen. Wel moet Nieuwenhuyse een aanzienlijke productie hebben gehad, gezien alle nog van hem bewaard gebleven voorwerpen; in 1800 kon hij er dan ook twee **knechts** en een leerling op na houden."²⁵

3. In de Remonstrantse kerk te Leiden bevinden zich vier zilveren bekers, in 1777 door Nicolaas **Dorsman** (dezelfde als boven; hij was lidmaat van de Remonstrantse gemeente) geleverd à f 185-12-0.²⁶ Het meesterteken op de bekers is echter **A.F.**,²⁷ dat ontwijfelbaar Abraham Fortman aanduidt. De hierboven geopperde verklaring gaat

in dit geval echter niet op: zowel Fortman als Dorsman waren kashouder. Een verklaring zou kunnen zijn dat Dorsman nog weinig ervaring op het gebied van kerkelijk zilver had, terwijl Fortman zijn sporen op dat gebied meer dan verdiend had. De vader van Abraham, Jacob Fortman, scheen het kerkelijk zilver zelfs als specialiteit te hebben: van de van hem bekende werkstukken is alles van kerkelijke aard. Deze specialiteit ging zelfs zo ver dat hij, een protestant, cibories, hostiedozen en ampullen ten behoeve van katholieke kerken maakte!²⁸

AANTEKENINGEN

N.B. Alle genoemde archivalia bevinden zich bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden.

1. "Dienstboeken": Secr.Arch. 1575-1851 vlp. nrs. 204-218;
- "Heerenboekjes": Bibliotheek over Leiden en omgeving nr. 80850.
2. Archieven van de Gasthuizen inv.nr. 1563/3 fol. 23.
3. Idem inv.nr. 1698/1, 1730, fol. 11.
4. Idem inv.nr. 1698/1, 1733, fol. 5v^o.
5. Idem inv.nr. 1639, laatste blz. van de lijst van nieuwe aankopen.
6. Dienstboek 00 (Secr.Arch. 1575-1851 voorlopig nr. 23X), smalle diensten voor 1737 nr. 10.
7. Idem, smalle diensten voor 1738 nr. 10.
8. Dienstboek PP, smalle diensten voor 1746 nr. 10.
9. Idem, smalle diensten voor 1747 nr. 10.
10. Archieven van de Gasthuizen inv.nr. 1698, 1747 fol. 8.
11. Notulen gehouden ter Kamer van Wethouderen. 1808 fol. 80 v°; Secr. Arch. 1575-1851 voorlopig nr. 757.
12. Idem voorlopig nr. 758 fol. 221 v°, en Archieven van de Gasthuizen inv.nr. 1809; het betreft meest onbelangrijke goederen.
13. Archieven van de Gasthuizen inv.nr. 1801.
14. Gerechtsdagboek WW fol. 94.
15. Catalogus De Lakenhal 1924 nrs. 1274 en 1275, zes tinnen wijnkannen gemerkt K.B. (= Kemper Beurs), allen 17de eeuws; in de catalogus van de tentoonstelling *Tin Ten Toon*, gehouden in "De Lakenhal" van 8-12-1972 tot 14-1-1973 beschreven onder nrs. 34 en 35, afb. 9.
16. Gerechtsdagboek EEE fol. 128 v°.
17. Idem fol. 154; FFF fol. 123; HHH fol. 157.
18. Archieven van de Gilden c.a. inv.nr. 1428.
19. Idem inv. nr. 1385 fol. 13.
20. Idem inv. nr. 1391.
21. Rekening van de tresorier-ordinaris 1654/55 fol. 417 v°; ordonnantieboek van dezelfde, deel T fol. 141. Zie over deze zoutvaten het artikel van dr. C.W. Fock in dit jaarboekje.
22. Oud-Archief Hoogheemraadschap Rijnland inv. nr. 7725, rekening 1805 fol. 5 v°; in het archiefdepot van het Hoogheemraadschap.
23. Notulen gehouden ter Kamer van de Heren Wethouderen deel F bijlage nr. 1 17 nr 8 (Secr. Arch. 1575-1851 voorlopig inv. nr. 753).
24. Archieven van de Gilden inv.nr. 590, 2-5-1775.

25. Notulen Comité van Algemeen Belang dd. 21-X-1800 en bijlage nr. 69 (Secr. Arch. 1575-1851 voorlopig nr. 7852).
26. Archief van de Remonstrantse Gemeente inv.nr. 51 dd. 16-4-1777.
27. E.W. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst* deel 7, eerste stuk, *Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 93.
28. Catalogus *De familie Fortman, zilversmeden te Leiden in de 18de eeuw*, Stedelijk Museum "De Lakenhal" te Leiden, 1972, blz. 6-9.

WE HEBBE DE BRAND GEBLUS!

Brandweer in Leiden sinds 1325

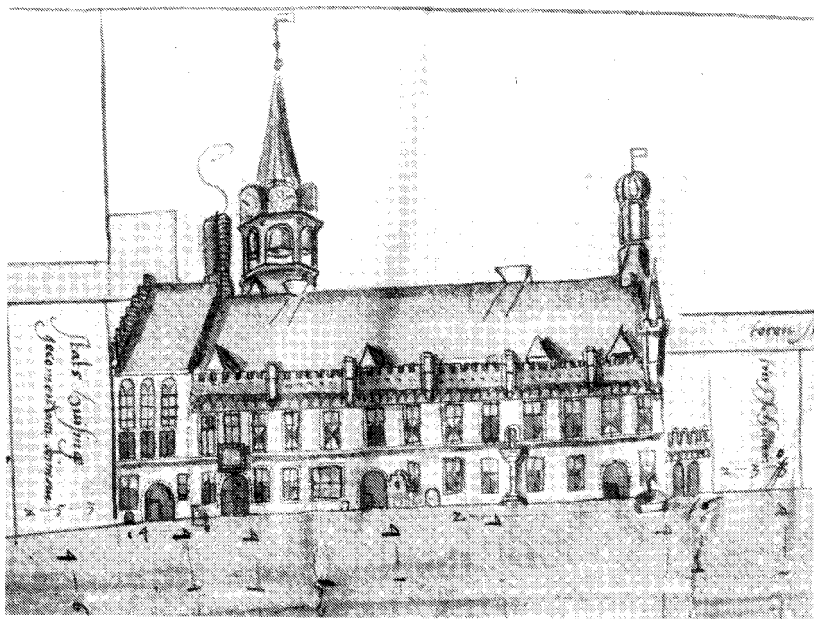
door

ing. A.C. Broeshart
met medewerking van H.J. Héderik

Brand, dat wil zeggen vuur op een plaats waar het niet hoort, was en is een van de grootste vijanden van de mens. Geen wonder dat men al in de middeleeuwse steden zocht naar preventieve maatregelen tegen dit verschijnsel. In verband met de snelle verbreiding van vuur is een van de eerste vereisten voor een goede brandbestrijding een systeem voor snelle brandmelding, zodat men zo spoedig mogelijk met man en macht het vuur te lijf kan gaan en kan redden wat er te redden valt.

Het vroegst bekende jaartal uit de geschiedenis van de Leidse brandbestrijding is het jaar 1325.¹ Graaf Willem 111 bezat een stenen huis op de oostelijke hoek van Breestraat en Maarsmansteeg, het “clockhuys” genaamd, waaraan aan de voorgevel een klok hing, die onder andere diende om de burgers bij brand te alarmeren. In 1398 kwam de 120 meter hoge toren van de St. Pieterskerk gereed en deze met klokken uitgeruste toren nam de taak van het “clockhuys” over. In de toren was een wachthuisje voor de torenwachter gebouwd en staande op de torenomloop had deze wachter een goed uitzicht over de stad en haar omgeving. Bij brand luidde hij de brandklok en stak hij een vlag uit in de richting waar hij rook of vlammen zag; ’s avonds werd in plaats van een vlag een lantaarn gebruikt.

Het Stadhuis, dat na de brand van 1381 keer op keer werd uitgebreid, kreeg bij een van die uitbreidingen ook een toren. Nadat in 1460 deze toren van klokken was voorzien, werd de brandwacht naar hier verplaatst; de grote klok werd bij brand geluid bij tussenpozen van 10 of 12 slagen, zo lang als dat nodig was. Wanneer de brand geblust was, werd het klokje boven de vroedschapskamer met een doorgaand geluid geklept. Voor het gerief van de torenwachter had men, net zoals dat in de toren van de Pieterskerk het geval was, een windbeschutte plaats in de top gemaakt, waar hij zich in de wintermaanden bij een pot gloeiende kolen kon warmen. Onvoorzichtigheid met deze gloeiende kolen is wellicht de oorzaak geweest van de brand in de houten torenopbouw in 1573.

afb. 7. Het Stadhuis omstreeks 1586. Tekening in het Chaertbouc van Salomon van Dulmanshorst. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

In 1394 wordt voor de eerste maal in het stedeboek melding gemaakt van de aanstelling van hoofdmannen, die onder meer tot taak hadden zorg te dragen voor het brandblusgereedschap. Zij waren de voorlopers van de bonmeesters, die elk voor een bon (wijk) van de stad de leiding kregen over de “brandpolitie”. De brandbestrijding geschiedde in hoofdzaak door het putten van water uit de gracht met metalen emmers en het doorgeven van de volle emmers langs een lange rij burgers, waarbij de laatste in de rij probeerde de brand te blussen door de emmer in het vuur leeg te gooien. Het is duidelijk dat het effect van een dergelijk systeem zeer veel te wensen overliet. Na de 14de eeuw werden de metalen emmers vervangen door leren, aangezien die lichter waren en bovendien bij het teruggooien naar de waterkant niet werden beschadigd. Daar de walkanten van de meeste grachten hoog waren, was men gedwongen om een ladder in de gracht te plaatsen om het bluswater te putten; bij belangrijke gebouwen **maakte** men verlaagde walkanten om gemakkelijker bij het water te kunnen komen.

afb. 2. Leren brandemmer, 18de eeuw. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

Een belangrijke preventieve maatregel vinden we in de brandkeur van 1450, aangezien toen verboden werd om gevels en zijmuren van hout te maken; deze keur kan worden beschouwd als de eerste bouwverordening. De eerste gedrukte brandkeur dateert uit 1591 en deze bevatte o.a. bepalingen betreffende de hoeveelheid blusmaterialen die de stad moest bezitten. Er dienden ten minste vier grote mastladders, acht gewone brandladders met elk twee ijzeren haken en 438 leren emmers aanwezig te zijn, terwijl tevens werd vastgesteld dat kerken, gasthuizen en soortgelijke instellingen zelf dergelijke bluswerktuigen onder hun berusting moesten hebben. Ook voor particuliere huizen moest er blusapparatuur aanwezig zijn en hoe duurder een huis was, des te meer materiaal moest er zijn. Diefstal en ruziemaken bij een brand was zeer strafbaar en na de brand moest men er voor zorgen dat ieder weer zijn eigen materiaal terug kreeg. In een volgende keur van 1601 werd bepaald op welke plaatsen in de vestgrachten de bonmeesters in tijden van vorst bijten moesten hakken, zodat bij een eventuele brand bluswater snel beschikbaar zou kunnen zijn.

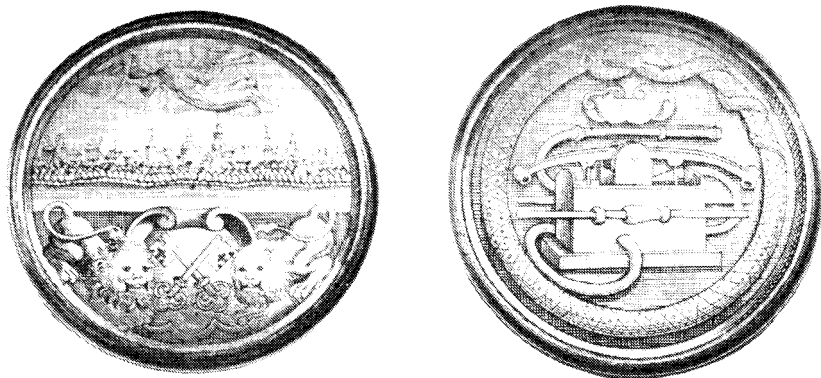
Met het onderhoud van het blusmateriaal was het niet altijd zo goed gesteld en diverse malen moesten er maatregelen worden genomen om in de ongunstige situatie verbetering te brengen. Met de aanstelling van de schepen Dirck Lucasz. van Walbeeck als toezichthouder op de blusgereedschappen in 1647 zien we voor het eerst enige lijn komen in de brandweerorganisatie. Toch zou het nog een halve eeuw duren voor er sprake kon zijn van een efficiënte en doelbewuste aanpak.

In deze eeuwen van nog uiterst onvolmaakte brandbestrijding hebben er in Leiden diverse spectaculaire branden plaats gevonden. Zo ontstond er op 20 juni 1481, in de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, brand in het stadhuis nabij de daar gevestigde bergplaatsen van buskruit. Een vonk was voldoende voor een explosie die aan dertig mensen het leven kostte. Het zou niet de laatste buskruitramp in Leiden zijn! Een andere grote brand vond plaats in 1616, toen het Academiegebouw aan het Rapenburg volledig uitbrandde. Van Leeuwen vermeldde in zijn *Korte Beschryving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* (1672) dat “door ‘t geweld der scielijk ontstaande vlammen op den 1 lden dagen in Novemb. 16 16 het dak, de balken, de stoelen ende onder-banken jammerlijk vernielt waren”. Binnen twee jaar was het gebouw geheel hersteld en ter herinnering aan die snelle restauratie werd een, later helaas spoorloos verdwenen, gevelsteen in het gebouw ingemetseld.

Soms gaf een grote brand aanleiding tot de opstelling van een nieuwe brandkeur, zoals het geval was bij de keur van 1655, die was gemaakt naar aanleiding van de ervaringen bij een brand aan de Breestraat. Bepaald werd nu dat alle timmerlieden, metselaars, leidekkers, schippers en schuitemoeders, die in dienst van de stad waren, bij brand moesten komen helpen en dat ook de bierdragers, appelkruiers, korenmeesters, korendragers en turfdragers bij een dergelijke situatie hulp moesten verlenen. De schutterij moest er voor zorgen dat de omgeving van de brand werd afgezet en ieder die geen taak bij de blussingswerkzaamheden had van het terrein werd geweerd. Bepaald werd nu ook op welke plaatsen het blussingsmateriaal aanwezig moest zijn. Bij dat materiaal waren de brandemmers toen nog het belangrijkste, maar daar zou spoedig verandering in komen.

De invoering van de brandspuit

In 1655 was door een smid in de Duitse stad Neurenberg, Johann Hautsch genaamd, een brandspuit uitgevonden, die door twee paarden getrokken werd en door niet minder dan 28 mannen bediend moest worden. De cylinders waren horizontaal geplaatst en de waterstraal zou een hoogte van 80 tot 100 voet hebben kunnen bereiken; de straalpijp was boven op de spuit geplaatst. De constructie van deze spuiten was dusdanig, dat het nuttig effect vrijwel nihil was. Bij binnenbranden moest men met blussen wachten totdat het vuur zich dusdanig had uitgebreid dat men het met de straalpijp kon bereiken, terwijl daarbij de spuit dusdanig dicht bij het vuur moest worden geplaatst, dat er bij het omvallen van gevels nogal eens ongelukken gebeurden.

*afb. 3-4. Penning ter herdenking van de invoering van de slangenbrandspuit.
Zilver. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.*

Ondanks deze bezwaren besloten de Leidse burgemeesters in 1668, nadat zij op het terrein van de Stadstimmerwerf een demonstratie hadden bijgewoond, om bij de “meester van Dordrecht” (vermoedelijk Jan Jansz. Hudde) zes spuiten te bestellen à raison van 350 gulden per stuk. Het betrof handspuiten van het type Hautsch, niet door paarden, maar met de hand getrokken. Het betreft hier zeker nog geen slangenbrandspuiten, want die werden eerst vier jaar later door Jan van der Heyden uitgevonden. Van der Heyden maakte de straalpijp los van de spuit en gebruikte voor de verbinding van deze twee elementen een slang van genaaid zeildoek of leer. Hierdoor werd het apparaat veel wendbaarder en gemakkelijker te hanteren. Al in 1673 werd de slangenbrandspuit in Leiden ingevoerd.

Na de aanschaffing van de eerste brandspuiten in 1668 werden er brandspuitpenningen ingevoerd. Dit waren uit geelkoper gegoten penningen, die van een nummer waren voorzien en door het stadsbestuur waren uitgereikt aan alle spuitgasten. Bij brand leverde ieder zijn penning in bij de schutterij die het terrein had afgezet, enerzijds als bewijs van toegang tot het afgezette terrein, anderzijds om aan te tonen dat men aan de verplichting tot hulpverlening inderdaad gevolg had gegeven. Spuitgasten die geen penning hadden ingeleverd en geen geldig excuus hadden voor hun afwezigheid, kregen een boete. De penningen van voor 1673 vertonen aan de ene zijde het stadswapen en aan de andere zijde letters, die aanduiden bij welk depot van brandmateriaal de betreffende spuitgast was ingedeeld. Na de invoering van de slangenbrandspuit werden

die letters ingeslagen aan de zijde waarop het stadswapen staat en werd de keerzijde voorzien van een afbeelding van een dergelijke nieuwe spuit. Dezelfde voorstelling komt ook voor op een in 1673 geslagen herdenkingspenning.

Het gebruik van de brandspuiten en de daaruit voortvloeiende consequenties zijn geheel verwerkt in de ordonnantie van oktober 1694 “op de brandspuitmeesters en de hun ter beschikking staande manschappen op de brandspuiten van de stad Leiden”. De hoofdverantwoordelijkheid werd in die ordonnantie gelegd bij de brandspuitmeesters of opzichters. Zij moesten ervoor zorg dragen dat de brandspuiten en alle andere gereedschappen in goede staat werden gehouden en na gebruik werden gedroogd en gereinigd en dat het door overlijden, vertrek of ontslag uitgedunde corps van manschappen werd aangevuld. Twee maal per jaar moesten de manschappen met hun spuit oefenen en bij brand moest men onmiddellijk uitrukken; een boete werd gesteld op het in gebreke blijven bij oefening of brand. Teneinde de ijver en snelheid van de manschappen op te voeren werden er premies uitgelooft voor de spuiten die bij brand als eersten water zouden geven. Deze bepaling, die tot kort voor 1935 van kracht geweest is, vormde wel een effectieve aansporing tot snelheid, maar leidde in de loop der tijden ook tot situaties die meer in een lachfilm dan in een geschiedenis van de brandweer thuis horen. De ordonnantie van 1694 maakt duidelijk dat al in die tijd de brandbestrijding werd beschouwd als een zuiver stedelijke zorg. Latere aanvullingen op de regels bevestigden die indruk.

De weesjongensspuit (1766-1769)

Op 3 oktober 1766 woedde een verschrikkelijke brand aan de Hoogstraat nabij de Visbrug, op de plaats die nu nog gekenmerkt wordt door het opschrift in de gevels: De trouw der burgerij heeft hier 't geen door geweld der vlammen wierdt gesloopt in bet'ren staat hersteld anno MDCCLXVI. Is deze brand mede aanleiding geweest voor het stadsbestuur om een brandspuit te plaatsen in het Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht? In 1767 begonnen onderhandelingen van de stadsregering met de regenten van het Weeshuis over het plaatsen van een brandspuit in hun gesticht. Deze besprekingen duurden twee jaar, waarna tenslotte een memorie werd opgemaakt over de kosten van een brandspuithuisje tot berging van de spuit. In juli 1769 besloot men dat de catechiseerschool tot die berging zou worden geacomodeerd en 25 september was het brandspuithuisje gereed. Een maand later arriveerde de spuit.

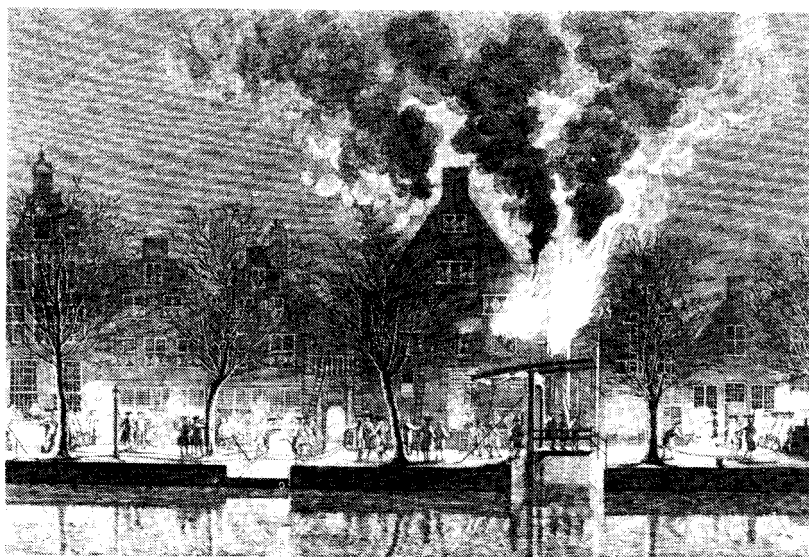

afb. 5. Puinhopen na de brand in de Hoogstraat in 1766. Kopergravure door N. van der Meer Jr. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

“De Brandspuyt geteekent met de Letters W en A, geadsigneert aan het H.Geest- of Arme Weeshuis en het Armkinderhuis, staat in het Weeshuis, en wordt bediend door Vyf Brandmeesteren, en behoort daar toe een manschap van 60 Personen, gekooren uit kinderen in de gemelde Godshuizen gealimenteert wordende, waarbij ook zullen moeten adsteereen twee suppoosten van ieder der gemelde Godshuizen, om ordre en opzicht te hebben op het gedrag der VOORSZ. kinderen, aan de voornoemde spuyt geëmployeert wordende, zonder dat de gemelde suppoosten zich, met het blusschen van den brand, zullen vermogen te bemoeijen.”

Niet alleen de in het Weeshuis geplaatste spuit werd door weesjongens bediend; zo was er ook een spuit in het Walen-Houhuis en de brandmeesters van de spuit in de Loodskerk maakten eveneens gebruik van de diensten der wezen.

De spuit van het Weeshuis met haar jeugdige bezetting was in Leiden populair en praktisch iedere ingezetene van de stad was, met de jongens mee, naijverig op haar eer. Het uitrukken gebeurde met zenuwachtige spoed en zeer vaak konden de jongens triomfantelijk na de brand terugkeren met ontploide vlag en onder het zingen van het steeds

afb. 6. Gezicht op de Oude Rijn tijdens de brand in het Weeshuis, 1768, Kopergravure door N. van der Meer Jr. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

herhaalde vers: “Wij zijn de weesjongens, we hebbe de brand geblus! Hosselemie.”

Toen het Weeshuis nog vrij sterk bevolkt was, waren er steeds wel werkjongens genoeg om de spuit te helpen bemannen en als er zieken waren konden er toch nog voldoende “grote jongens” invallen. Bij de gaandeweg afnemende bevolking van het Weeshuis waren in sommige jaren nauwelijks grote jongens aanwezig om de plaatsen aan de spuit te bezetten. Het gebeurde vaak dat er eigenlijk nog te jonge en zeker lichamelijk minder geschikte wezen mee uitrukten.

Het uitrukken met de spuit was aanleiding tot veel kouvatten. De jongens vlogen, dikwijls niet volledig gekleed, de straat op. Ze brachten soms uren in natgespoten kleren in koud en guur weer door en een avond of nacht in een omgeving van veelal ruwe klanten werkte allesbehalve mee aan opvoeding en verzachting van zeden en manieren.

De brandspuit in het Weeshuis was ook een tucht- en strafmiddel. Wegens de een of andere overtreding niet mee mogen uitrukken was een erestraf en tevens een geldstraf, want men deelde niet mee in de premie.

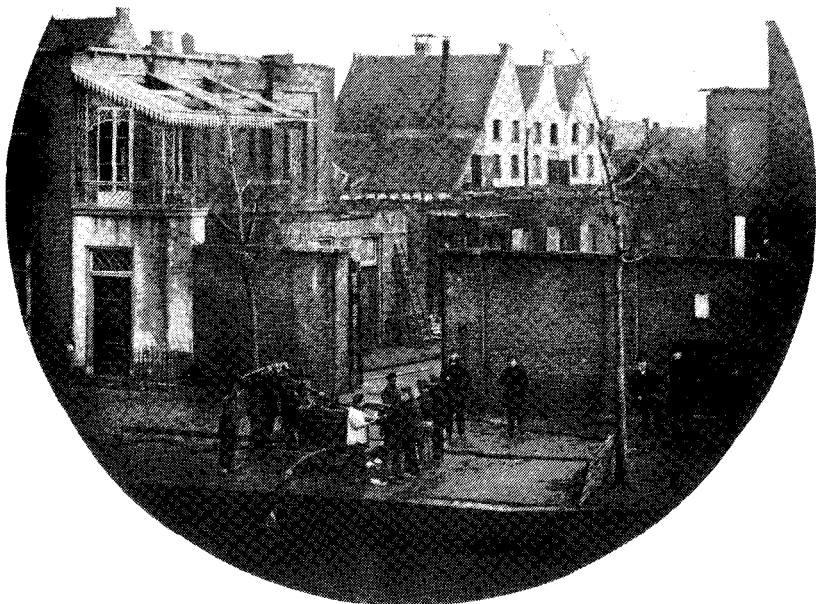
Begin 1914 drongen de regenten van het Weeshuis er bij het stadsbestuur op aan om de spuit weg te nemen. Hiertegen ontstond nogal bezwaar. De gemeentelijke brandweer wenste het voordeel niet te missen om tenminste voor één van de handsputten bij nacht terstond een bezetting bijeen te hebben, gelijk in het Weeshuis, zodra maar de bel op de jongensslaapzaal klonk, het geval was. Na besprekingen en argumentaties over en weer werd op 1 mei 1914 de handbrandsput door een gemakkelijker te bemannen en lichter te bedienen slangenwagen met ladder vervangen.

In het begin van 1921 bleek dat er, wanneer per 1 mei de werkjongens, die in het lopende jaar 19 jaar waren geworden, “voorlopig” zouden zijn ontslagen, geen acht jongens boven de vereiste leeftijd van 17 jaar meer aanwezig zouden zijn en het bemannen van de slangenwagen dus onmogelijk zou zijn. De regenten verzochten het stadsbestuur dan ook een regeling te willen treffen waarbij van de hulp van de Weesburgers bij brand na 30 april 1921 geen gebruik meer zou worden gemaakt en om het brandblusmaterieel uit het Weeshuis te willen doen weghalen. De bewilliging daarop van het College van Burgemeester en Wethouders, die hun leedwezen uitspreken dat zij in het vervolg bij brand de hulp der Leidse Weesburgers zullen moeten missen, een hulp die gedurende een lange reeks van jaren werd verleend en zeer gewaardeerd werd, is het einde van de geschiedenis van de brandsput in het Weeshuis.²

De vrijwillige brandweer

Lang voor de verordening op het brandweerwezen van 9 maart 1865 was er al een soort vrijwillige brandweer naast de weesjongensbrandweer. Die vrijwilligers vond men in hoofdzaak onder de middenstanders van de Leidse burgerij. Zij werden belast met het bevel over de spuiten en de voor het merendeel op grond van een verordening verplicht dienstdoende spuitgasten. Zo zag men bij de grote buskruitramp van 1807 de acht Leidse brandsputten met deze vrijwilligers en spuitgasten bemand dagenlang werken om, onder leiding van Jan Baptist de Groot, de enorme branden tussen het puin en de brokstukken onder de knie te krijgen.

Naar aanleiding van de genoemde verordening op het brandweerwezen werd op 1 mei 1865 in het logement “Den Burcht” het College der Opperbrandmeesters opgericht en de dag daarop het Verenigd College van Opperbrandmeesters en Brandmeesters, allen vrijwilligers. De brandweer ressorteerde onder de wethouder van fabricage en kreeg als directeur Pieter George Houthuijzen en als adjunctdirecteur Jan van Lith.

afb. 7. Brand in de katoenfabriek De Heyder, 7867. Foto door B. Bruining. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Nog in 1865 werden proeven genomen met een stoombrandspuit en twee jaar later werden de eerste brandputten aangelegd die op een bluswaterriool waren aangesloten, zodat men niet meer afhankelijk was van de waterwinplaatsen aan de grachten.

Om de vrij zware spuiten te bemannen – alles ging nog met “ellebogenstoom” – had men veel mensen nodig. De brandweerdirectie stelde de eis van 80 man per brandspuit, wat betekende dat het benodigde brandweerpersoneel uit ongeveer 640 man moest bestaan. In die dagen waren de brandweerlieden niet verzekerd tegen ongevallen ten gevolge van de

brandbestrijding. Op initiatief van het College der Opperbrandmeesters werd daarom in 1872 het Leids Brandweerfonds gesticht.

De geldbedragen die uitgekeerd zouden moeten worden voor de vergoedingen voor het opkomen bij brand of bij oefening zouden zo hoog zijn dat het gemeentebestuur besloot om in 1873 een stoombrandspuit en twee kleine (moderne) handspuiten aan te kopen. De bediening van dit materieel zou aanzienlijk minder manschappen en dus geld vergen. Voor de stoomspuit was een nieuw spuihuis nodig, dat in 1873 aan de St. Jacobsgracht gebouwd werd en het zelfde jaar in gebruik gesteld.³

De stoomspuit, die 6 pk kon leveren en vervaardigd was door de Engelse firma Merryweather, werd in 1880 zwaar beproefd bij de brand in de fabriek van Beuth en Zoon aan de Kaiserstraat. In datzelfde jaar werd de eerste brandkraan aangesloten op het gemeentelijke waterleidingnet. Het oude houten **bonhuis** aan de Boomgaardsteeg was voor het bergen van brandweermateriaal ingericht.

Ook de Leidse politie werd in het brandweerwezen betrokken. Ze kreeg in september 1887 een slangenwagen, die gestald werd in de in 1857 tot politiebureau omgebouwde vleeshal onder het stadhuis in de Breestraat. Een slangenwagen werd met de hand voortgetrokken en bevatte enige brandslangen en watervoerende armaturen, waarmee via een brandkraan van het waterleidingnet een brand geblust kon worden. Het personeel van de brandweer bestond niet alleen uit spuitgasten, maar men telde onder het brandweerpersoneel ook acht tamboers, zeven sleutelbewaarders van de zes bewaarplaatsen en acht spuihuizen, twee lichters (lantaarndragers) en een knecht voor de directeur, een stadsjantje genaamd.

Tijdens het directoraat van A. Verhoog, die op 13 januari 1890 plotseling overleed, hadden enige grote branden plaats, zoals de brand in de korenmolen "De Oranjeboom" aan de Vestwal in 1883, waar de bliksem insloeg en kap en zolders verwoestte, de grote brand van de Stadsgehoorzaal in augustus 1889 en in datzelfde jaar de brand in de stoomspinnerij van de firma J.C. Zaalberg aan de Vestestraat.

Na de dood van Verhoog werd W.A. van Lith directeur. Zijn periode als directeur kenmerkte zich door de invoering van tal van nieuwigheden bij de brandweer. Aangezien er nog geen blusuniform bij de vrijwillige brandweer bestond, stelde hij het College van Burgemeesters en Wethouders voor tot aankoop van 16 regenjassen met zuidwesters voor de pijphouders - de brandweerlieden die de straalpijp vasthielden en het bluswerk deden - over te gaan. Ter onderscheiding droegen bij brand de directeur, de adjunct-directeur en de opperbrandmeesters een zilveren penning en de brandmeesters en adjunctbrandmeesters een bronzen

penning, waarop aan de ene zijde de rang was vermeld en aan de andere zijde het stedelijke wapen was aangebracht. Het lint waaraan de penning om de hals werd gedragen was respectievelijk groen, rood of blauw. De andere leden van de brandweer droegen armbanden met daarop hun functie vermeld.

Een stortvloed van andere voorstellen heeft Van Lith nog gedaan zoals de aankoop van een 10 meter lange mechanische ladder (f 420,-), een stoombrandspuit (f 2700,-), bijlen, koevoeten en zagen voor elke spuit, rookmaskers, verbandkisten en elektrische lantaarns. Op 6 juni 1891 werd op het **exercitieveld** - het Van der Werffpak - een proef gedaan met het nieuwe blusmiddel van Eberhardt; vermoedelijk was dat een van de eerste schuimblustoestellen.

De preventie werd niet vergeten. Zo werd er een deskundige benoemd om hooibergen op broei te inspecteren, die daarvoor f 20,- per jaar ontving. De jaarlijkse beloningen voor de directeur, de adjunctdirecteur en de machinist van de stoomspuit bedroegen respectievelijk f 400,-, f 150,- en f 260,-. Een andere preventieve maatregel was dat sinds 1893 de brandweer werd belast met de bewaking van de Stadsgehoorzaal.

Inmiddels had in Leiden de brandweertelefoon haar intrede gedaan. De alarmcentrale van de brandweer werd geplaatst in het politiebureau in het stadhuis en op 22 plaatsen in de stad kon men via de telefoon of brandschel verbinding krijgen met de alarmcentrale. In de lantaarn van de straatlantaarns nabij een perceel waar men de brand kon alarmeren door middel van genoemde telefoons of brandschellen was een rode ruit **aan-**gebracht waarop het woord “brandschel” stond en het huisnummer van het betrokken perceel.

Het kader van de brandweer kreeg een brandschel thuis, de directeur, de adjunctdirecteur en de remise van de paardetram kregen een telefoonverbinding. De paarden voor de stoomspuit werden namelijk door de paardetrammaatschappij geleverd voor f 10,- per brand. Het geheel leek een grote verbetering, maar was niet helemaal feilloos, gezien de order van 21 juni 1894, waarin bepaald werd dat de brandklok in de toren van het stadhuis weer gebruikt moest worden, wanneer er brand van enige betekenis was uitgebroken. Op 1 augustus 1896 werd een gedeelte van de gemeenten Oegstgeest, Leiderdorp en Zoeterwoude geannexeerd. Hierdoor kreeg de Leidse brandweer de beschikking over het spuihuis **Maredijk** (voormalig Oegstgeest) met een brandspuit met toebehoren, het spuihuis aan de Hoge **Rijndijk** (voormalig Leiderdorp) met een brandspuit en de voormalige Zoeterwoudse spuihuizen aan de **Herenweg** en de **Bloemistenlaan**, elk met een brandspuit. In 1901 werd tevens besloten

afb. 8. Stoomspuit nr. 3. Foto. Leiden, Archief Leidse Brandweer.

op een terrein aan de Hugo de Grootstraat een spuihuis te bouwen ten behoeve van de aldaar gelegen nieuwe woonwijk.

In 1899 verscheen een nieuwe brandweerverordening: de directeur werd commandant en de adjunctdirecteur ondercommandant. De opperbrandmeesters zouden moeten aftreden op hun 60ste jaar, de brandmeesters op hun 50ste jaar en de adjunctbrandmeesters op hun 40ste jaar. Vreemd genoeg zouden de spuitgasten op hun 60ste jaar moeten aftreden.

In 1900 werden de eerste vier leren helmen voor de Leidse brandweer gekocht. De Amsterdamse brandweer gebruikte reeds sinds 1874 leren helmen. In 1901 werd de stoomspuit nummer 3 in gebruik genomen, vervaardigd door de firma Merryweather met een capaciteit van 2,500 liter water per minuut. De aanschafkosten bedroegen f 6280,-.

Op 1 mei 1902 werd een buitenstaander in de brandweerwereld, de oud zee-officier J.C. Stam, commandant van de brandweer. Hij bleek een goed manager te zijn en onderhield goede contacten met zijn collega's in ondermeer Amsterdam, Den Haag en Groningen. Samen met de commandant van Den Haag was hij in 1917 oprichter van de Koninklijke Nederlandsche Brandweer Vereeniging. Door een uitgebreide correspondentie met collega's van de grotere brandwerven kwam Stam op de

hoogte met modernere brandweerorganisaties. Hij zette aan het College van Burgemeester en Wethouders onder andere het plan uiteen om tot een beroepsbrandweer voor Leiden te komen. Daar hij wel begreep dat zijn ideeën om financiële redenen geen voortgang konden vinden kwam hij later met een voorstel om een beroepsbrandweerkern aan te stellen. De kosten berekende hij op 19,8 cent per inwoner. Amsterdam betaalde 67 cent en Den Haag 42 cent per inwoner. Ook stelde Stam voor om de oude handspuiten te verkopen en nieuw materieel te kopen, onder andere een koolzuurspuit.⁴ Hij vroeg voorts om een nieuwe gecentraliseerde behuizing voor de brandweer en nieuwe verbindingen (de z.g. brandweertelegraaf met openbare brandmelders).

Het brandweermaterieel bestond in 1902 uit:

2 grote stoombrandsputen, uit 1871 en 1901 (een van deze puten was reservespuit)

1 kleine stoombrandspuit, 1893

4 dubbele handbrandsputen”

4 enkele handbrandsputen

4 grote slangenwagens

5 kleine slangenwagens, waarvoor 137 gemeentebbrandkranen, 19 rijksbrandkranen en 9 particuliere brandkranen waren aangebracht

2 reddingsladders

1 wagen met redtoestellen

1 wagen met afdekzeilen en reservemateriaal

Aan materiaal had de brandweer de beschikking over 6 naphtha lantaarns, 2 Well's lampen (oliedruklampen), 4 klimladders en totaal 4645 meter brandslang.

Op het gebied van de brandpreventie werd niet stil gezeten. In 1903 kwam de eerste samenwerking tussen de brandweer en de bouwpolitie van Leiden tot stand. Twee jaar later kreeg de brandweer bevoegdheid om preventief op te treden ter voorkoming van brand. Er kwam een reglement van de brandwacht in de Stadsgehoorzaal en er werd door de commandant toestemming verleend tot het geven van bioscoopvoorstellingen - onder bepaalde voorwaarden in de schouwburg. De telefoon breidde zich uit, een honderdtal brandschelbordjes werd bevestigd aan de gevels van percelen, waar een telefoon aanwezig was. Op 19 mei 1903 werd bepaald dat het luiden van de brandklok in de toren van het stadhuis niet meer zou geschieden.

In 1908 arriveerde een nieuwe stoomspuit, die voor f 3500,- gekocht was bij de firma Bikkers en Zoon in Leiden. De oude handstoomspuit werd aan dezelfde firma voor f 500,- verkocht. Deze nieuwe stoomspuit, die thans nog als pronkstuk in het bezit is van de Leidse brandweer,

was in die dagen zeer modem. Zij werd gestookt door middel van olie en behoefde daarom niet altijd onder stoom te staan. Het was mogelijk om binnen drie minuten stoom te krijgen met een voldoende druk. Deze spuit heeft veel werk verricht bij grote branden.

Dat de verhouding tussen brandweer en politie niet altijd optimaal was blijkt wel uit de volgende brief van commandant Stam aan het College van Burgemeester en Wethouders d.d. 10 november 1904:

Hierbij heb ik de eer U het navolgende mede te **deelen**.

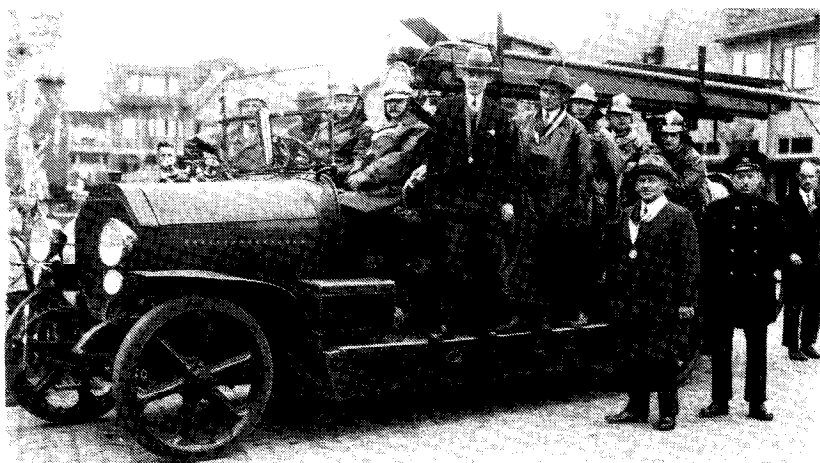
Dinsdagavond j.l. begaf ik mij per fiets van mijn woning naar de fabriek van de Firma Tieleman en Dros, waarin een schoorsteenbrand uitgebroken was. Onderweg bemerkte ik dat mijn lantaarn uitging, wijl er geen voldoende kaars meer in was, toch reed ik zonder licht verder, van mening zijnde, dat de vrijstelling mij het vorig jaar door den Burgemeester verleend om in dienst ook langs niet voor wielrijder toegankelijke wegen mij per fiets te verplaatsen, zeer zeker ook mij het recht gaf om zonder licht te rijden, indien de omstandigheden zulke meebrachten.

Bij mijn terugkomst werd ik door een politieagent aangeroepen, dat ik zonder licht reed en deelde ik dien agent onder het voorbij rijden mede, dat ik "in dienst" reed en begaf mij rechtstreeks naar mijn huis. Woensdagmorgen kwam die zelfde agent op mijn kantoor, blijkbaar om eens over de zaak te spreken en deelde ik hem toen mede, dat ik in dienst vrijstelling had en dat andere agenten dit wel reeds bleken te weten, daar die mij steeds op dergelijk antwoord ongehinderd mijn weg hadden laten vervolgen. ZOO even komt nu echter een inspecteur van politie bij mij om namens de commissaris mij te vragen of dergelijke bewering van mij slechts een praatje is of wel op goede gronden berust. Ik heb dien inspecteur toen de aanleiding tot een indertijd aan der Burgemeester gedaan verzoek medegedeeld en wat het resultaat van mijn verzoek geweest was, van dien inspecteur vernam ik daarop, dat genoemde agent verwachtte dat aan zijn proces-verbaal tegen mij gevolg gegeven werd. Minder met het oog op de geldboete, die van het doorgaan van een dergelijk proces-verbaal het waarschijnlijk gevolg zal zijn, dan wel om de andere gevolgen wenschte ik U.E.A. het gebeuren mede te **deelen**. Waar het berijden van een rijwiel voor mij niet **verplichttend** gesteld is, heb ik steeds gemeend in het belang van een goede vervulling van mijn betrekking, niet te mogen nalaten om, daar ik een mij toebehorend rijwiel bezat, hiervan zoowel bij brand als voor andere diensten, die tot mijn werkkring kunnen gerekend worden te behoren, steeds gebruik te maken en is het mij hierdoor bijna steeds mogelijk geweest om ZOO spoedig mogelijk op het terrein van mijn werkzaamheid tegenwoordig te zijn, blijkt het mij echter, dat ik

mij in het gebruik van mijn rijwiel steeds zal moeten houden aan de gemeentelijke verordening, die voor het wielrijden in het leven geroepen is, dan zal het U.E.A. duidelijk zijn, dat dit steeds een groote kans zal geven op oponthoud, daar vooral bij hard rijden mijn lantaarn zeer geneigd is om herhaaldelijk uit te gaan, terwijl ik mij bovendien gedwongen zou zien om zoodra ik voor brand gealarmeerd wordt eerst na te gaan of mijn kaars wel voldoende lengte bezit. Gelijk op bewuste Dinsdagavond is hiertoe n.l. niet steeds gelegenheid, dien avond n.l. had ik mijn fiets gebruikt en was bij mijn thuiskomst onmiddellijk aan tafel gegaan, terwijl ik direct na tafel was opgebeld en mijn fiets weder in gebruik genomen. Mocht het opvolgen van de verordening in ieder denkbaar geval mij dan ook te veel kans op oponthoud geven, dan is het logisch, dat ik vooral bij donker zoo weinig mogelijk mijn rijwiel gebruik en hoop ik, dat U.E.A. overtuigd zullen zijn, dat dit minder wenselijk is en op grond van deze overweging zullen weten te bewerken, dat er tegenover mij niet te striel de hand wordt gehouden van de bewuste verordening.

De opvolger van Stam in 1919 was Pieter Jacobus Verhoog, een man uit een echte vrijwillige-brandweerfamilie. Van beroep was hij metselaar. Verhoog was de man die de brandweer in het gemotoriseerde tijdperk bracht. Op voorstel van de commandant werd in 1920 een Daimler autospuit gekocht voor f 16.000,-. De autospuit van 60 pk kwam het jaar daarop in dienst. De pomp had een capaciteit van 1800 liter water per minuut en de snelheid van het voertuig bedroeg 40 km per uur. De stalling gaf wel enkele problemen, aangezien de wagen te lang was voor de bestaande spuithuizen. Gelukkig had de brandweer nog de beschikking over de houten loods aan de Boomgaardsteeg, achter de speelplaats van de openbare school aan de Langebrug. Daar werd het voertuig gestald. In 1922 werd het perceel Garenmarkt 6 tot autospuitgarage verbouwd. Een jaar later werd daar de hoofdpst brandweer gevestigd en werd de brandalarmcentrale van het politiehooftbureau hiernaar overgeplaatst. Ook kwam er een slangen-droog-inrichting.

In 1926 werd de tweede autospuit, voorzien van een afneembare red-ladder, aangekocht voor f 20.000,-. Alle handspuiten en de stoomspuiten - behalve de nieuwste uit 1908 - werden afgedankt. Ook de personeels-bezetting ondervond wijziging. Naast de commandant en de onder-commandant, die parttimers werden, kwam 8 man beroepskern in dienst; het aantal kaderleden werd teruggebracht van 12 naar 8 man, 45 spuit-gasten werden ontslagen. Intussen was er ook al iets gedaan aan de adem-bescherming van de brandweerman: om het mogelijk te maken om ook

afb. 9. Vrijwillige Brandweer met commandant P.J. Verhoog, 7927. Foto. Leiden, Archief Leidse Brandweer.

bij rook brand te bestrijden was een zuurstofapparaat met rookhelm aangeschaft.

De stadhuisbrand

Eén van de bekendste branden uit de Leidse geschiedenis is die van het Stadhuis op 12 februari 1929. Veel is er reeds geschreven over deze gebeurtenis, maar in een overzicht van de geschiedenis van de Leidse brandweer mag een kort verslag niet ontbreken.⁶ Daarbij dient allereerst een overzicht te worden gegeven van het toen aanwezige materieel en van de toenmalige personeelsbezetting. Het materieel bestond uit twee autospuiten, een stoomspuit en een aantal slangenwagens. Het aantal personeelsleden bedroeg, nadat in 1926 45 van de 70 vrijwillige spuitgasten voor hun diensten waren bedankt, in totaal 44, namelijk een part-time commandant en een part-time ondercommandant, acht beroeps-brandwachts, twee opperbrandmeesters, drie brandmeesters, drie adjunct-brandmeesters, 25 spuitgasten en een ordonnans, de vijf laatste categorieën allen vrijwilligers.

In de vroege morgen van 12 februari 1929, om 4.25 uur kwam er in de Hoofdpost van de Brandweer een melding van brand in het Stadhuis aan de Vismarktzijde binnen. De direct gealarmeerde commandant liet twee motorspuiten uitrijden, daar door de strenge vorst van 18° en de opstekende wind moeilijkheden te verwachten waren. Ook de stoomspuit werd ontboden, De brand bleek te woeden in een van de bovenruimten van de sinds enkele jaren bij het Stadhuis getrokken winkel-woonhuizen. Ondanks pogingen van de bewaker en de bediende van het Stadhuis om de brand met handblusapparaten en een binnen-brandkraan te blussen, sloegen de vlammen bij de komst van de brandweer reeds uit het dak en de ramen. Besloten werd de twee spuiten aan verschillende zijden op te stellen. De eerste spuit gaf spoedig water, maar door de heftige rookontwikkeling was het niet mogelijk de brand daarmee door het gebouw te bestrijden. Van de tweede spuit raakten al direct verschillende onderdelen bevroren, zodat deze niet kon werken. Intussen was de mechanische ladder van de eerste spuit opgesteld tegen een naastgelegen hoger gebouw om het vuur ook van bovenaf te kunnen bestrijden. In verband met de omvang van de brand en het bevroren van de ene motorspuit was inmiddels de hulp ingeroepen van de omliggende gemeenten Den Haag, Voorschoten en Oegstgeest.

Door de sterke noord-oostenwind kwamen rook en vlammen spoedig in een onder de toren gelegen vertrek in het oude Stadhuisgebouw. In zeer korte tijd zat het vuur al in de toren en sloegen de vlammen uit het dak. De inmiddels gearriveerde stoomspuit werd opgesteld bij de huizen aan de achterzijde.

Omstreeks kwart over vijf stond de toren in volle vlam en nog voor zes uur viel deze, na eerst gedeeltelijk te zijn ingestort, met donderend geraas om. Toen de gehele, ongeveer 84 meter lange voorgevel in brand stond en de vonkenregen zich over een groot gedeelte van de stad en tot zelfs daarbuiten verspreidde, ontstond er een ernstig risico dat de aangrenzende huizen aan de Vismarkt en de Maarsmansteeg en de bebouwing aan de overzijde van de Breestraat eveneens in brand zouden geraken. Daar de bestrijding van het vuur in het Stadhuis, ondanks de volledige inzet van het gehele personeel, hopeloos was, moest men zich ten slotte beperken tot het beschermen van deze aangrenzende en overliggende gebouwen.

Omstreeks zes uur arriveerde de Haagse brandweer met twee motorspuiten, maar door de rit in de bittere kou waren diverse onderdelen bevroren, zodat men die eerst moest ontdooien voordat het nieuw aangekomen materieel kon worden ingezet. Ook de uit Oegstgeest gekomen motorspuit bleek bij aankomst bevroren te zijn en rukte

afb. 70. Gezicht op de Vismarkt na de Stadhuisbrand, 7929. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

spoedig weer in; alleen de Voorschotense motorspuit kon al spoedig met twee stralen worden ingezet. Daardoor beschikte men over 25 stralen uit de vijf brandkranen en de twee Haagse, de drie Leidse en de Voorschotense spuiten.

De opgeroepen stadswerklieden hielpen mee met het blussingswerk en met het strooien van zand op de spiegelgladde straten. De Haagse brandweer was juist op tijd gearriveerd om de ernstig bedreigde gevels aan de overzijde van de Breestraat nat te houden, hetgeen met de inspanningen van de Leidse brandweerlieden, die reeds brandende nokken en dakkapellen weghakten en andere beginnende vuren doofden, deze huizen redde. Aan de Vismarkt ging een winkel-woonhuis, gelegen naast dat waar de brand begonnen was, geheel verloren, terwijl van een huis in de Maarsmansteeg een kamer uitbrandde. Verder hadden de pogingen om, toen bleek dat het Stadhuis zelf reddeloos verloren was, althans de aangrenzende panden te bewaren, succes. Vanzelfsprekend was er wel overal aanzienlijke waterschade. Omstreeks 10 uur in de ochtend kon worden vastgesteld dat het gevaar voor uitbreiding van het vuur geweken was en kon men de aandacht meer richten op het blussen van het vuur in het tot een puinhoop vervallen Stadhuis. Omstreeks drie uur in de middag rukte de Haagse brandweer in, spoedig gevolgd door die van Voorschoten. Aangezien het Leidse materieel en alle beschikbare manschappen nog voor het nablussen nodig waren, werd de hulp van de Delftse brandweer ingeroepen voor het geval er andere brandmeldingen zouden binnenkomen; om 10 uur 's avonds arriveerde een Delftse spuit met **bemannig**.

Om één uur 's nachts was de nablussing zover gevorderd dat een motorspuit kon inrukken, twee uur later gevolgd door de stoomspuit. De andere motorspuit bleef tot de volgende ochtend negen uur onafgebroken in werking. De nablussing met brandkranen duurde voort tot zaterdag 16 februari.

Tijdens de gehele blussingswerkzaamheden waren de strenge vorst en de hevige wind een ernstige hinderpaal voor een doelmatige aanpak. Water veranderde direct in ijs, slangen werden ijsstaven, de straten waren spiegelglad en elke poging om het eenmaal in werking gestelde slangenmateriaal te verplaatsen leverde grote moeilijkheden op. Daarbij kwamen de risico's voor de manschappen in verband met bevroren kleding, uitglijden op de gladde daken en de kans op bevriezing van ledematen. Mede door de bijstand van vele omwonenden was er een voldoende verstrekking van levensbehoeften, warme spijsen dranken, droge sokken en handschoenen, ijsmutsen enz. aan het dienstdoende personeel, waardoor op een enkele uitzondering na ongelukken, ziekte-

afb. 17. Ruïne van de St. Petruskerk aan de Langebrug, 1933. Foto. Leiden, Archief Leidse Brandweer.

gevallen en bevroren ledematen niet voorkwamen.

Uit het na de brand ingestelde onderzoek naar de oorzaak daarvan bleek dat deze moet zijn ontstaan door overbelasting of oververhitting van een schoorsteen.

De reorganisatie

Na de stadhuisbrand ging men twijfelen aan de doelmatigheid van de brandweerorganisatie. Het zat de vrijwillige brandweer dan ook niet mee. Op 17 mei 1932 was weer een zware uitslaande brand in het bekende “Zomerzorg” aan de Stationsweg. Het gebouw stond reeds in lichterlaaie toen de brandweer met haar twee autospuiten verscheen en brandde geheel uit. Dat jaar waren er nog zeven zware uitslaande branden. In de nacht van 25 op 26 juli 1933 woedde een hevige brand in de St. Petruskerk aan de Langebrug, als gevolg van loodgieterswerkzaamheden aan de toren. De kerk, die uit 1836 dateerde en in de volksmond de Metuiterkerk (Metuiter Deum = Vreest God) genoemd werd, werd zogoed als geheel verwoest. Het lichaam van een overledene, dat opgebaard lag, kon gered worden evenals het doopvont, dat thans weer in gebruik is in de St. Petruskerk aan de Lammenschansweg.

Al het Leidse brandweermaterieel werd ingezet en de brandweren

van Oegstgeest, Voorschoten en Den Haag verleenden assistentie. Totaal waren zes autospuiten ingezet. Ook de oude Leidse stoomspuit verrichtte haar laatste grote werk. Het jaar 1933 werd ook een zwarte bladzijde in de brandweergeschiedenis: zeven zware uitslaande branden, waarmee de toch al niet zo sterke vrijwillige brandweer geen lauweren oogstte. Wat gevreesd werd gebeurde op 15 oktober 1934, toen de brandweer gereorganiseerd werd in een politiebrandweer. Op 1 november werd commandant Verhoog op eigen verzoek ontslagen, D. van Lith werd waarnemend commandant en W.E. Neuteboom waarnemend ondercommandant. De laatste oefeningen van de vrijwilligers werden op 14 en 15 mei 1935 in de Kamerlingh Onneslaan en op de Kaasmarkt gehouden. De eerste juni werd waarnemend commandant Van Lith eervol ontslag verleend.

Inmiddels was de Amsterdamse beroepsbrandmeester W.A. Couzy benoemd tot politie-inspecteur voor brandweerezaken. De brandweer was haar zelfstandigheid kwijt en 1 december 1936 kreeg Leiden - na meer dan 71 jaar een georganiseerde vrijwillige brandweer gehad te hebben - een politiebrandweer.

De afgebrande St. Petruskerk was intussen voor f 40.000,- aangekocht en voor f 46.000,- tot brandweergarage met dienstwoningen verbouwd. De vaste politiebrandweerlieden, een inspecteur, drie hoofdagenten, drie agenten-chauffeur en een agent voor algemene dienst, woonden allen nabij de garage en hadden bij toerbeurt 48 uren dienst en daarna 24 uren vrij. Behalve dit personeel waren er vijf agenten reserve-chauffeur. Totaal 129 brigadiers, hoofdagenten en agenten waren getraind in het blussen van branden. Het materieel bestond uit drie autospuiten en een autodraailadder, de stoomspuit werd afgedankt.

Op 1 maart 1943 werd de brandweer wederom een eigen dienst en werd het commando van de commissaris van politie overgedragen aan de eerste beroepscommandant van Leiden, F. Flameling. De beroepsbrandweer telde toen 29 man, inclusief twee administratieve personeelsleden. De brandweergarage werd brandweerkazerne, met een dag- en nachtbewaking.

De beroepsbrandweer

Commandant Flameling is de man geweest die de brandweer van Leiden weer tot een zelfstandige dienst moest maken. Daarin is hij zelfs in die moeilijke oorlogsjaren met talrijke bombardementen - goed geslaagd. In 1946 nam hij afscheid wegens zijn vertrek naar Tilburg. Zijn functie werd overgenomen door S.W. Hagedoom, een zeer dyna-

afb. 12. Brandweerkazerne in de voormalige St. Petruskerk. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

mische, wat autoritaire, doch vriendelijke man, die het Leidse korps tot zijn onverwachte dood in 1968 heeft geleid en het aanzien ervan op een hoog peil gebracht.

De taak van de brandweer was inmiddels aanzienlijk vergroot. Eind 1945 was de gemeentelijke ambulance-dienst (E.H.D. = Eerste Hulpdienst) bij de brandweer ondergebracht; de ambulances werden bestuurd door brandweerlieden. Sinds 1949 was ook de Zoeterwoudse brandweezorg op de schouders van de Leidse brandweer komen te liggen. De brandweerkazerne aan de Langebrug breidde zich gestaag uit. Het brandweermaterieel werd sterk uitgebreid met een groot aantal speciale voer- en vaartuigen. In 1952 deed een nieuw medium, de radio-telefonie (mobilofoon), haar intrede bij de Leidse brandweer, een hulpmiddel, dat thans niet meer weg te denken is.

Door de industrialisatie van het land en de toepassing van vele nieuwe stoffen, ondermeer de plastics, werd het aantal branden in Nederland en dus ook in Leiden groter. Zo vonden er vele branden plaats in fabrieken, zoals een textielfabriek en een fabriek van schuimplastics. Meestal

waren deze branden zo hevig, dat er een beroep gedaan moest worden op korpsen uit naburige gemeenten. Op 3 december 1959 's nachts om kwart over vier werd een toen reeds felle brand ontdekt in de bibliotheek van de studentensociëteit Minerva aan de Breestraat. Ondanks het zeer snelle optreden van de Leidse brandweer, later geassisteerd door die uit Oegstgeest, Voorschoten en Den Haag, brandden de gehele zolder en de eerste verdieping van het gebouw uit. Het gehele gebouw moest gesloopt worden.

Na het overlijden van commandant Hagedoom kreeg de ondercommandant W.A. Kosten als plaatsvervangend commandant de leiding over het Leidse brandweerkorps tot 1 september 1968 toen A.C. Broeshart het commando overnam. In de periode van commandant Broeshart werd de Regionale Brandweer Rijnland opgericht, een samenwerkingsverband van 26 gemeenten, waarin Leiden een centrumfunctie vervult. De stap naar een grootschalige brandweerorganisatie was hiermede gezet, waarschijnlijk het begin van het einde van de roemruchte Leidse brandweer.

Spuithuizen en kazernes

In de loop van de eeuwen is de brandweer in diverse "behuizingen" ondergebracht. De eerste onderkomens van de brandweer, de spuihuizen, werden in de tweede helft van de 17de eeuw gebouwd, toen de eerste handspuiten gekocht werden. Deze spuihuizen vonden een onderkomen in openbare gebouwen en kerken of er werd naast zo'n gebouw een eenvoudig schuurtje geplaatst. De eerste spuihuizen waren van hout opgetrokken, na de keur op de gebouwen - waarin bepaald werd dat de gevels van steen opgetrokken moesten worden - van metselwerk. Sommige spuihuizen kregen een gevelsteen.

De eerste spuihuizen waren in of nabij de Vrouwekerk, de Hooglandse kerk, de Stadstimmerwerf, de Pieterskerk, de Loodskerk, het Walenweeshuis, het Stadhuis en later ook nog een apart gebouwtje naast de Marekerk. Later werden ook verschillende politie-posthuizen voorzien van een handspuit of een slangenwagen.

De stoomspuihuizen waren gelegen aan de St. Jacobsgracht (van 1873 tot 1927) en de Haarlemmerstraat tegenover het zwembad. De spuihuizen die thans, zij het voor de meest uiteenlopende doeleinden bestemd, nog aanwezig zijn zijn de spuihuizen aan de Hugo de Grootstraat 26⁷, Levendaal 199, Vrouwenkerkkoorsteeg 13⁸, Kruisstraat 25⁹, Bloemistenvaan, Maredijk 171¹⁰, Oude Vest 35, Hooglandse Kerkgracht (oude weeshuis) en de Boomgaardsteeg' ¹ (Langebrug achter perceel 60).

Het eerste brandweergebouw met een dag- en nachtbezetting was het

gebouw Garenmarkt 6, dat in 1922 ten behoeve van de brandweer verbouwd was. Het bestond uit een bovenwoning en een remise, een magazijn, een kantoor, een slaapvertrek en een open terrein. Er waren twee brandweervoertuigen gestald. Slechts veertien jaar heeft het dienst gedaan als centrale brandweerpost, later werd het brandweermagazijn.

De afgebrande St. Petruskerk, die in 1835 gebouwd was, werd in 1935 aangekocht en verbouwd door de brandweer. De oude kosterswoning aan de Ketelboetersteeg werd dienstwoning. De noordwestelijke vleugel van de kerk werd omgebouwd tot twee dienstwoningen, de zuidoostelijke werd afgebroken voor de binnenplaats. De rest van het kerkgebouw werd verbouwd tot remise voor de voertuigen, werkplaats, magazijn, alarmcentrale en kantine. Later werden nog twee woningen naast de gemeenteschool bij het brandweercomplex getrokken. Pogingen om tot een totale nieuwbouw te komen leden financieel schipbreuk.

AANTEKENING

1. Als belangrijkste bronnen zijn gebruikt gegevens van de Gemeentelijke Archiefdienst en het Brandweer-archief te Leiden en van het Haagse Brandweermuseum en het Nationaal Brandweermuseum te Hellevoetsluis, alsmede de volgende publikaties:

H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadswesten*, Leiden 1975, 2 dln.; P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 's-Gravenhage 1910-1918, 4 dln.; H. Kleibrink en R. Spruit, *Leiden, een Hollandse erfenis*, Leiden 1973, 2 dln.; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, Leiden 1946; S. van Leeuwen, *Korte Beschrijving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden*, Leyden 1672; J. Roemer, *Beschrijving van de Verwoesting te Leyden* (.....), Leyden 1807; G.J. Verburg, *In vuur en vlam*, Haarlem 1967; M.G. Emeis Jr., *Brand in Mokum*; diverse periodieken van de Nederlandse Vereniging van Brandweer Commandanten en van de Koninklijke Nederlandse Brandweer Vereniging; diverse jaargangen van het *Leids Jaarboekje*; jaarverslagen van de Leidse Brandweer; diverse brandkeuren.

2. Brief van de loco-burgemeester en de secretaris aan de regenten van het Weeshuis d.d. 2 mei 1921.

3. Afgebroken in 1927.

4. Een elektrisch motorvoertuig, lopende op accu's, waarmee het bluswater op druk gebracht wordt door middel van in cylinders meegevoerd samengeperst koolzuurgas.

5. Dubbele handbrandspuiten hadden niet het vermogen om water op te pompen; de spuit perste het met een pomp uit de gracht gezogen en via een zeildoekse goot en een slang aangevoerde water op, via slangen, naar de straalpijpen. Deze dubbele handspuiten moeten in 1902 meer dan 200 jaar oud geweest zijn.

ti. P.J. Verhoog, in: *Vuur en Water, Orgaan van de Koninklijke Nederlandse Brandweer Vereniging* 13 (1929), nr. 4, april 1929; G.F.E. Kiers, in: *Leidsch Jaarboekje* 22 (1929-1930), p. 41-49.

7. In 1901 gebouwd als bergplaats voor een slangenwagen; de Hugo de Grootstraat heette toen nog Middenstraat op Vreewijk.

8. De gevelsteen is voorzien van het wapen van Leiden, daaronder het opschrift "Stadts Brandpueyten"; op de deur het opschrift "Slangenwagen 12 sleutel Mare 72".

9. De grond waarop dit huisje staat werd in 1611 uitgegeven voor een "Bonhuys voor brantgreeschap".

10. Geannexeerd van Oegstgeest in 1896.

11. Dit achter de brandweerkazerne aan de Langebrug gelegen houten gebouwtje is thans weer in gebruik bij de brandweer.

BIJLAGE: NAAMLIJST VAN COMMANDANTEN VAN DE BRANDWEER VANAF 1865

1 865-1877 P.G. Houthuyzen

187X-1881 H.J. Giezen

188 1-1890 A. Verhoog

1890-1894 W.A. van Lith

1 894-1902 L. Maas

1902-1919 J.C. Stam

1919-1934 P.J. Verhoog

1934-1935 D. van Lith (waarnemend)

1935-1940 W.A. Couzy*

1940- 1942 J. Dijkstra*

1942-1946 ing. F. Flameling

1946-1947 J. Nossent (fungerend)

1947-1968 ing. S.W. Hagedoorn

1968- 1976 ing. A.C. Broeshart

1977- ing. J. Broekman

* inspecteur van politie, belast met brandweer

HET KUNSTVRIENDSCHAPPELIJK GEDENKBOEK VAN JOHANNES LE FRANCO VAN BERKHEIJ

door

drs. Saskia Nijstad

Het album amicorum was in de 17de en 18de eeuw een belangrijk cultuurverschijnsel. Nu nog is het een spiegel van zeden en gebruiken in het klein, een bron van onschatbare waarde voor historici, kunst-historici, heraldici en genealogen. Het album amicorum geeft een tijdsbeeld en vertelt in verpakte vorm over het karakter, de smaak, de vrienden en de positie van de bezitter.

Het *Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes le Franco van Berkheij*, op het eerste gezicht een “gewoon” album amicorum, wijkt op bepaalde punten af van het gebruikelijke 18de-eeuwse album. Ter verduidelijking hiervan is het noodzakelijk in het kort de geschiedenis van het album amicorum te beschrijven.¹

De oorsprong van het album amicorum ligt in het begin van 16de eeuw in Duitsland. Edellieden moesten zich op feesten en toernooien aan de hand van adelbrieven, stambomen en wapens, verzameld in een Stamm buch of Standbuch of Liber gentilius, kunnen legitimeren als van oude adel. In de loop van de 16de eeuw namen geleerden en studenten op universiteiten het gebruik van een Stammbuch over, nu echter om elkaar vriendschap en humaniteit te kunnen tonen. De meest voorkomende benaming voor een Stammbuch werd toen Album Amicorum.² Wapens en wapenspreuken werden vervangen door denk- en zinspreuken en citaten van Romeinse dichters en filosofen. Tegen het eind van de 16de, begin 17de eeuw gingen ook gegoede burgers, voornamelijk mannen, een album amicorum aanleggen. Tot het eind van de 18de eeuw waren de alba gebonden boekjes met blanco perkamentbladen of gedrukte, met wit papier doorschoten bundeltjes. De banden verschillen van eenvoudig karton tot zeer rijk uitgevoerde exemplaren van leer met gouden opdruk. De vorm is meestal oblong van klein (100 x 70 mm) tot grote octavoformaten toe. De inhoud van een album amicorum bestaat voor een deel uit allegorische voorstellingen die betrekking hebben op de waardevolle dingen des levens, als deugd, welzijn, geduld, goed verstand, zelfkennis, waarheid en vooral het genieten van het leven. De taal die gehanteerd

wordt is hoofdzakelijk de moedertaal. Naast allegorische voorstellingen vindt men ook alledaagse scènes, stadsgezichten in miniatuur, geïdealiseerde Italiaanse landschappen, bloemen, knipselwerken en portretten. Dit laatste in de 18de eeuw vooral door middel van de silhouet. Het merendeel van de bijdragen is voorzien van datum en plaatsvermelding: een belangrijke bron van informatie. Vele 17de- en 18de-eeuwse tekeningen, die tegenwoordig los bewaard worden, zaten oorspronkelijk in een album amicorum. Na 1850 veranderde het album amicorum volkomen. Tekeningen, silhouetten en knipselwerken maakten plaats voor machinaal gemaakte poësie-plaatjes. Kinderen namen het gebruik van volwassenen over en de volwassenen gingen zich aan het fotoalbum wijden. Het doel van het album amicorum of poësiealbum bleef hetzelfde: het bevestigen van vriendschap, nu echter niet meer alleen voor en door de welgestelden maar voor en door vrijwel alle lagen der bevolking.

Het *Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes le Francq van Berkheij* bestaat uit drie delen, alle ongeveer 270 bij 206 mm, gebonden in rood marokijnen banden met goudstempeling.” De omvang en het staand formaat zijn in zekere zin opvallende bijzonderheden. Het eerste deel bestaat uit 165 bladen, het tweede uit 136 en het derde uit 95 bladen. Deel 1 bevat 68 tekeningen; 71 prenten; 6 knipsels; 2 brieven en 3 pennetrekken.⁴ Het album is eerder een verzamelalbum dan een “gewoon” album amicorum. Het meest opvallende is dat de bezitter zelf de bijdragen van commentaar voorzien heeft en daarnaast zelf een deel van die bijdragen verzameld heeft: zo plakte Van Berkheij bijvoorbeeld afgietsels van aan hem uitgereikte erepenningen achterin zijn album. Toen Van Berkheij dit eerste deel van zijn gedenkboek begon aan te leggen, was het boek op zich dunner dan thans, want toen het later, na 1776, ter versteviging opnieuw werd ingenaaid, heeft hij er tegelijkertijd enige nieuwe bladzijden aan laten toevoegen, waaronder het *Appelschillend vrouwtje van Comelis Ploos van Amstel* (zie blz. 204). Achterop deze facsimile, gemaakt door Stadhouder Willem V onder toeziend oog van Ploos van Amstel en volgens diens nieuwe uitvinding, schreef deze laatste een uitgebreide brief aan Van Berkheij, waarin hij hem, zijnde een historischrijver, op de hoogte stelt van het feit, dat Willem V deze facsimile gemaakt heeft. Aangezien Ploos van Amstel al eerder, in 1770, een bijdrage in het album van Van Berkheij had geleverd en uit de brief op te maken valt dat het initiatief nu van Ploos van Amstel uitging, is het onlogisch te veronderstellen dat Van Berkheij zijn album opgestuurd zou hebben naar Amsterdam, alwaar Ploos dan de facsimile afgedrukt zou hebben. Bovendien is het drukken op een reeds ingebonden blad niet mogelijk,

afb. 7. Hendrik Pothoven en Jacobus Houbraken, Portret van Johannes le Francq van Berkheij, 1771.

zodat deze bladzijde toegevoegd moet zijn na 3 april 1776, de datum waarop de brief geschreven is.”

Het eerste deel van *Het Kunstvriendschappelijk Gedenkboek* vertelt ons zowel iets over het leven van Johannes le Francq van Berkheij als over de personen en hun bijdragen in relatie tot Van Berkheij. Om de biografische gegevens beter te kunnen plaatsen, dient hier een beknopte levensbeschrijving gegeven te worden. Deze levensbeschrijving is ontstaan door een “vriendelijk leidraad” af te wegen tegen een vijandige. De vriendelijke leidraad wordt gevormd door het boek *De Geest der Geschriften van Wijlen Johannes le Francq van Berkheij in huiselijke zamen-spraken van Dichtlief en Gloorroos met hunne kinderen*, geschreven door Adriaan Loosjes in 1813 en door hem uitgegeven te Haarlem, waar hij als uitgever werkzaam was in de jaren 1761-1818. Hij heeft voor Van Berkheij vele van diens werken uitgegeven en moet hem ook persoonlijk gekend hebben. In 1813, het jaar waarin Nederland bevrijd is van de Franse overheersing en een jaar na de dood van Le Francq van Berkheij, schrijft Loosjes vrijuit over zijn prinsgezinde vriend Van Berkheij.” De vijandige biografie bestaat uit een gefingeerd gesprek tussen een Amsterdammer, een Leidenaar, een Jood en een Warmonder op de trekschuit van Leiden naar Haarlem, geschreven door “Een liefhebber der Waarheid” en uitgegeven in 1785, toen Van Berkheij nog leefde en toen de felle strijd tussen Patriotten en Prinsgezinden nog hevig woedde.⁷ Een vriend van Van Berkheij vertelt tegenover een tegenstander van Van Berkheij, een Prinsgezinde tegenover een Patriot.

Johannes le Francq van Berkheij werd op 23 januari 1729 te Leiden geboren. Zijn ouders waren Evert le Francq en Maria Berkheij, die beiden hun bestaan in de wolhandel vonden. Zijn grootvader van vaderszijde was Carel le Francq, eveneens wolhandelaar, zijn grootvader van moederszijde was de kunsthandelaar Jan Berkheij.⁸ Le Francq van Berkheij stamde van moederszijde uit een oud Leids geslacht. Gedurende zijn hele leven zou zijn liefde voor zijn geboortestad een grote rol spelen. Toen zijn vader Evert le Francq stierf, zorgde zijn grootvader Berkheij voor zijn opvoeding. Volgens Loosjes zou grootvader zijn kleinzoon omstreeks 1741 in Katwijk naar school gestuurd hebben. Jan Berkheij werd echter al op 26 november 1736 in de Hooglandse kerk te Leiden begraven. Het jaartal 1741 is dus fout. Grootvader Berkheij vermaakte voor zijn dood zijn kunsthandel aan zijn dochter Maria, de moeder van Johannes, terwijl hij aan Johannes zelf een legaat naliet op voorwaarde dat hij de naam Van Berkheij zou voegen bij le Francq. Zo ontstond de naam le Francq van Berkheij. In het *Kunstvriendschappelijk Gedenkboek* komt grootvader

Berkheij twee maal ter sprake. Onder een brief (fol.134ro) van Jan van Vianen aan Jan van der Heijden, gedateerd 22 augustus 1699, heeft Johannes le Francq van Berkheij zelf geschreven: “Deze brief is ter herinnering van de Vlugge Kunstenaar in zilverdrijven en schrijfkunst Jan van Vianen aan den Beroemden Schilder van de Heijden, vrienden van mijn grootvader J: Berkheij”.! Bij een opgeplakte prent van een ketting met een erekruis eraan luidt de niet door de bezitter van het album zelf geschreven tekst (fol.165ro): “de Heer Jan van Vliet, Bezitter van dit Kunststuk aan zijn boesemvriend Jⁿ An Berkheij 1731”. Aangezien Johannes in 1731 pas drie jaar oud was slaat dit op zijn grootvader. Het feit dat Van Berkheij afstammeling was uit een oud Leids geslacht dat zijn bestaan in de kunsthandel vond, wordt in het gesprek van 1785 op een andere manier kenbaar gemaakt:

- L. “..... gij moet dan weten, dat Jan le Francq van Ouders tot Ouders een Leydenaar en Burger is, toch niet van dat soort zo als wel eenige lieden verbeelden”.
- A. “Niet:- Ik meende bij den hond zijn ziel, dat hij voor twee honderd jaar van een Adelijk Familie was”.
- L. “Dat is hij ook, maar van dat soort Edellieden zo als ‘er veel van op de Noordermarkt te Amsterdam wonen”.
- A. “Op de Noordermarkt? Wel zijn Ouders waaren immers toch geen Uitdragers?-"
- L. “Dat waaren niet alleen zijn Voorouders, maar dat is hij zelfs nog geweest.-”
- A. “Wat henker is dat: is dan Jan le Francq van Berkheij een Uitdrager geweest?-"
- L. “Ja, ja mijn Heer: het is waar dat ik u zeg: en het Huis is nog in weezen daar zijn Voorouders en ook hij zelf als Uitdrager in gewoond hebben.”
- W. “Ja zeer wel; ze hebben gewoond achter de Hooglandsche Kerk, bij een Steegje, in een Huis daar de drie Oranjeappelen boven de deur uitgehouwen staan.”
- A. “De drie Oranjeappelen: Wat mijn Heer zegt? Nu dan geeft het mij geen wonder dat de Man zoo’n Liefhebber van de Oranje couleur is, als zijn Voorouders de drie Oranjeappels al boven de deur gehad hebben.”

Vanaf 1747 stond Van Berkheij als student ingeschreven aan de Leidse Universiteit. Het Album Studiosorum vermeldt: “1747, 22 sept., Joannes le Francq van Berkheij, Leidensis, Pictor, 20”. Hij volgde zeer waarschijnlijk toen nog geen studie.¹⁰ Dat Van Berkheij toen pictor, d.w.z. schilder/tekenaar, was is juist. Eveneens vanaf 1747 staat hij ingeschreven als lid

van de “schildersacademy te Leiden”.¹¹ Volgens Loosjes leerde hij in zijn jeugd samen met de “wijdberoemde Geleerde en Stadgenoot” Petrus Camper (later Hoogleraar in de Zoölogie te Amsterdam) de tekenkunst bij dezelfde leermeester. Loosjes vraagt zich af of dit Louis de Moni geweest is, bij wie hij zeker weet dat Van Berkheij drie jaren in de tekenkunst is onderwezen. Loosjes had slechts gedeeltelijk gelijk.¹² Onder een zelfportret van Louis de Moni (afb. 2) heeft Van Berkheij geschreven: “Het Pourtret van Louis de Moni, Konstschilder in zijn jonge tijd door hem zelf getekent, bij wien 3 jaaren in de konst is onderwezen de bezitter van dit gedenkboek”. De relatie met Petrus Camper echter ligt niet bij De Moni maar bij een andere leermeester. Volgens Van Eijnden en Van der Willigen zijn Van Berkheij en Camper samen in de leer geweest bij de zoon van Bidder de Moor, Carel Isaak de Moor, geboren 1695, werkzaam te Leiden en Parijs.¹³ Petrus Camper was wel zeven jaar ouder dan Van Berkheij. In het album komt Camper niet voor. Een derde leermeester van Van Berkheij was Hieronymus Van der Mij, die bovendien samen met Frans van Mieris directeur van de akademie was, toen Van Berkheij zich in 1747 als lid aanmeldde. Op de bladzijde naast een tekening van Van der Mij schreef Van Berkheij een gedicht en de tekst: “Vereerd door Hieronymus van der Mey bij wien 4 jaaren de konst heeft geoefend de bezitter van dit gedenkboek...”. Naast zijn werk in de kunsthandel van zijn grootvader en moeder en naast het uitoefenen van de schilder- en tekenkunst, had Van Berkheij reeds van jongs af belangstelling voor natuurkundige en medische zaken. Zonder onderricht te hebben genoten ontleedde hij diertjes, zette ze op of prepareerde de geraamtes ervan. Met deze hobby trok hij al gauw de belangstelling van de Leidse hoogleraren in de medische en natuurkundige wetenschappen, B.S. Albinus en Allemand. In de loop der jaren ontstond uit deze belangstelling een interessante verzameling, welke Van Berkheij in 1783 wegens financiële moeilijkheden genoodzaakt was te verkopen.¹⁴ Een voorwerp uit deze verzameling werd in de veilingcatalogus van Pieter Hasselaar te Amsterdam uit 1797 onder nr. 10 als volgt beschreven: “Een zeer fraai natuurlijk voorwerp levensgrootte: verbeeld eene zwangere vrouw met de ligging van de vrucht en bij liggende delen van pleister gegoten en vervolgens in olieverf met kleuren beschilderd en met opliggende dekstukken; alles door J. le Francq van Berkheij zelve vervaardigd en een kunstwerk eenig in zijn soort”.¹⁵

Le Francq van Berkheij's derde belangstelling, de dichtkunst, kwam ook al vroeg tot uiting. Op 19-jarige leeftijd bezong hij de Vrede van Aken, die op 18 oktober 1748 een eind maakte aan de Oostenrijkse Successieoorlog.

afb. 2. Louis de Moni, Zelfportret.

In 1753, op 24-jarige leeftijd, nam Van Berkheij privélessen in Grieks en Latijn bij de heer Joann Christiaan Schutz, omdat hij toen al te oud was om nog naar de Latijnse school te gaan. J.C. Schutz schreef 4 juli 1762 (een jaar na de promotie van Van Berkheij) een groot gedicht in het Latijn in het album van zijn leerling (fol. 13v^o). Later bij de dood

van Schutz (1778), maakte Van Berkheij een gedicht ter nagedachtenis aan zijn leermeester: *Vriendentranen bij het Sterfbedde van J.C. Schutz*.

In 1760, op 12 december, promoveerde Van Berkheij tot Doctor in de geneeskunde op een proefschrift in het Latijn over een botanisch onderwerp: *Expositio Characteristica Structurae Florum qui dicuntur Compositi.....*¹⁶ Vier jaar na zijn promotie stond Van Berkheij weer ingeschreven aan de Universiteit: “1764, 2 juni, Johannes le Francq van Berkheij, Lugduno Batavus, 36, M.Dr.”. Evenals bij de eerste inschrijving klopt ook hier zijn leeftijd niet.

Uit de tijd van vóór zijn proefschrift vertelt Loosjes: “Reeds in het jaar 1759 was hij (Van Berkheij) bij beroemde schrijvers der Natuurlijke Historie zoo bekend, dat er eene bijzondere vriendschap tusschen hem en den Heer Valmont de Bomare mij is gebleken plaats gehad te hebben; wanneer de kennis tusschen hem en de Heer Pallas M.D. te Berlijn ontstaan is, is mij niet volledig zeker.....”. Deze gegevens worden bevestigd door het album van Van Berkheij. Op fol.8v^o staan boven een kleine waterverf tekening, die de titel *Marmor Brocatae* draagt, twee signaturen: “Jacobus Caesar Liege, parisinus, Die 17a junii 1759” en “Jacobus Christophorus Bomare de Valmont, die 17a junii anno 1759”. Aangezien het jaartal 1759 overeenkomt en J.C. Bomare de Valmont een Franse natuurhistoricus was (1731-1807) kunnen we aannemen, dat Valmont de Bomare en Bomare de Valmont dezelfde persoon is en dat Loosjes hier de naam heeft omgedraaid.¹⁷ Jacobus Caesar Liege, parisinus, Jacobus Caesar van Luik, Parijzenaar, heb ik helaas niet thuis kunnen brengen. Misschien een natuurhistoricus? Ook de Heer Pallas M.D. uit Berlijn komt in het album van Van Berkheij voor. Op fol.1 7v^o plakte Van Berkheij een Latijns gedicht, gesigneerd en gedateerd 12 mei 1762 te Amsterdam “Petrus Simon Pallas M.D. Berolinensis”. Pallas promoveerde 15 dagen na Van Berkheij te Leiden op 27 december 1760. Dergelijke hierboven genoemde gedichten en signaturen beantwoorden geheel aan de ware betekenis van een album amicorum, het vast leggen van een vriendschap of ontmoeting die in het leven van de bezitter van het album heeft plaats gevonden.

Van 1750 tot 1761 was Van Berkheij getrouwd met Genitje Nier. Uit dit huwelijk kreeg hij drie kinderen: Maria, Geertje en Dirk. Hij verliet haar en leefde gedurende meer dan 25 jaar samen met Hester Diedering, bij wie hij zes kinderen kreeg: Evert Johannes, Carel David, Constantijn, Johanna, Lodewijk en Johannes. In 1788 deed hij een vruchteloze poging zijn huwelijk met Hester Diedering wettig te maken.¹⁸ Verschillende van zijn kinderen hebben bijdragen in zijn album geleverd,

afb. 3. Evert le Francq van Berkheij, Paard en wagen met figuren in landschap.

van knipsels, matige scheppingen tot leuke tekeningen toe (afb. 3).¹⁹

Volgens Loosjes ging Van Berkheij in 1762 naar Amsterdam, volgens hem een jaar na zijn promotie. In Amsterdam vestigde Van Berkheij zich als arts. In hoeverre deze periode succesvol was is bij Loosjes niet na te gaan. Het gesprek van 1785 vertelt:

A. “.....Maar hoe ging het toen met Le Francq, mijn Heer?”

L. “Hij wierd toen zo goed en zo kwaad als hij kon Doctor en ging met zeker Vrouwspersoon, thans door de wandeling Hesje Vrugtbaar geheeten, naar Amsterdam, om daar als Doctor te fungeren.....”

A. ‘Ja, daar hebben wij de Man gekend, maar ik geloof niet dat hij veel Patienten bedorven heeft, want hij was een Doctor zonder praktijk.”

Het stilzwijgen van Loosjes over Van Berkheij's periode in Amsterdam wordt begrijpelijk, wanneer we aannemen, dat de goed geïnformeerde kwaadspreker van 1785 gelijk had. Na Amsterdam vestigde Van Berkheij zich in het dorp Warmond, op de buitenplaats Leevliet (vanaf ± 1766). Vele Warmondse vrienden hebben met gedichten, motto's en signaturen

in zijn album bijgedragen. Barend Brugsman, Jacobus van Solingen, Vreda Hermina van Solingen, Peter Geus (of Gess), 12 mei 1769 (fol.78v^o); Johann Musquetier, 2 september 1770 (fol.92r^o); Joan Schagen junior, 2 november 1770 (fol.91r^o).²⁰ De dateringen van deze bijdragen tonen aan dat deze niet chronologisch op de verschillende bladzijden gerangschikt zijn. Van de secretaris van Warmond, Comelis Boon, kreeg hij een tekening van een oud kerkzegel (fol.61r^o).

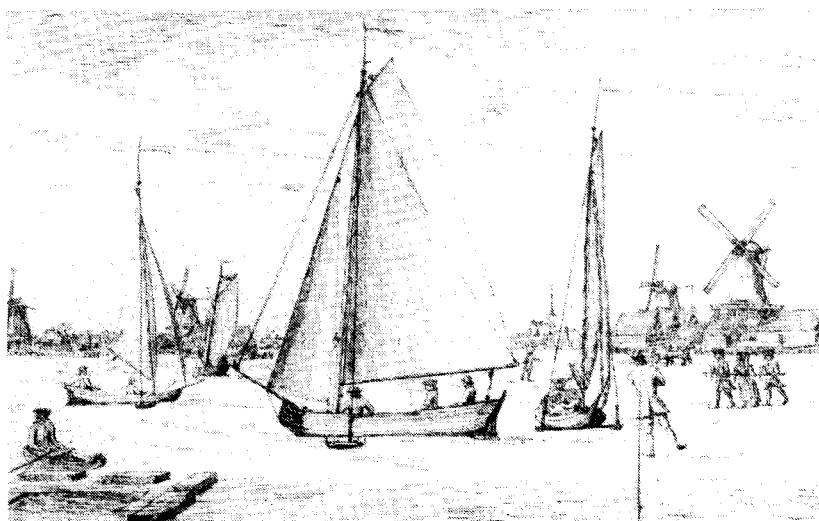
Vervolgens was Van Berkheij tolmeester bij het Tolhek aan de Leidse Vaart tussen Leiden en Haarlem. Hij woonde aan de Leidse zijde. Het was vooral in deze tijd, maar ook al in zijn Warmondse periode, dat hij zijn belangrijkste werk **schreef: De Natuurlijke Historie van Holland**, in 10 delen over de mensen en hun gebruiken geven een verrassend inzicht in uitvoerig vertelt over de natuurlijke gesteldheid van Holland, zoals de titel aangeeft, wijdt hij ook enige delen aan de dieren van Holland en aan de mensen, hun gebruiken bij geboorte, huwelijk en dood, het verschil tussen mensen uit de stad en die van het platteland, enz. Vooral de delen over de mensen en hun gebruiken geven een verrassend inzicht in het cultuurpatroon van de Hollandse 18de eeuw. Het gehele werk is rijk geïllustreerd met prenten. Vier afbeeldingen van onderwerpen uit het boek komen in het album voor: het **Kraamkloppertje**, het **Schaatsen van Zeilschepen**, het **Paard** en de **Harddraverij**. Van het **Kraamkloppertje**, dat Van Berkheij bij de kraamgewoonten uit die tijd in deel 7 beschrijft, bevat het album een ontwerptekening en de prent uit de **Natuurlijke Historie**, beide anoniem.²¹ In deel 8 van de **Natuurlijke Historie** beschrijft Van Berkheij de sport van het zeilen op het ijs met bootjes waaronder een soort schaatsen zijn vastgemaakt. Bij deze beschrijving hoort een ets, gesigneerd “L.Loosjes inv. en S.Fokke fec.” met als titel: **De Hollandsche Ijsschuitjes in verschillende standen zeilende op de Zaan benevens enige Hollandsche Ijssleden enz.....** (afb. 4). Het album bevat een tekening met de opschriften “L.Loosjes invent” en “Gesigt aan de Zaan Uyt Kuyl naa de Hooger Kerk met het zeglen der Ijsschuytjes op het ijs”, die met de ets verband houdt.²² Het wel en wee van het paard vertelt Van Berkheij in deel 10, hoofdstuk 3: “De Volkseigen benaamingen der uitwendige deelen van een Paard met de daar toe gebruikelijk **konstwoorden**”... Bij deze beschrijving hoort een prent waar op een volmaakt Hollands paard is afgebeeld. Van Berkheij vertelt dat het maken van deze prent niet eenvoudig is geweest omdat het erg moeilijk is “goede paarden schilderijen” te vinden, daar “er onder een ontelbaar getal van paarden-schilders slegts één Bamboots, één Wouerman en boven allen één Paulus Potter is geweest, die volmaakt goede paarden schilderden welke laatste inzonderheid uitmuntte in het tekenen van onze Hollandse paar-

den”.²³ Dus heeft Van Berkheij Reinier Vinkeles gevraagd een prent te maken naar een schilderij van Potter, toen in het bezit van J. Goll van Frankenstein, nu in het Rijksmuseum te Amsterdam. Een proefdruk van deze prent, nog zonder de cijfers en letters die alle delen van het paard aangeven, bevindt zich in het album. De prent is gesigneerd R.Vinkeles fec. naar Potter.²⁴ In ditzelfde deel wordt de Harddraverij in Holland beschreven (zie blz. 211 voor de tekening en prent).

Op 1 november 1773 aanvaardde Van Berkheij het lectoraat in de Natuurlijke Historie aan de universiteit van zijn geboortestad Leiden, met een Latijnse redevoering: *De antiqua et nobili urbe Lugduno Batavorum suo situ ad Historiae Naturalis delicias et exercitium opportunissima*. Loosjes vertelt dat het Van Berkheij vanaf dat moment zeer voorspoedig ging. Over zijn relatie tot zijn studenten vermeldt het gesprek van 1785 echter het volgende:

- L. “.....Want nu dat hij een zeker iemand een lof had toegezwaaid, daar mogelijk een ander niet toe in staat zou hebben geweest, zo wist deze het zo ver te brengen, dat onze Tolenaar tot Lector aangesteld wierd. -Hoewel men, volgens zeggen van kundigen, dat Lectorschap, het welk Jan le Francq bekleed, zeer wel op de Leydse Academie zou kunnen

afb. 4. Gezicht op de Zaan met schaatsende zeilschepen.

missen ook zou het te bezien staan, of hij de vereischte kundigheden wel tot dien post bezit”.

A. “Ja na dat ik wel gehoord heb, moet hij een zeer slegt Latinist zijn”.

L. “Wel mijn Heer! hoe dat?”

A. “Dat zal ik zeggen: Toen hij eerst Lector was geworden gaf hij zijn lessen altoos in ’t Latijn, maar terwijl hij zulks niet verstond, zo las hij dezelve altoos uit een boek. Nu wilde het geval, dat hij op zekeren tijd les gaf over een zeer klein Vogelkje, doch half wegen zijnde, moest hij zich voor een ogenblik absenteren. -Een schalk van een Student, **weetende** dat zijn Meester met al te vast omtrent de Latynsche taal in zijn schoenen stak, wilde hem nu eens toetsen, en sloeg uit dien hoofde eenige bladen om, en lag een geval voor hem, dat over een zeer **grooten** Oliphant handelde.- Onze lector, weder in zijn kakstoel gekomen zijnde en niet bemerkende dat de bladen omgeslagen waren, **leesde** toen vervolgens, in plaats van het kleine Vogelkje, van een zeer **grooten** Oliphant, waar mede zich die guiten van Studenten niet weinig vermaakten”.

Niet alleen ging het Van Berkheij volgens Loosjes voorspoedig op de universiteit, maar ook op het gebied van de letterkunde bereikte hij in deze jaren een hoogtepunt. Eveneens in 1773 kreeg hij van het Haagse dichtgenootschap “Kunstliefde spaart geen vlijt” de eerste gouden medaille voor zijn dichtwerk ***Lof der Dankbaarheid***. Een prent van deze penning, die in het eerste deel van dit dichtstuk werd opgenomen, heeft Van Berkheij, trots als hij was, in zijn album geplakt (fol.160ro). Hij schreef erbij: “Eerste **Erepenning** voor J. le Francq van Berkheij”. Behalve van dit Haagse genootschap was Van Berkheij lid van het Leidse **toneel**-genootschap “Veniam pro Laude” en het Leidse dichtgenootschap “Kunst wordt door arbeid verkregen”. In 1774 vierde Van Berkheij een dichtelijke triomf zoals hij nooit meer zou beleven. Bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest van het Leids ontzet trad hij in de Gasthuiskerk te Leiden op met een omvangrijk stuk in alexandrijnen, ***Het Verheerlijkt Leyden***. Over dit dichtwerk zegt Loosjes dat Van Berkheij het met zijn ongekunstelde mannelijke welsprekendheid zo meesterlijk voordroeg als zelden het geval was geweest. Loosjes vertelt verder:

Schoon zeker dit dichtstuk veel moest verliezen toen het buiten de gegeven omstandigheden met koele bedaardheid werd nagelezen en nadat het door de drukpers onder elks ogen kwam, zal zich echter de onpartijdige kunstminnaar altijd verblijden dat in de dagen toen de overdreven beschaafde dichtkunst over ’t algemeen **eenen** zoo eentonigen en gelijkmatigen gang hield, dat **haare** gezangen zeer geschikt waren om den slaap te bevorderen,

de mannelijke toon van Van Berkheij in zijn *Verheerlijkt Leyden* (ondanks al wat haat en vitzucht daags afgegeven hebben) door de daad bewees, dat de Hollandse Dichtkunst nog niet geheel den edelen zwier en **stouten** gang der tijden van Hooft, Vondel en Antonides verloren had.

Het gesprek van 1785 vertelt over deze triomf:

W. “Ja, dat hij toch wat kan, dat hebben wij gezien op het Leydsche Jubelfeest, toen heeft hij immers een heele preek in ‘t gasthuis gedaan, en altemaal op rijm, ik weet niet beter of het is nog gedrukt.

L. “Daar heb je gelijk in. Die preek zoals gij hem belijft te noemen, is ook gedrukt, maar als hij zo voor den dag was gekomen, als hij hem gemaakt hadt, dan zou het ‘er bedroeft uitgezien hebben- Een zeker Heer in Leyden, die dit stuk werk gecorrigeert heeft, heeft ‘er de Copy nog van in handen, die origineel door Jan le Francq gemaakt is, maar deze verschild zoo veel van het gedrukte Stukje, als een spreuw van een papegaay”.²⁵

Diegene die ***Het Verheerlijkt Leyden*** voor Van Berkheij verbeterd heeft is de dichter Jan de Kruyff (1706-1775), ook lid van het dichtgenootschap “Kunst wordt door Arbeid verkregen” en eveneens een vurig Leidenaar. Als dank voor deze dienst schreef Van Berkheij in **1775 *Dankbetuiging aan den Nederlandschen Dichter J. de Kruyff, voor zijne beschaving en verbetering gebracht in het Verheerlijkt Leyden.*** Het portret van De Kruyff, een gravure van R. Vinkeles naar een voorbeeld van L.B. Coclers, prijkt natuurlijk in het album (fol.96r^o). Van Berkheij schrijft hierbij: “Dit pourtret van J. de Kruif is op zijde gedrukt door de zijdenwormen zelve gewerkt. Er zijn er niet dan twee opgedrukt. Het is aan J. le Francq van B ter gedagtenis vereert door J. Tieboel schoonbroeder van J. de Kruif.”²⁶ Een jaar later, in 1775, vereerde Van Berkheij het tweede eeuwfeest van de Leidse universiteit met een zinnebeeldige kunstplaat en een zinnespel onder de naam ***Leyden Verrukt.*** Hiervoor ontving hij een gouden medaille (fol. 160r^o: “Gouden Eermunt vereert aan J. le Francq v. Berkheij op het 2 jubel der universiteit Ao 1775”). Over deze triomfjaren, 1773 - ± 1775, vermeldt Loosjes nog dat velen graag gezien hadden dat Van Berkheij van lector tot professor werd bevorderd maar dat “eene misschien te verre getrokken kieschheid zulks zou hebben teruggehouden”.

Na dit hoogtepunt bleef het Van Berkheij echter niet meer voor de wind gaan. Als dichter, als lector en als burger komt hij in allerlei moeilijkheden terecht. In 1782 verscheen naar aanleiding van de Slag bij Doggersbank (4de Engelse Oorlog) zijn dichtwerk ***Zeetriumph der Bataafsche Vrijheid.*** Zelfs Loosjes, die zeer positief over Van Berkheij

schrijft, zegt over dit dichtwerk dat het kentekens draagt van te grote spoed! Dat het gesprek van 1785 dit alleen kan beamen is niet te verwonderen. Het album van Van Berkheij bevat twee prenten uit dit dichtwerk: de **Medaille van de begrafenis van Van Heemskerk en zijn slag bij Gibraltar** (drie maal op fol.57v^o, 58r^o, 59r^o) en een prent van **Twee geweren** (fol.137r^o).

Het laatste kwart van de 18de eeuw wordt meestal de Patriottentijd genoemd in verband met de conflicten tussen de patriotten die een bestuurlijke en maatschappelijke reorganisatie van de Verenigde Nederlanden voorstonden en de Oranjegezinden, tot welke partij zo goed als het gehele lagere volk behoorde.²⁷ In 1783, een jaar na de slag bij Doggersbank, verscheen Van Berkheij's pamflet **Aan mijn Medeburgenen** bij gelegenheid van de ontstane onenigheid in Leiden tussen de kriegsraad, de Prinsgezinden en de leden van het vrijcorps, de Patriotten. Van Berkheij, vurig prinsgezind als hij was, verzette zich door middel van dit pamflet hevig tegen het door de Patriotten opgerichte vrijcorps. Dit pamflet bezorgde Van Berkheij wel een schorsing van zes weken als lector aan de Hoogeschool met inhouding van de daaraan verbonden voordelen.²⁸ Dat dit een ernstige situatie voor Van Berkheij geweest is blijkt wel uit het feit dat Loosjes hier in 't geheel over zwijgt. De tendens van het gesprek van 1785 spreekt wederom voor zich. Afgezien van zijn schorsing als lector voor zes weken ging het Van Berkheij in zijn relatie tot zijn studenten ook bepaald niet makkelijk af. Het kwam zelfs zo ver, dat Van Berkheij na een academische zitting zijn toga in het Rapenburg smeedt naar aanleiding van een geschil met studenten, zoals Loosjes vertelt. De aanleiding van dit geschil vertelt het gesprek van 1785:

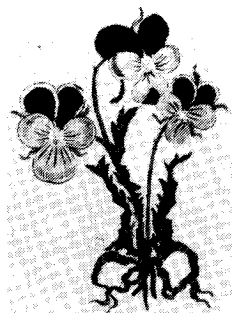
- A. ".....**Maar** wat is het toch laatst geweest met die Pop, die voor zijn glazen gestaan heeft? Die zottigheid van hem, heeft een **hoopen** gerucht gemaakt".
- L. "Och gekheid mijn Heer!- Geliefte te **weeten** dat het Genootschap van Wapenhandel 's weeklijks, als het naar het **Exercitieveld** trok, aan de overzij zijn deur voorbij moest; als dan zat de Heer le **Franco** altijd voor het **opgeschooven** Schuifraam in de Zijkamer, dan met zijn vinger naar de Leden van het Genootschap wijzende, dan met een Verrekijker naar hun te kijken, en diegelijke Gekheden meer; maar de laatste Donderdag, dat het Genootschap naar buiten trok, om af te **vuuren**, waaren de **raamen** van de Zijkamer geheel toe, doch op de Voorkamer was een raam, **ZO** wijd als mogelijk was, opengeschooven, waar voor een Pop zat gekleed in de kleding van de oude Graaven; voor deze Pop stond een

afb. 5. Het Poppenspel. Johannes le Francq van Berkheij en Kaat Mossel met Willem van Oranje als pop. Kopergravure. Academisch Historisch Museum, Leiden.

Lessenaar, waar op een Boek lag, daar de bladen telkens van **wierden** omgeslagen, zekerlijk door iemand, die aan de andere kant van de Lessenaar zat, en zo als de laatste man van het Genootschap voor **Jan le Francq** zijn huis was, viel het gantsche Poppespel in duigen. Of zulks nu bij ongeluk geschiedde en of dit in de klucht te pas kwam, dit kan ik met geen zekerheid zeggen- Nog zeiden zommigen, dat ‘er twee kleine zotjes, ook met oranje lint versierd, uit het venster hingen”.

- J. “Dhie zhillen dhan vhoor hien **Jorisje** en trijntje gedhient ebben; whant ‘er whort nooit ghien Jan Klasse Spil gespielt, of der his hien Jooris en Trijn bij”.
- A. (tegen L.) “Maar weet mijn Heer ook, hoe of het kwam, dat le **Francq** zijn **Lectorale** Mantel eens heeft **weggesmeeten?**”
- L. “Ja, mijn Heer! ik kan u met weinig woorden zeggen hoe dit geval gebeurd is, dit geval geschiedde weinig dagen na het geval met de Pop...”.
- A. “Maar had ‘er toen niet een Professor zijn oratie gedaan?”
- L. “Ja mijn Heer! Professor Paradijs had zijn eerste Oratie gedaan, en hier was het, dat de Heer Berkheij met zijn statie mantel van daan kwam, gevolgd wordende door een menigte **Heeren** Studenten, waar van ‘er eenige zongen: Berkheij waar is je Pop! waar over de Heer Lector zo kwaad wierd, dat hij de Lectoraale mantel tegen de aarde wierp, met een zeggende: daar ligt de Lector voor den d.....r, dagende vervolgens de de Studenten tot een gevegt uit” (afb. 5).

afb. 6. Drie bloemen waarin verborgen drie silhouetten van leden van het Oranjehuis.

In deze jaren van Patriotten en Prinsgezinden toonde Van Berkheij zich, zoals reeds gezegd, een vurig aanhanger van het Oranjehuis, wat zijn leven niet vereenvoudigde. Ook in zijn album komt zijn prinsgezindheid tot uiting. Hij plakte prentjes in van bloemenstruiken, waarin het silhouet van leden van het vorstenhuis verborgen ligt (fol.74v^o en 78r^o; afb. 6). Hierbij schreef hij:

This fijntjes uitgedagt wie of dit dog verzinde
Die Vorsten beelden in een Roozenstruik te vinden
Of schoon dan Vorstenhaat hun Beeldtenis verbiedt
Dan weigert nog natuur aan konst haar vinding niet.“

Op fol. 76r^o een tekening van drie bloemen “door ’s Lands Erfprinses gemaakt”, zoals Van Berkheij in een gedicht eronder vermeldt, welk gedicht hij ondertekende met Vrank en Vrij, één van zijn pseudonimen.³⁰

Tenslotte vermeederde zijn felheid tegen de vrijzinnigen op godsdienstig gebied ook nog zijn vijanden. Aan het eind van de levensbeschrijving zegt Loosjes het volgende over Van Berkheij’s houding ten opzichte van de godsdienst: “Hij was eindelijk, hoezeer sterk verkleefd aan het stelsel van de Hervormde Kerk, en, schoon hem vooral tegen de Remonstranten te dikwerf bittere schampschoten ontvielen, verdraagzaam ten aanzien van anders gevoelende, doch een gezworen vijand van alles, wat naar onzedelijkheid en spot met den Godsdienst gelijken mogt, zowel in zijne gesprekken als schriften”.

In 1783 was Van Berkheij genoodzaakt uit armoede zijn collectie boeken en rariteiten te verkopen.³¹ Wanneer hij precies als lector voorgoed ontslagen werd, wordt niet bij Loosjes vermeld. Waarschijnlijk is dit in 1795 gebeurd.“

In deze laatste jaren van de 18de eeuw woonde Van Berkheij buiten Leiden aan de Doesbrug (ook Spanjaardsbrug geheten) onder Leiderdorp. Hier schreef hij *De Natuurlijke Historie van het Rundvee in Holland*, uitgegeven te Leiden in de jaren 1805-1811. In 1806 verscheen zijn *Lijkgedachtenis van Zijne Doorluchtige Hoogheid Prins Willem den Vijlde*, uitgegeven door W. Bilderdijk met aantekeningen van deze laatste ter opheldering.“ In 1807 woonde Van Berkheij weer in Leiden, waar hij bij de beruchte ramp, waarbij een schuit met munitie midden in Leiden ontplofte, op 12 januari met studeervertrek en al naar beneden viel doch onbezeerd terecht kwam. Na deze ramp woonde hij enige tijd op het Huis ten Bosch te 's-Gravenhage. Hier genoot hij de bescherming van L. van Toulon, verzorger van Koning Lodewijk Napoleon die ziek te bed lag. Bij deze gelegenheid sprak Van Berkheij zijn *Dankbaarheid voor Zijne Majesteit Lodewijk Napoleon, koning van Holland*, aan diens ziekbed uit (10 oktober 1807). Zijn huis in Leiden buiten de Rijsburger Poort werd hersteld. Hier leefde hij tenslotte nog enkele jaren onder behoeftige omstandigheden. 13 maart 1812 stierf Van Berkheij in het huis van zijn dochter **Geertje Hoefman**, geboren Le Francq van Berkheij. Op 16 maart 1812 werd hij in de St. Pancras of Hooglandschekerk te Leiden begraven. Hij had voor zichzelf een grafscript ontworpen. Dit is echter nooit geplaatst, zoals ook niet gebruikelijk was:

Hier ligt het sterflijk deel van Jan le Francq van Berkheij
Hij leefde en stierf getrouw voor Leydens Burgerij
Zijn leer was de Natuur, Zijn Dichtgeest vrank en vrij
Tot nut voor 't Algemeen en Hollands Maatschappij.“

Na deze levensbeschrijving, waarin het album van Van Berkheij voor interessante achtergrondinformatie heeft gezorgd, blijven er nog talloze niet genoemde bijdragen over. Wat is de relatie tussen Van Berkheij en de personen die de belangrijkste van deze bijdragen hebben geleverd? Bij een poging deze vraag te beantwoorden kan men het beste enige voor Van Berkheij's leven logische groepen vormen. Dit betekent niet dat de personen binnen die groepen onderling ook verband houden; de gehele indeling is afgestemd op het leven van de bezitter van het album.

afb. 7. Hieronymus van der Mij, Allegorie, 1748.

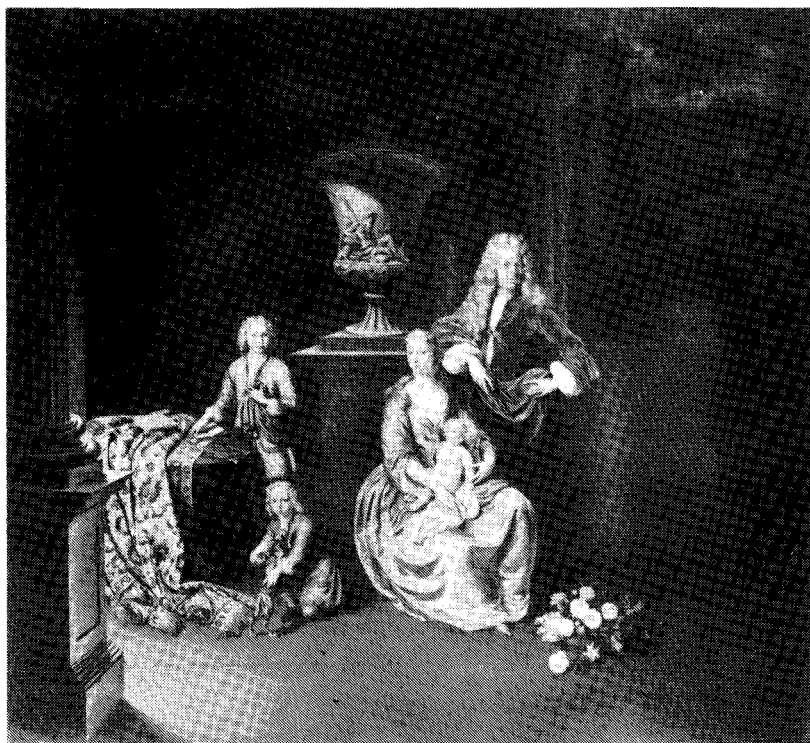

afb. 8. Hieronymus van der Mij,
Allegorie, 1749.

Tot de eerste groep behoren zijn leermeesters in de schilderkunst, de mensen die Van Berkheij bij hen op het atelier ontmoet heeft en zijn eigen leerlingen. Carel Isaak de Moor, Louis de Moni en Hieronymus van der Mij hebben hem leren tekenen en schilderen. Van de eerste bevat het album geen bijdrage. Louis de Moni schenkt zijn leerling een zelfportret (afb. 2). Over eventuele medeleerlingen bij De Moni vertelt het album niet. Van zijn derde leermeester waren tot nog toe geen tekeningen bekend. Des te interessanter is het dat het album een voluit gesigneerde en gedateerde (1748) tekening van Van der Mij bevat (afb. 7), welke volgens de annotatie van Van Berkheij een zinspeling op zijn liefde tot de natuurkunde voorstelt. Aan de hand van deze tekening is het mogelijk ook een tweede tekening uit het album, gedateerd 1749, aan deze meester toe te schrijven (afb. 8). De techniek van beide is eender en de stylistische overeenkomsten zijn bijzonder groot. Hieronymus van der Mij heeft op zijn beurt het tekenen en schilderen van Willem van Mieris geleerd. Ter gedachtenis aan zijn leermeester schonk hij Van Berkheij een tekening van Van Mieris (afb. 9). Onderaan deze beeldhouwde tuinvaas met mythologische voorstelling staat geschreven: “W.van Mieris [in potlood, moeilijk leesbaar], ter gedachtenis van W. van Mieris vereerd door H.V. der Meij” [in bruine inkt]. Een hieraan identieke tuinvaas komt voor op een schilderij door Van Mieris uit 1728, een portret van de familie Van Leyden (afb. 10).³⁵ Van Mieris heeft meerdere tuinvazen ontworpen. Vier bevinden zich nu in Windsor Castle. De opzet van de hier afgebeelde tekening gaat daar geheel op terug.³⁶ Bij Hieronymus van der Mij heeft

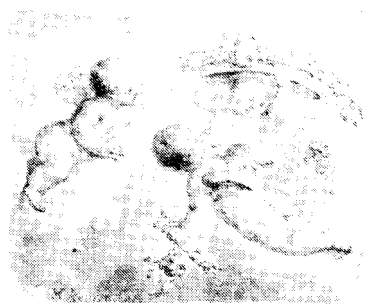

afb. 9. Willem van Mieris, Gebeeldhouwde vaas.

afb. 10. Willem van Mieris, Portret van de familie Van Leyden, 1728. Schilderij. Veiling Londen (Christie) 2 april 1976.

Van Berkheij volgens zijn eigen annotaties drie medeleerlingen gehad: Pieter Catel, Nicolaas Reijers en Hendrik van Velthoven. Bij de bijdrage van Catel, die van grote bekwaamheid getuigt, schrijft Van Berkheij: "Pieter Catel, een Leidsche Schilder, Discipel van H.V. d^r Meij". Nicolaas Reyers, meer schilder van portretten, deur- en schoorsteenstukken, dan tekenaar, maakte twee aardige tekeningen. Onder één (afb. 11) schreef hij: "Ter gedagtenisse van konstgenootschap N. Reijers". Van Berkheij annoteert: "Mede Discipel onder de Konstschilder H. Van der Meij met de Bezitter dezer gedagtenis". Op zijn tweede tekening, een amarillis, schrijft Van Berkheij: "In memoriam Adriani Stekhoven", hortulanus, die in 1753 naar Oostenrijk geroepen is om de leiding over de tuinen van Schönbrunn op zich te nemen.³⁷ Hendrik van Velthoven, tot

afb. 11. Nicolaas Meyers, *Drie zevende putti*, 1763.

1761 werkzaam te Leiden, daarna in Utrecht, is een: “Bijzonder vriend en Medeleerling van de Bezitter dezer gedenkstukken bij H.V. der Meij konstschilder” geweest. Van Velthoven tekende een vignet “En Gage d’Amitié”, zoals hij er zelf onderschreef.

Volgens zijn aantekening in het album heeft Van Berkheij zelf één belangrijke leerling opgeleid: Noach van der Meer junior. Alvorens echter op zijn leerling in te gaan rijst de vraag: hoe bekwaam was Van Berkheij zelf in tekenen en schilderen? Natuurlijk bezit het album een goed voorbeeld om deze vraag te beantwoorden. Een bont gekleurd *Zinnebeeldig Tafreel*, of te wel een allegorie op poëzie, **natuurkunde/artsenij**, schilderkunst en vriendschap zoals de tekenaar zelf beschrijft in een uitvoerig bijgaand gedicht (afb. 12). De gesigioneerde tekening draagt als motto “Accipe, daque Fidem” (aanvaardt en geeft trouw). Er gaat weinig kracht van uit. De handen en voeten van de putti zijn meer stompjes dan duidelijk te onderscheiden vingers en tenen. Neen, le **Francq** van Berkheij is zeker geen uitzonderlijk groot kunstenaar geweest.³⁸ Naast de tekening van zijn leerling Van der Meer (afb. 13) schreef hij het volgende verhaal:

Noag van der Meer junior is geweest discipel van **Doct. le Francq** van Berkheij. hij had de graveerkunst geleerd bij zijn Vader Noag die deeze konst hanteerde en daarin opgevoed was door zijn oom den zeer **kunstvermaarde** Bleiswijk die in zijn tijd boven al **vermaart** was om in het klein te graveeren en bijzonder Promotie tijtels enz. gelijk hij ook genoegzaam ook aan de Beroemde Boekdrukker van der Aa verbonden was. De jonge Noag had weinig te doen en de vader ook. Des ik denzelven in watervemi voor mij vogeltjes en andre Dieren liet tekenen en hem daarvoor beloonde. **hij** was naastig en **bekleid** heden met veel lof een eersten rang onder de Nederlandsche konstgraveerders. dit overstaande heeft hij uit erkentenis geschenken.

afb. 12. *Johannes le Francq van Berkheij, Allegorie.*

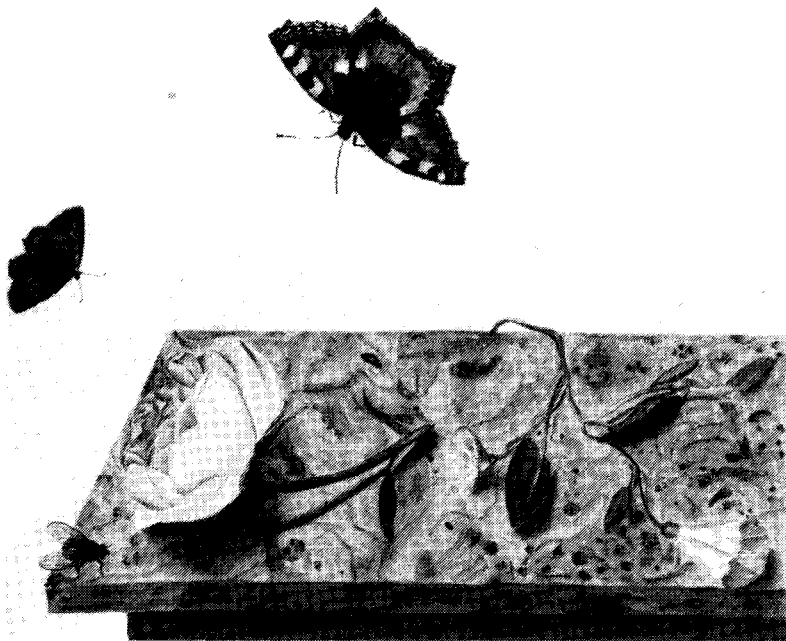

afb. 13. *Noach van der Meer junior, Putto vangt een vink met een lang touw, 7 762.*

Aangezien de tekening 1762 gedateerd is en Van der Meer toen slechts 22 jaar oud was en onmogelijk al een eersten rang onder de Nederlandse kunstgraveerders bekleed kan hebben, moet Van Berkheij dit verhaal er later bijgeschreven hebben. Noach van der Meer junior, tot 1768 in Leiden werkzaam en daarna in Amsterdam, heeft verschillende prenten en titelvignetten voor werken van Van Berkheij getekend en gegraveerd. Van Berkheij liet verder in zijn album zien dat Noach van der Meer junior nog een broer heeft:

Dit is de Broeder van vorige
N:van der Meer Cope naar de gein
 men kan er de accuratesse van navolgen
 inzien, dog in het graveren is hij maar sobertjes geweest.

Dit gedichtje staat onder een prenttekening, een vrije copie naar één van de prenten van een musquetier uit de *Wapenhandelinghe van Jacob de Gheyn* (1607). De prenttekening is met pen in bruin gemerkt: J. van der Meer.³⁹ Vermoedelijk is een tweede leerling van Van Berkheij een zekere J.D.Wild geweest. Onder zijn bijdrage (afb. 14) staat de volgende annotatie:

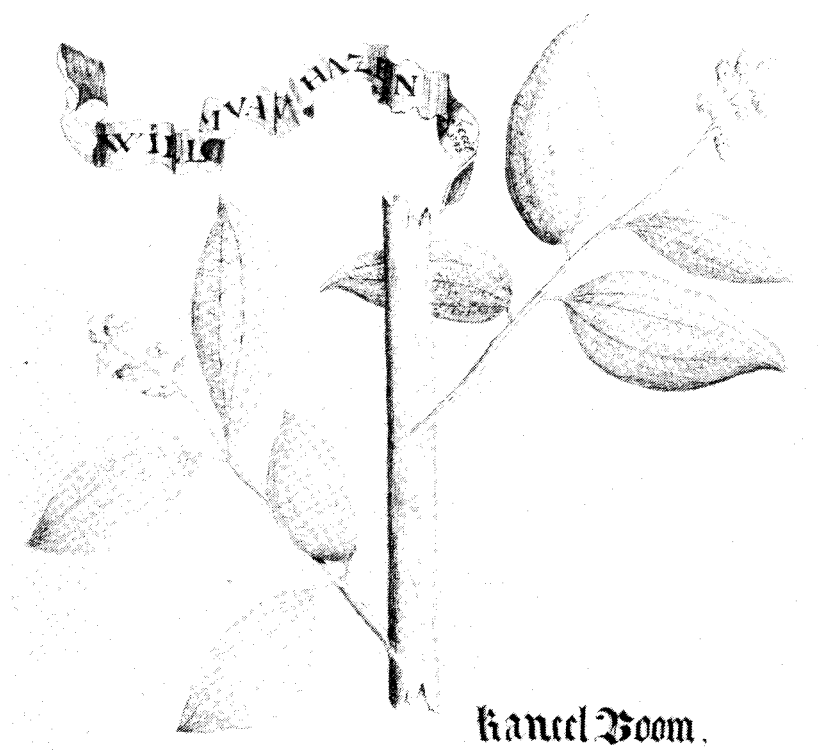
afb. 74. J.D. Wild, Marmeren tafelblad met twee bloemen en twee vlinders.

Het zeldzaame is dat de Capelletjes hierop niet geschildert zijn maar met hunne eigen stofkleuren overdrukt, een kunstgreep die voorheen bij sommige bloemschilders bekend was dog nu met mij en mijne Discipelen verder beoeffend is. het is een zeer eenvoudige handgreep als men maar handig is om de wickjes onbesmet op dien (?) gumwater (?) op vlak papier gesmeerd drukt drogen laat en dan het vliesje afpeld. Vervolgens de lijfjes er bij **schilderd**. Het is een lief jufferlijk tijdverdrijf.“

De tweede groep **van** personen, die een bijdrage voor het album hebben geleverd, wordt gevormd door vrienden-kunstenaars die door hun belangstelling in de natuurhistorie een rol spelen in het leven van Van Berkheij. Een zekere Willem van Hazen is zo'n figuur. De bronnen vermelden niets over hem. Maar door Van Berkheij's aantekening bij een gravure van een iris, door A. Delfos getekend en gegraveerd, wordt het volgende

van hem bekend: “Ter gedachtenisse van De Heer Willem Van Haazen, Zeer vermaard Hovenier in wiens Kruydhof Deeze Bloem het eerst gebloeidt heeft te Leijden den 20 Maij A^o 1757.”⁴¹ Behalve hovenier moet Van Hazen ook nauwkeurig tekenaar van planten en bloemen geweest zijn zoals zijn tekening van een kaneelboom uit 1743 aan toont (afb. 15). Tenslotte komt zijn naam een derde keer voor in het album op een ontwerp tekening voor een prent van een bloem de ixia. De prent is door Delfos gegraveerd en draagt voorts, evenals de tekening, het opschrift “W. van Hazen excudit”. De betekenis van excudit is hier niet geheel

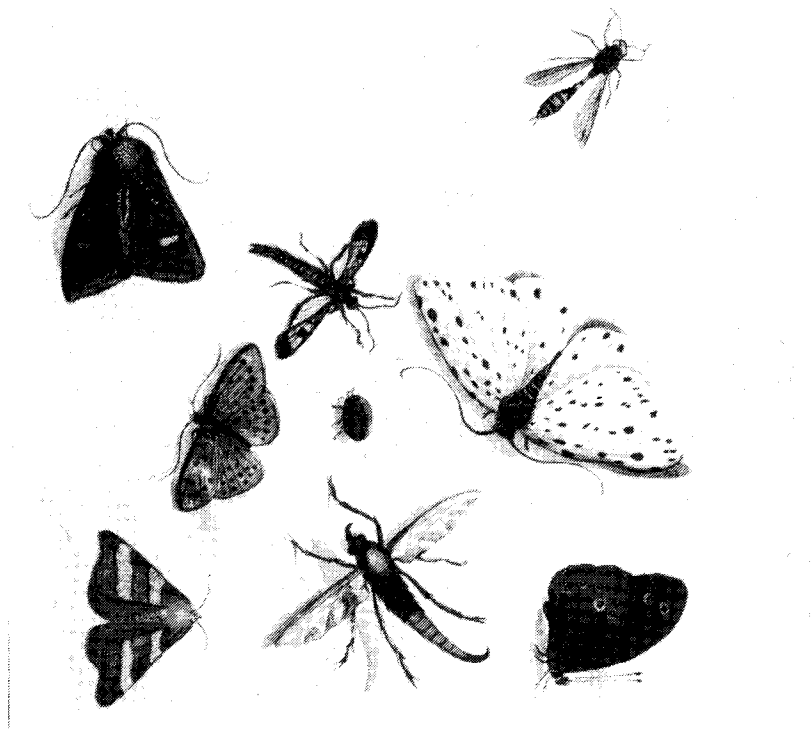
afb. 15. Willem van Hazen, Kaneelboom, 1743.

duidelijk. Heeft Van Hazen bedoeld dat hij de maker van de tekening is of dat hij zorg gedragen heeft voor de uitgave van de prent? Nicolaas Meerburgh, hortulanus in Leiden, heeft o.a. in 1782 geschreven *Naamlijsten der boom en heestergewassen dienstig tot het aanleggen van lustbosjes edr. met een aanhangsel en gecouleurde afbeelding van de roode muur tegen de hondsdelheid aanprezen*.⁴² Boven zijn tekening van 1761 anno-teerde Van Berkheij: "Bemind uw vrind maar denkt er an Dat hij Ver-rader worden kan JIFvB." Misschien heeft Meerburgh zich tegen Van Berkheij gekeerd toen het hem niet meer voor de wind ging en heeft Van Berkheij deze zin er later bijgeschreven?

Ook de bekende insectkundige Jacob L'Admiraal is in het album te vinden (afb. 16). L'Admiraal, afkomstig uit Normandië, kreeg samen met zijn broer Jan zijn schildersopleiding in Londen bij de schilder-graveur

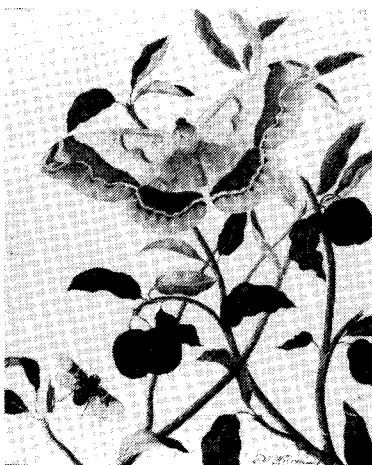
afb. 16. Jacob L'Admiraal, Insekten.

J.Chr.Le Blon. Omstreeks 1704 ging hij naar Amsterdam, waar hij zich toeligde op de geaardheid en veranderingen van insekten. Hier kan Van Berkheij hem ontmoet hebben. In 1774, na zijn dood, verscheen van hem: *Nauwkeurige waarnemingen omtrent de veranderingen van vele insekten*.

De laatste in deze rij is Paulus Knogh, amateurtekenaar uit Dordrecht, die evenals Van Berkheij als hobby een aanzienlijk kabinet van natuurlijk historische voorwerpen heeft aangelegd. Deze voorwerpen gaf hij met waterverf op perkament weer. Knogh schreef bij zijn tekening (afb. 17) dat hij deze uit hoogachting en erkentenis voor Van Berkheij aan hem schenkt. Hebben beiden elkaar persoonlijk gekend? Dit is niet met zekerheid vast te stellen. In ieder geval genoot Van Berkheij in zijn tijd ook buiten Leiden, Warmond en Amsterdam bekendheid. Behalve van Knogh bevat het album nog een bijdrage van een Dordts amateurschilder en verzamelaar: Jan Rombouts. Aangezien er verder niets bij geschreven staat is het ook zeer wel mogelijk dat Van Berkheij deze tekening zelf verworven heeft zonder persoonlijk bevriend geweest te zijn met Rombouts.

Een derde groep zijn de vijf kunstvrienden van Van Berkheij zoals hij die zelf in een gedichtje opsomde onder een gravure met de portretten van Jan de Beyer, Jacob Buys en Hendrik Pothoven:⁴³

afb. 17. Paulus Knogh, *Twee kersentakken en een vlinder*.

Pothoven schetste in Print Mijn Beeldtenis naar 't Leven
Houbraken stifte het, *De Beyer* fix bedreven
 In tytelvindingen voor mijne Poezij
 Men voeg er *Jacob buis* en *Vinkeles* erbij
 Dan hebt ge een vijfgetal kunstvrinden van Berkheij.

Inderdaad tekende **Pothoven** en graveerde Houbraken, die vele vooraanstaande personen uit die tijd in prent gebracht hebben, in 1771 het portret van Van Berkheij. Dit portret (afb. 1) prijkt op de eerste bladzijde van het album met de tekst: "Bezitter en verzamelaar van dit vrienden en konsteners gedenboek".⁴⁵ Naar aanleiding van dit portret schreef Van Berkheij in een bundel mengedichten: "Eerzang voor den kunstrijken Heer Jacobus Houbraken en Dankbetuigingen aan de kunst lievende Heeren Pieter van den Bogaerde, Hendrik Pothoven en Jacob Houbraken, toen zij gezamenlijk mijne afbeelding in eene gegraveerde kunst-plaat ter Nagedagtenisse geschonken hadden." Eveneens in ditzelfde jaar 1771 schonk Pieter van den Bogaerde aan Van Berkheij het portret van Houbraken, een gravure, door Pothoven in 1769 getekend en door Houbraken zelf in 1770 gegraveerd.⁴⁶ Naast dit portret van Houbraken plaatste Van Berkheij een gedichtje waaronder staat: "Dit nevensgaande Pourtrait van J:Houbraken vereerd aan d'Heer J-Le francq Berkheij Med^e Dr^e door mij P:van den Boagaerde."⁴⁷ Zoals reeds gezegd, Pothoven en Houbraken hebben vele portretten vervaardigd. Een voorbeeld hiervan is het portret van Johan van der Does bevelhebber te Leiden in 1574.⁴⁷ Onderaan deze tekening (afb. 18) staat met grijze pen geschreven: "H.Pothoven del. na 't origineel berustende op den leidsche academie A 1774." Naast deze tekening heeft Van Berkheij de gravure van Houbraken geplakt. Rondom het 1775 gedateerde portret lezen we "In Beiden Uitmuntten is Zeldzaam" en in de marge een twee regelig vers van Van Berkheij:

Dit's Dousa die 't bestuur had van 's lands school verkregen
 Door 't weren van de Pen en 't zwaaien van de Degen.

Prent en tekening wijken enigszins van elkaar af: het uiteinde van de pedellenstaf met het beeld van Athene, die kruislings met de degen onderaan het portret ligt, ontbreekt op de tekening. Op een proefdruk van de prent in het Gemeente Archief te Leiden ontbreekt dit uiteinde ook nog.⁴⁸ Vergelijken we deze tekening nu met bijvoorbeeld een soortgelijk portret van Andries de Graaf (1611-1678) in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, waaronder in hetzelfde handschrift geschreven staat: "H.Pothoven ad.orig.delin.1774"⁴⁹, dan is er geen twijfel mogelijk,

afb. 18. Hendrik Pothoven, Portret van Johan van der Does, 1774.

afb. 19. Johannes Janson, Landschap met paard en wagen.

dat het portret van Dousa een originele tekening van Pothoven is. Van de vijf kunstvrienden zijn De Beyer en Buys niet met eigen bijdragen in het album vertegenwoordigd; op Vinkeles komen we later terug bij de Amsterdamse kunstvrienden.

Een vierde groep houdt verband met Van Berkheij's geboortestad Leiden. Leidse kunstenaarsvrienden zijn: J.Janson, A.Delfos, J.Bijlaert, H.Meijer, L.B.Coclars, C.Chalon en J.H.Prins.

De officier Johannes Janson, geboren op Ambon (Ned.Indië), legde zich pas op latere leeftijd toe op tekenen en schilderen. Vanaf 1761 was hij in Leiden gevestigd, waar hij in hetzelfde jaar lid werd van de akademie. Hij tekende landschappen (afb. 19), stadsgezichten en was tevens behangselschilder. Twee keer heeft Louis Bernard Coclers uit Maastricht deze Janson geportretteerd. Coclers was vanaf 1769 schilder en kunsthandelaar te Leiden en vestigde zich in 1789 in Amsterdam. Zijn portretten van Janson worden bij Van Eijnden en van der Willigen vermeld:

afb. 20. Louis Bernard Coclers, Portret van Johannes Janson.

L.B. Coclers heeft twee fraaije portretten van Janson vervaardigd, het eene in prenttekening stelt hem voor eenen brief lezende onder het roken van een pijp; het andere zijnde eene geetste Prent vertoont hem zittende een landschap te tekenen voor een open venster.

Onder een proefdruk van dit eerstgenoemde portret (afb. 20), voorzien van de met de hand geschreven tekst van Fr.Beeldsnijder, annoteerde Van Berkheij in de marge: "afbeelding van de konstige Landschapschilder J.Janson, geschraapt door L.B.Coclers."⁵⁰

Abraham Delfos is geen onbelangrijk figuur in het 18de eeuwse Leiden geweest. Hij graveerde, tekende en handelde in kunst. In 1762, na de dood van H.van der Mij, werd Delfos directeur van de Leidse teken-

akademie naast Frans van Mieris de Jonge, die twee jaar later overleed. Delfos bleef daarna alleen directeur tot 1795, het jaar waarin de Franse soldaten Leiden binnen trokken. Delfos is in de leer geweest bij Jan Wandelaar, die op zijn beurt weer een vriend was van Van Berkheij, zoals hij schreef op zijn kleine bijdrage: “In memoriam Amicitiae J.le Francq van Berkheij DD J:Wandelaar.” Een getekend portret uit 1771 van Mr.Pieter Burgersdijk, pensionaris te Leiden in 1672 en secretaris van de curatoren der universiteit, is de bijdrage van Delfos in het album. Van Berkheij schreef er een lang gedicht bij en de volgende aantekening:

N.B. Deze Tekening is door den Konstrijken A.Delfos aan mij vereerd bij gelegenheid, dat men bij het herbouwen van stads Secretarij het origineel schilderij, dat nog bij de Klein klein dogt Mejufre. Schouten berust, daar wilde plaatsen. En alrede de Lijn en nis klaar was, maar door de booze naijver van Zeker toenmalig persoon van factie invloeden en oude R. [=Remonstrantse] of A. [=Arminiaanse] wrok is agtergebleven.

In 1801 tekende Delfos nogmaals het portret van Burgersdijk, dat zich nu in het Gemeente Archief in Leiden bevindt;“ het voorbeeld voor deze tekeningen, een schilderij door Ferdinand Bol, is veel later toch nog in bezit van de stad Leiden gekomen en bevindt zich in het Stedelijk Museum de Lakenhal.“

Jan Jacob Bijlaert, geboren te Rotterdam en werkzaam te Leiden, heeft prenttekeningen naar 17de eeuwse meesters op de manier van C.Ploos van Amstel gemaakt. Zijn Oude bes met krukken naar een tekening van C.Saftleven uit 1651 is hier een voorbeeld van.⁵³ Hieronder schreef Van Berklnej het volgende versje:

Bijlaert wilde eens probeeren
Om Printtekenen te leeren
En het eerste van zijn les
Was dees gouse oude bes
’t Moog hem beter nog gelukken
met Zijn besje zonder krukken.

Dit is natuurlijk geen bewijs dat Van Berkheij en Bijlaert elkaar persoonlijk gekend hebben, maar het is wel waarschijnlijk. Hetzelfde geldt voor Janson en Coclers.

Hendrik Meijer, de leermeester van Van Berkheij’s zoon Evert, schonk aan Van Berkheij twee mooie landschapstekeningen met boeren uit 1775 (afb. 21) en uit 1781. Bij deze laatste tekening schreef Van Berkheij een lang gedicht, dat hij met één van zijn pseudoniemen, “V.enV.” (Vranck en Vrij), ondertekende.

Een vrouwelijke kunstenaar in dit Leidse gezelschap is Christina Chalon, afkomstig uit Amsterdam, leerlinge van C.Ploos van Amstel en Sara Troost en werkzaam te Leiden. Zij maakte decoratieve prentjes met alledaagse voorstellingen, waar Van Berkheij rijmpjes bij heeft geschreven. In 1779 verscheen een boekje met etsen van Pieter de Mare naar tekeningen van Christina Chalon, berijmd door Van Berkheij.⁵⁴ Een dergelijke ingekleurde ets en een proefdruk ervan, voorstellende een boer die na het werk thuiskomt bij vrouw en kinderen, bevat het album.

Tenslotte uit Leiden, Johannes Huibert Prins, een autodidact. Hij promoveerde in 1778 in Leiden tot doctor in de wijsbegeerte en schilderde stadsgezichten, graveerde en etste. Voor Van Berkheij tekende hij een *Allegorie op de tekenkunst* (?) (1776).⁵⁵

Een vijfde groep vormen de Amsterdamse kunstenaarsvrienden. De belangrijkste daarvan is de al eerder genoemde Reinier Vinkeles, een zeer bekend etser en graveur. Vinkeles heeft vele prenten voor het werk van Van Berkheij getekend en gegraveerd. De belangrijkste is wel de *Zinnebeeldige Eeuwprint* (afb. 22) ter ere van het 200-jarig bestaan

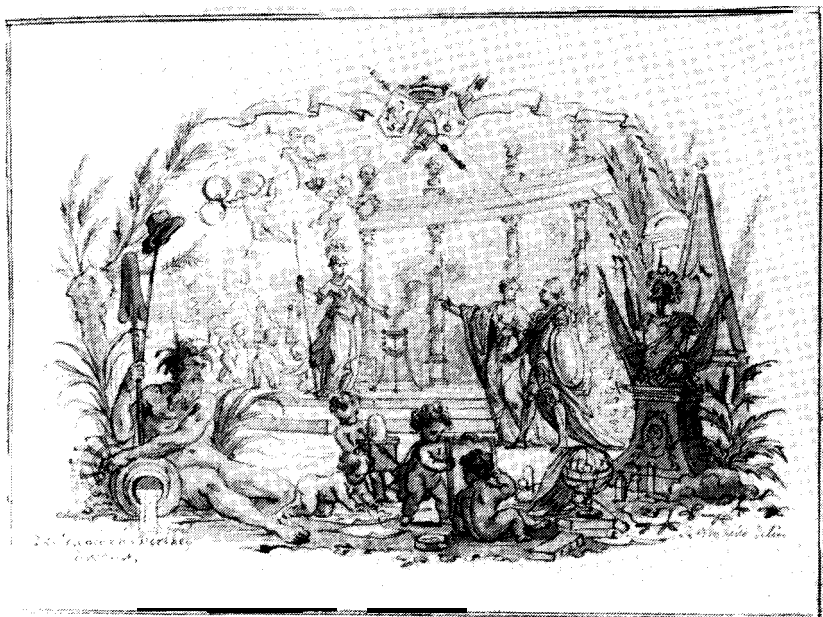
afb. 21. Hendrik Meijer, Landschap met boerderij en figuren, 1775.

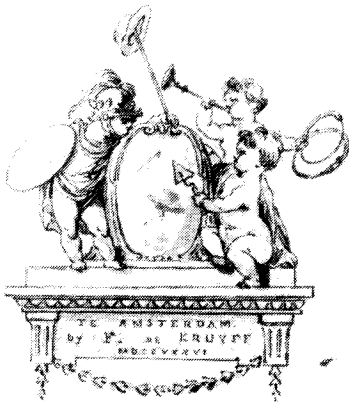

van de Leidse universiteit (177.5). De Leidse stedenmaagd met de Leidse sleutels op haar borst, leidt stadhouder Willem V als symbool voor de vrijheid van Holland de tempel van Pallas Athene binnen, die daar op het altaar wierook brandt. Links op de voorgrond “de Vrije Rijn”, een stroomgod, die rust op een rad en kruik waar water uitstroomt. De spelende putti zijn symbolen voor letteren, kunsten en wetenschap. Rechts op de voorgrond een monument voor Willem de Zwijger, daarachter die voor Pieter Adriaansz. van der Werff en Johan van der Does. Het idee voor deze eeuwprent, d.w.z. het idee voor de inhoud van de voorstelling, is van Van Berkheij zelf. Van Berkheij is de “inventor” zoals op de prent onder zijn vierregelig Latijns vers gedrukt staat en zoals links op de ontwerptekening van Vinkeles geschreven staat. Reinier Vinkeles heeft dit idee getekend en daarna in prent gebracht. In kleine details wijkt de tekening van de prent af. Vinkeles zal zeker nog een werktekening gemaakt hebben alvorens de koperplaat voor de prent te hebben kunnen graveren.⁵⁶

Het album van Van Berkheij bevat nog twee ontwerptekeningen van

afb. 22. Reinier Vinkeles, Zinnebeeldige Eeuwprent, ca. 1775.

afb. 23.-24. Reinier Vinkeles, Titelvignetten, ca. 1776.

Vinkeles: één voor het titelvignet van het dichtwerk van Van Berkheij *Het Verneedert en Verheerlijkt 's-Gravenhage, Eeuwzang* (afb. 23) en één voor het titelvignet van een *Gedichtenbundel* van Van Berkheij, beide uitgegeven bij F. de Kruyff te Amsterdam in 1776 (afb. 24). De titelvignetten zijn gesigneerd: “R.Vinkeles inv.et fec.1 776” en “Rein.^r Vinkeles inv. et sculps. 1776”. De ontwerptekeningen zijn niet gemerkt. Bij vergelijking met de eeuwprent en met andere tekeningen van Vinkeles voor prenten, tonen technische en stylistische overeenkomsten aan, dat ook deze twee tekeningen van de hand van Vinkeles zijn.⁵⁷ Andere Amsterdamse kunstenaars zijn C.Ploos van Amstel, F. van der Mijn, H.Spilman en N.Numan. Comelis Ploos van Amstel, die vele prenttekeningen naar Hollandse 17de eeuwse meester heeft vervaardigd, schonk Van Berkheij vier van zijn facsimile's. Achterop het *Appel-schillend vrouwtje* (afb. 25), in spiegelbeeld gemerkt W.P.d'Oranje del. et fec. (zie blz. 170), schreef Ploos om het in zwart gedrukte stempel van Amsterdam heen de volgende brief aan zijn vriend:

de Heer J.le Francq van Berkheij als schrijver van *Natuurlijke Historie van Holland*

Mijn Heer en Vriend!

Dit prentje is een afdruk van de Origineele Plaat Volgens mijne Uitvin-
ding door Zijn Doorl. hoogheid Prins Willem de 5e onze Erfstadhouder op

afb. 25. Cornelis Ploos van Amstel, Appelschillend vrouwtje.

den 13 Maart 1773 eigenhandig vervaardigt en met zijn hand door zijn naamtekening bevestigt. Toen ik op dien tijd de Eere had om eene proeve van mijn Uitvinderij aan Zijn Doorl. Hoogheid te vertonen en die Vorst eene Lust gevoelde omdat zelve met er daad te probeeren alles in presentie geschiet van de graaf Rhoon en Professor Allemand in een Kamer op de Bibliotheek van Zijne hoogheid in 's Hage. En opdat omtrent dese afdrucken geen bedrog zoude geschieden zo zijn de weinige Exemplars daar toen gedrukt alle gemerkt met dit hier tusseren gestelde wapen van Amsterdam. Ik offereere U Ed.heer van een Exemplaar opdat U Ed. als Historieschrijver ten allen tijden zult kunnen melden en bewijzen dat in ons Vaderland ook zig de Vorsten niet meer onttrekken de Tekenkunstige oefeningen en mijne uitvinding die eere is aangedaan. Ik blijve U Ed WdW

Ploos van Amstel J.C.
Amsterdam 3 april 1776

Uit deze brief zijn twee overeenkomsten tussen beide heren op te merken: beiden zijn zeer Oranjegezind en beiden zijn nogal ingenomen met zichzelf.⁵⁸ Reeds in 1770 kreeg Van Berkheij een afdruk van de facsimile van een rivier met overlaatschuit met vee naar Nicolaas Berchem, 1654.⁵⁹ Verder zijn er in het album een afdruk van 8 oktober 1768 naar een

boertje met bruine kan in de hand van Adriaan van Ostade” en het portret van scheepstimmerman W.J. Block met een gedichtje van Van Berkheij. Ook het portret van Ploos van Amstel, in 1766 door Jacob Buys geschilderd en in 1799 door Reinier Vinkeles in prent gebracht, prijkt in het album van Van Berkheij, vergezeld van een lovend gedicht.“

Frans van der Mijn, werkzaam in Amsterdam en Den Haag, heeft een meisje dat speelt met haar pop staande voor een grote stoel getekend. Van Berkheij schreef erbij:

Dit Jonge Juffertje Speelt met haare poppedyn
Dog toont in Lugtig Schets de geest van van der Mijn
dees Vlugge Frans in Kunst een Foenig van zijn tijd
liet mij dit Schetsje na van een handvaardigheid.

Van Eijnden en Van der Willigen vermelden bij hun biografie over Frans van der Mijn: “Onder de nagelaten papier van J. le Francq van Berkheij werd het volgende versje gevonden:

Op een luchtig schetsje door den kunstenaar Frans van der Mijn:
Dit jonge juffertje speelt met haar poppedijn
Door 't spelende vernuft geschetst van van der Mijn
Die vlugge Frans in kunst, die Feniks van zijn tijd
Toont hier wat men vermag door 't zwart en witte krijt.”

Wat de bedoelde nagelaten papier zijn is niet te achterhalen. De verschillen in de twee gedichtjes wijzen er echter op dat de biografen het album van Van Berkheij zeer waarschijnlijk niet gekend hebben. Hendrik Spilman, werkzaam in Haarlem en Amsterdam, tekende twee rivierlandschapjes die niet getuigen van bijzonder hoge kwaliteit. Hermanus Numan, werkzaam in Amsterdam, sluit deze rij met een tekening van een meisje dat uit het venster leunt, door hem in 1773 getekend. Voor Numan schreef Van Berkheij een gedicht dat, evenals het gedicht voor Spilman, gedrukt is in een bundel *Nagelaten Gedichten*, Haarlem 1813.⁶²

Tenslotte blijven er diverse bijdragen over die niet direkt in verband zijn te brengen met de voorafgaande groepen, maar die om verschillende redenen belangrijk genoeg zijn om afzonderlijk vermeld te worden. Een tekening *Bedrijvigheid op een rivier in een bos* (afb. 26) van Dirk Kuipers tekenaar, schilder en dichter uit Dordrecht, is voorzien van een lang gedicht van Van Berkheij: Op de overstaende teekening door Dirk Kuipers van Dord aan mij vereert:

afb. 26. Dirk Kuipers, Riviergezicht.

Dirk Kuipers kwam van Dord, daar met de **konst** geboren
Kon 't vrolijke Landgezig zijn Schildergeest **bekoor**

Hij had geen weergave in zijn vlugge vaardigheid

In rijk stoffaadje vol van vondrijke aardigheid;

Pijnaker in 't **geboomt**, van Goyen in 't **Stoffeeren**

Kon hij een Moucheron en Dalens zelfs trotseeren

Dan niet die gaven viel hem schilders lof ten deel

Dat is hij schilderde voor deel, en keel te veel

Goedkoop en overvloed van kunstwerk, vlugge gaven

Maakt groote konstenaars van de konstbeulen slaven

Dit trof ook mijnen vriend, wat goeden raad ik gaf

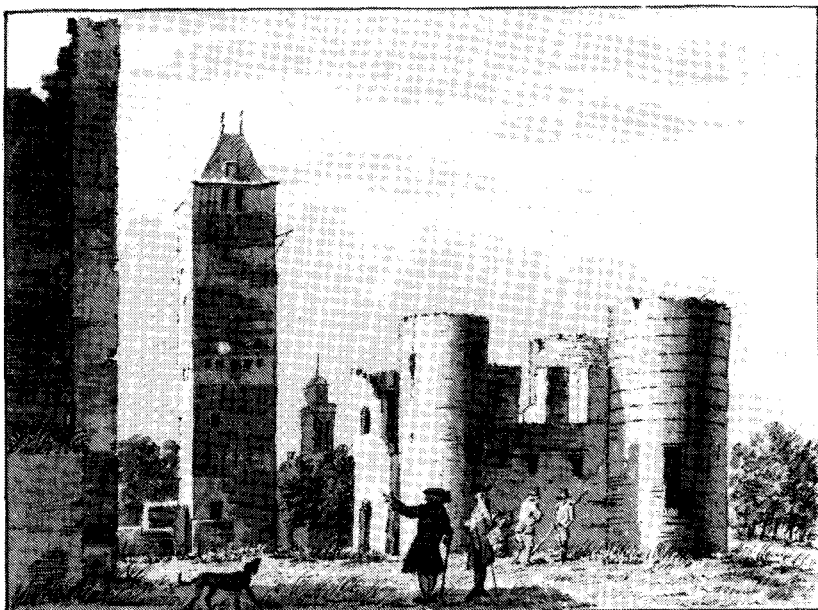
Hij viel ontijdig als een zwerver in het graf.

N.B. deze Kuipers maakte zulk soort van tekeningen bij dozijn in korten tijd als hij geld benodigt had, **kogten** die de kunsthandelaar tot 10 stuivers **p^f**. stuk. Hij schilderde aller voortreffelijkste zaalstukken en overtrof Dalens, die ik meen dat zijn Leermeester is geweest: Somtijds Echter deed hij zich goed betalen. hij is ongelukkig aan 't hollen geraakt.

Van Eijnden en Van der Willigen vermelden in hun biografie over Kuipers dat Kuipers en Van Berkheij elkaar waarschijnlijk in Voorburg ontmoet hebben "Alwaar Le **Francq** van Berkheij insgelijks de **Teeken-** en Dichtkunst **beoefende**".⁶³ In het album ontbreekt elk bewijs hiervoor. Een leerling van Kuipers is een zekere Jacob **Deleman** geweest. Dit noemde Van Berkheij bij de bijdrage van **Deleman**, een zeer amateuristische copie naar het portret van Saskia door Rembrandt in het museum te Kassel.

Jacobus Verstegen, topografisch tekenaar in de tweede helft van de 18de eeuw, heeft Van Berkheij "vereert" met een tekening van het *Slot te Egmont Oost zijde A* 1752 (afb. 27). Uit de tekst van Van Berkheij blijkt dat beiden elkaar wel gekend hebben. Hoe de relatie precies ligt is onduidelijk. "Hendrik Prins konstminnaar en Beoeffenaar heeft dit **fraaije** tekening vereert" luidt de annotatie van Van Berkheij bij een decoratief plaatje *van Zwanen in een vijver in een mooi park*. Van Hendrik Prins is slechts bekend dat zijn tekeningen en prenten op 20 november 1786 te Rotterdam geveild zijn.⁶⁴

Laurens van de **Vinne** 11, Haarlems landschap- en bloemenschilder tekent in 1740 het huis *De Hooge Nes*. Aangezien Van Berkheij in 1740 pas 11 jaar oud is en Van der Vinne al in 1742 is overleden kunnen deze twee elkaar nooit gekend hebben. Of Van Berkheij heeft de tekening gekregen of hem zelf later gekocht. Hij heeft het er dit keer echter niet netjes bij vermeld. Een ander lid van de familie Van der Vinne,

afb. 27. Jacobus Versteegen, Het slot te Egmond, 1752.

namelijk Vincent 111 Jansz. van der Vinne, die ongeveer even oud was als Van Berkheij, kan hij wel gekend hebben. Vincent, schilder en etser van bloemstukken en landschappen en tevens kunsthandelaar, heeft Van Berkheij een tekening geschonken van Vissende man op een stenen brug, waar hij op de achterkant schreef: “V.V.Vinne Fecit, Vereert aan Doct. J. le Francq v. Berkheij, 1772”.⁶⁵

Dan zijn er drie tekeningen waarbij de annotaties van Van Berkheij er toe zouden kunnen leiden deze aan C. Troost, J. de Wit en P.C. la Fargue toe te schrijven. Bij de tekening van “Troost” (afb. 28) schrijft Van Berkheij een lang gedicht “Op de overstaande Afbeelding Van de Beruchte Lammert de Speelman door Troost”. Het gedicht vertelt hoe Lammert met vrouw en kind al spelend op zijn viool in de straten zijn geld verdient en zich dan ’s avonds vermaakt bij de dames van plezier. Het gedicht eindigt als volgt:

De Snaaksche Troost een Schildersbaas

Beroemt in scherts zag door het gaas

der Schijndeugd deezen bedelrok

en Schetste dien in geestig jok

Zoo als die in deeze *overprint*

Het Konstvriendschappelijk plaatsje vind.

N.B. deze Lammert is in Amsterdam in mijn tijd zeer bekend geweest onder de vrolijke partijen voor ---der schildersbazen van het berugte Bokje in de Haarlemmerhout.“”

Het gedicht suggereert dat het een herhaling of bewerking, “overprint”, van een voorstelling van Troost is, maar volgens Niemeijer is het dan wel een heel vrije versie.⁶⁷ De tekening is namelijk uit een latere tijd dan de levensjaren van Troost, zoals de kleding van de voorgestelde figuren uitwijst. Wie de maker van de tekening wel is, is niet vast te stellen en waarom Van Berkheij zijn album met de naam van Cornelis Troost heeft willen verrijken evenmin. Zou hij zichzelf om de tuin hebben willen leiden en zijn album belangrijker hebben willen maken dan het in werkelijkheid was? Dezelfde vraagtekens rijzen ook bij de tekening van “Jacob de Wit” (afb. 29). Het gedicht hierbij luidt:

afb. 28. “Cornelis Troost”. Lammert de Spielman.

De Wit wiens konstligt heel de waereld door kon schijnen
 Maar zelfs blonk in den kring der Hemelseraphijnen
 Daar hij de **Lagjes** op den Englen koontjes maalde
 Wier invloed zijnen geest met **zoo** veel konst bestraalde
 Dat hij met dove **verw. pannel** en steen deed Leven
 Heeft hij dit kleen geschenk ter heuggenis gegeven
 Dan, wie een **heugnis** zoekt van godlijker waardij
 Treede op het Stadspaleis van 't wimpelvoerend II.

Hoewel er duidelijk in het gedicht staat dat de tekening een geschenk voor Van Berkheij is geweest, geloof ik, **stylistisch** gezien, niet dat we hier te maken hebben met een tekening van De Wit. Als De Wit deze tekening werkelijk als geschenk aan Van Berkheij gegeven zou hebben - dit moet dan voor 1754, het jaar waarin De Wit stierf, gebeurd zijn - dan zou De Wit zeker de tekening niet ongesigneerd als aandenken gegeven hebben.⁶⁸ Wie de tekening wel heeft gemaakt blijft onbekend, evenals de relatie tussen Van Berkheij en De Wit.

afb. 29. "Jacon de Wit", Drie puttohoofdjes.

Op een tekening van een lange rij koetsjes met figuren staat in het handschrift van Van Berkheij: “Schetz van P.C. la Farque voor de Teekening der Harddraverij”. Hierbij hoort een tekening van een oud-hollands herenhuis, waarop in bruine inkt staat: “Het Schouw van Duivenvoorden” en in potlood “Het Voornaam voorwerp van de Harddraverij” en “N.B.Zweep” (in het handschrift van Van Berkheij?). Deze twee tekeningen houden verband met een ets uit deel 10 van de *Natuurlijke Historie van Holland*.⁶⁹ De ets is gemerkt: “P.C. la Farque ad. viv.del. en S.Fokke sculps”. en *Afbeelding van de Hollandsche Harddraverij om de Gouden Zweep aan het Schouw van Duivenvoorde, gemeenlijk genaamd het Haagsche Schouw*. Bij deze ets hoort de volgende tekst:

Ter betere afmaalinge hiervan hebben wij, door den konstrijken en vluggen Teekenaar P.C. la Farque naar het leeven, en niet zonder veel moeite den wedloop der Harddraverij aan het Haagsche of Duivenvoorder Schouw, onder ons toeverzigt en volgens onze opgave, doen tekenen; welke tekening wij vervolgens door den vindingrijken Konstgraveerder Simon Fokke hebben laten graveren. In deeze Plaat, hoe klein het bestek ook zij, is de houding der Rijders en die der Paarden meetkundig afgebeeld.....

De twee tekeningen kunnen in vergelijking met de prent niet van de hand van La Fargue zijn. De onhandige manier van tekenen valt direkt op en past niet bij de bijzonder knappe, artistieke en nauwkeurige tekenstijl van La Fargue. Wat het verband tussen de twee tekeningen en de prent wel is, is moeilijk vast te stellen. Heeft Van Berkheij zelf getracht de prent na te tekenen als herinnering aan zijn contact met La Fargue?

Uit deze opsomming van de meest belangrijke bijdragen uit het album is gebleken dat Johannes le Francq van Berkheij niet geheel onbekend is geweest bij belangrijke en minder belangrijke kunstenaars in Leiden en elders in de 18de eeuw. Tegelijkertijd is het noodzakelijk te beseffen dat niet iedere bijdrage een bewijs is voor persoonlijk contact en dat het dus ook nog zeer wel mogelijk is dat meerdere bijdragen gewoon door Van Berkheij gekregen of gekocht zijn via derden. Alle bijdragen, op welke manier dan ook in het album terecht gekomen, geven een aardig inzicht in Van Berkheij's persoonlijkheid, zijn belangstelling en contacten en in het culturele leven van de 18de eeuw.

1. G.Wustmann, "Das Stammbuch eines Leipziger Studenten", *Leipzigs Vergangenheit*, (1855), blz. 250 e.v.; R. und R.Keil, *Die Deutschen Stammbücher des XVI. bis XIX. Jahrhunderts*, Berlin 1893; J.Knoef, "Een album amicorum", *Maandblad van Beeldende Kunsten*, (1936), blz. 266-274; E.Herold-Zollikofer, *Libri Amicorum* (Stammbücher) der Zentralbibliothek und des Schw. Landesmuseums in Zürich, Neuchâtel 1939; A.Fiedler, *Von Stammbuch rum Poesiealbum*, Weimar 1960; J.C.Daan, "Het poesiealbum", *Neerlands Volksleven* 15 (1965), blz. 199 e.v.; G.Angermann, *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit*, Münster 1971; P.J.Buijsters, "De vriendenrol van Rhijnvis Feith", *Documentatieblad Werkgroep 18de eeuw* 18 (1973), blz. 3-15.

2. Andere benamingen zijn: Philoteca, Liber memorialis, Gazophylacum literarium, Armamentarium eruditum, Museum literarium, Theatrum eruditorum, Hortus amicorum. Een Hollands woord voor Album Amicorum is Vriendenrol. Als meervoud van het woord album heeft Daan (a.w. blz.203) albums gekozen voor die van de laatste 100 jaar en alba voor de oudere. Het is even onmogelijk over poesiealba te spreken als over albums amicorum.

3. Alle drie de delen bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (KB) onder de nummers 132 F 13, I, 11 en III: de delen zijn daar in 1889 verworven. Helaas is de herkomst van het album niet verder na te gaan. Met dank aan de Heer Drs. A.W.F.M. Meij, die mij op het bestaan van dit album attent heeft gemaakt, aan de Heer Dr. L. de Vries, die mij bij mijn doctoraalscriptie heeft begeleid, en aan de Heer Drs. R.E.O. Ekkart, die mij geholpen heeft met de voorbereiding van dit artikel.

4. Deel 11 bevat 35 tekeningen en 80 prenten; deel III bevat 10 tekeningen en 70 prenten.

5. Met dank aan de Heer C.W.de Kruyter die in overleg met de Heer H.A.Uddink, restaurateur van de KB, bevestigde dat het album opnieuw genaaid is met toevoeging van meer bladen.

6. In 1812, het jaar waarin Van Berkheij stierf, was er reeds een anonieme levensbeschrijving over hem verschenen: "Levensberigt van Johannes le Francq van Berkheij", *Algemene Konst en Letterbode* 18 en 19 (1812), blz. 299-302 en 306-313. Dit levensbericht van 1812 wijkt nauwelijks af van dat van A. Loosjes uit 1813. Aangezien Loosjes de oprichter was van het weekblad *Algemene Konst- en Letterbode* (1789) is ook dit artikel vermoedelijk door hem geschreven. Ik heb deze levensberichten als één leidraad gebruikt. Dat Loosjes een levensbericht van een vurig Orangist als Van Berkheij in 1812, als het Koninkrijk Holland nog ingelijfd is bij het Frankrijk van Napoleon, liever niet ondertekent is niet zo verwonderlijk.

7. Waarachtige *Levensgevallen* van den alömbefaaenden Leydschen Lector, J. le Francq van Berkheij, waar in nauwkeurig beschreven wordt deszelfs afkomst geboorte en opvoeding zijn handteering als uitdrager, apothecersjongen, schildersjongen, zijn wonderlijk avancement tot de studie, enz. In 't licht gegeven door een Liefhebber der Waarheid, Holland 1785. A. = Amsterdammer; L. = Leidenaar; J. = Jood; W. = Warmonder.

Belangrijkste overige literatuur over Van Berkheij: G.C.B. Suringar, "Het bijeenbrengen eenen verzameling van natuurlijke voorwerpen voor het academisch onderwijs omstreeks het midden der achttiende eeuw. Eerste afzonderlijke lessen over de natuurlijke historie, door den hoogleraar Allamand en over de zoölogie door Le Francq van Berkheij", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 11 (1867), dl. 2, blz. 265-284; G.L. Driessen, "Joannes Le Francq van Berkheij (1729-1812)" *Jaarboekje voor Geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland (Leidsch Jaarboekje)*, 36 (1944), blz. 184-190; P.J. Meertens, "Joannes le Francq van Berkheij, ein Holländischer Volkskundler aus der Zeit der Aufklärung", in: *In Memmiam António Dias*, dl. 2, Lisboa 1974, blz. 309-316.

8. J. van Gool, *De Nieuwe Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders en Schilderessen*, dl. 2, Den Haag 1751, blz. 427; "Ook had de gewezene Kunst koper Jan Berkheiden in zijn tijd twee Portretten....."

9. Deze brief is gepubliceerd door: L. de Vries, "Post van Jan van der Heijden", *Oud Holland* 90 (1976), blz. 267-275.

10. W.N. Du Rieu, "Kunstenaars voorkomende in het album studiosorum der academie te Leiden", in: F.D.O. Obreen red., *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, dl. 5, Rotterdam 1882/83, blz. 26X-284: wijst erop dat het een algemeen verschijnsel was in die tijd dat men wel ingeschreven stond aan de universiteit, maar geen onderwijs genoot. De reden hiervoor zou het feit zijn, dat men als ingeschrevene bepaalde voorrechten genoot. Zo viel men niet onder de rechtspraak van de stad, de schout en schepenen, maar onder de akademische vierschaar. Bovendien was men vrij van schutterlijke diensten, dag- en nachtwaken, inkwartiering, sommige stedelijke contributies enz.

11. Annie J. Versprille, "De kunstakademie in de poort", in: *Leids kunstlegaat, kunst en historie* rondom *Ars Aemula Naturae*, Leiden 1974, blz. 38.

12. Als Loosjes het album van Van Berkheij gekend zou hebben, zou hij zich bij de levensbeschrijving niet hebben afgevraagd of Louis de Moni de leermeester van Van Berkheij was. Loosjes kende dit album dus niet.

13. R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIII eeuw*, dl. 2, Haarlem 1817, blz. 198, noot 4.

14. Veiling J. le Francq van Berkheij, Leiden (F. de Does) 20/23 okt. 1783 (Lugt nr. 3621); eveneens verscheen in 1783 een "faked catalogue", d.w.z. een catalogus vol met grappen over een verzonnen verzameling van Van Berkheij. Deze zogenaamde verzameling zou 7 juli 1783 te Leiden bij De Does verkocht worden. Een geestig enigszins stekend nummer uit deze "faked catalogue" is nr. 41: "een Fraaije Steen kunnenden tot een Spiegel voor toekomstende zaken dienen waarin ook Berkheij heeft kunnen zien wat hem over zou komen door 't schrijven aan zijne medeburgers" (zie blz. 182). Met veel dank aan de heer S. Emmering te Amsterdam voor het lenen van deze catalogus.

15. C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd*, dl. 1, Amsterdam 1857, blz. 79.

16. Een nederlandse vertaling van dit proefschrift in het origineel handschrift van Van Berkheij bevindt zich in de bibliotheek-verzameling van Van Berkheij op het G.A.L., nr. 45. Met veel dank aan de medewerkers aldaar voor hun hulp.

17. M. le Hoefer, *Nouvelle biographie générale*, dl. 4.5, Parijs 1877, blz. 844: vermeldt "Valmont, de Bomare, Jacque Christophe" met uitvoerige biografie.

18. *Resoluties van de Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland in hun Edele Groot Mog. Vergadering genoomen in den jaare 7788*, blz. 1019-1029.

19. Maria zijn lievelingsdochter op fol. 38 r°, 39 r° en 39 v°; Geertje "zijn tweede Mietje" op fol. 40 r°; Carel David op fol. 42 r°; Evert Johannes op fol. 43 r°, 144 r° en 145 r°.

20. Wie al deze vrienden precies waren is niet bekend.

21. Deel 7, blz. 1244-1251; fol. 148 v° en 149 r°, potlood in rood, 145 x 209 mm. Een kraamkloppertje, vooral gebruikelijk in Haarlem en Enkhuizen, hing op de deur van het huis waarin een bevalling had plaats gehad. Zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., "Enkele oude Nederlandse Kraamgebruiken", *Antiek* 6, nr. 5 (1971), blz. 297-332; A. Knoppers, In *de kraam*, Zoetermeer 1975.

22. Deel 8, blz. 1375-1381, pl. IX; fol. 118 r°, pen in zwart, rood potlood ondertekening, 164 x 246 mm.

L. Loosjes komt noch in de bronnen noch in de naslagwerken voor. Of de tekening het ontwerp voor de prent is of getekend is naar de prent is moeilijk vast te stellen, omdat vergelijkingsmateriaal uit het oeuvre van Loosjes ontbreekt. De tekening wijkt aanzienlijk af van de prent en maakt een minder overtuigende indruk.

23. Deel 10, blz. 75-89; fol. 151 r°.

24. P. Potter, paneel 23,5 x 30 cm, gemerkt op het hek "Paulus Potter F. 1649"; herkomst: veiling J. Goll van Frankenstein, Amsterdam (De Vries, Roos) 1 juli 1833, nr. 61 (Lugt nr. 13358); verzameling Van der Hoop; 1855 door de stad Amsterdam in bruikleen geschonken aan het Rijksmuseum te Amsterdam, cat. 1976, nr. C 205.

Los in het album van Van Berkheij (tussen fol. 117 v° en 118 r°) ligt de volgende brief:

"Mijn Heer,

Ik heb het hier nevensgaande, voor welks mededeling ik U hartelijk dank zegge, met genoegen

gelezen: ik zie met plaizier dat men 't er op toelegt, om, onder het polysten, de levendige trekken wel te bewaaren. Ik vreesde nog steeds, dat men 'er al lekkende, de ziel uyt zou lekken; doch 't gaat wel. Het Vers blijft uw Vers; en 't zal dus wel genoeg geven. Zijt verzekerd, dat niet alleen geen Mensch het gezien heeft, maar dat geen Mensch, buyten ons, weet dat ik het gehad heb. Mij verder in uwe vriendschap aanbeveelende betuig ik te zijn en te blijven,

Uw toegeneegen Vriend, Corn. Loosjes Adr.
Haarlem 11 Nov. 1771"

Gezien de datum van de brief, gezien het feit dat de brief handelt over een "te polysten Vers" en gezien de geheimzinnigheid zou het kunnen dat het hier gaat om een vergelijking van de originele en de verbeterde versie van het "Verheerlijkt Leiden" door Cornelis Loosjes, vriend van Van Berkheij. Cornelis Loosjes was vanaf 1763 predikant te Haarlem.

25. A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 11, Haarlem 1865, blz. 637: wijst niet op een relatie tussen Cornelis en Adriaan Loosjes.

26. Het schilderij, paneel 24,5 x 21 cm, van Coclers met het portret van Kruijff waar naar Vinkeles zijn gravure maakte was in 1952 in de verzameling J. Dreef te Leiden.

27. Voor Van Berkheij als vurig prinsgezinde: G. van Rijn, "Een zwak patriot", *Oud Holland* 19 (1901), blz. 95-98.

28. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche Universiteit*, dl. 6, 's-Gravenhage 1923, blz. 260.

29. Deze zin geeft de aanwijzing dat sommige bijdragen van Van Berkheij pas na de omwenteling van 1795 door hem zelf in zijn album geschreven zijn.

30. Andere pseudoniemen van Van Berkheij zijn: Janius Laconicus Franco Batavus, J. Regtuit Philo Catsius, S.A. v. Herriades, Akakiades, Frank en Vrij of Vrank en Vrij of V. en V. 3 l. Zie noot 14; in 1785 was Van Berkheij nogmaals genoodzaakt een deel van zijn verzameling te verkopen: veiling Amsterdam (N. Blinkvliet en J.H. Handler) 29 nov. 1785 (Lugt nr. 3851). Ook na zijn dood werd nogmaals een gedeelte van zijn verzameling boeken geveild: veiling Leiden (A. en J. Honkoop) 25 okt. 1814 (niet bij Lugt).

32. Een ontslagverlening ontbreekt en zelfs heerste er in 1804 nog onduidelijkheid over de positie van Van Berkheij. Zie: P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. 7, 's-Gravenhage 1924, blz. 228.

33. A. de Jager, "Over J. le Francq van Berkheij's lijkgedachtenis van Prins Willem den vijfde", *Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, dl. 7, stuk 2, (1856), blz. 157: "...het stuk mag niet eens zijn werk [= Van Berkheij] heeten en is eigenlijk dat van den beschaver [= Bilderdijk] geworden".

34. A. Loosjes 1813 (a.w.), blz. 143, noot p.

35. Doek 88 x 94 cm., gemerkt en gedateerd, veiling Amsterdam (Mak van Waay) 26 sept. 1972, nr. 164 met afb.; Veiling London (Christie) 2 apr. 1976, nr. 83 met afb.

36. C.W. Fock, "Willem van Mieris als ontwerper en boetsaai van tuinvazen", *Oud Holland* 87 (1973), blz. 27-47 met afb.

37. E. Pelinck, "Een bloemisterij en een speeltuin buiten de koepoort", *Jaarboekje voor Geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (Leids Jaarboekje)* 53 (1961) blz. 83; H. Veendorp en L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno Batavus 1587-1937*, Haarlem 1938, blz. 119.

38. Andere tekeningen van zijn hand zijn te vinden in het Prentenkabinet te Leiden en het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

39. Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinge van Roers, Musquetten en de Spiesen*, Den Haag 1607, vrije copie naar nr. 3 van hoofdstuk Musquetier.

40. Over De Wild zijn geen verdere gegevens bekend.

41. fol. 22 r°.

42. L.S.A. Holtrop, *Bibliotheca Medico Chirurgica et Pharmaceutico Chemica*, Den Haag 1842, blz. 214. Zie voor Meerburgh artikel in noot 37.

43. fol. 82 r°, getekend door H. Pothoven, gegraveerd door P. Tanjé.

44. De ontwerp-tekening voor deze kopergravure, gouache 172 x 107 mm, gemerkt "H. Pothoven ad. viv. del. 1771" bevindt zich in het Academisch Historisch Museum te Leiden. Zie *Icones*

Leidenses, de portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden, Leiden 1973, nr. 174.

45. fol. 10 r°.

46. Over P. van den Bogaerde zijn geen nadere gegevens bekend.

47. Het portret is naar het schilderij van Dousa, anoniem, doek 62 x 51 cm, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Zie *Icones Leidenses* nr. 36.

4X. inv. nr. 49442.

49. inv. nr. "48 : 437.

50. fol 103a r^o; zie noot 26 voor het portret van Kruijff door Coclers.

51. inv. nr. 48870, gemerkt en gedateerd, zwart krijt, 285 x 200 mm.

52. cat. 1949 nr. 32.

53. fol. 95 r°. Er zijn twee exemplaren van deze tekening van Saffleven bekend, beide met het jaartal 1651: Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, verzameling De Grez, cat. 1913, nr. 3132; veiling London (Sotheby) 11 mrt. 1964, nr. 187.

54. fol. 69 r° en fol. 70 r°, *Zinspelende gedigjes op de geestige printjes geëist door Pieter de Mare na de tekeningen van Mejuffrouw Christina Chalon berustende in de verzameling van de kunstbevorderende Heer H.A. Dibbets berijmt door J. le Francq van Berkheij M.D. lid van verscheidene dichtlievende genootschappen*, Amsterdam 1779, De tekeningen van C. Chalon zijn in de trant van Adriaan van Ostade.

55. Op fol. 117 r° twee gravures van Prins.

56. Deze koperplaat kwam voor in de veiling van het bezit van Van Berkheij in 1783 blz. 48 (zie noot 14): "onder de ongebonden stukken alle door Van Berkheij uitgegeven, Zinnebeeldige eeuwprint / 300 in folio / quarto / als in gr. octavo / met de fraaije gesneden koperen plaat / door Vinkeles".

57. Vergelijk ook met twee tekeningen van Vinkeles in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, inv. nr. 4210 en inv. nr. 4045.

58. fol. 77 r°. N.G. van Huffel, *Cornelis Ploos van Amstel Jacob Cornelisz*, Utrecht 1921, blz. 19, 20: dat Ploos van Amstel thuis in Amsterdam de wat zwakke plaat van de Prins nog wat bijgewerkt heeft en er nog enkele afdrucken van gemaakt heeft. De afbeelding in het album behoort volgens mij tot de bijgewerkte afdrucken van Ploos van Amstel.

59. fol. 97 r° en fol. 97 v°.

60. fol. 102 r° en fol. 100 r°.

61. fol. 101 r°.

62. In de gedichtenbundel van 1813 staat: "Op een peinzend vrouwtje door N. Numan". Is N. Numan een drukfout of heeft er behalve Hermanus Numan nog een geheel andere figuur N. Numan bestaan?

63. *Van Eijnden* en *Van der Willigen* 1817 (a.w.) dl. 2, blz. 238 vermelden het gedicht van Van Berkheij met een aanzienlijk aantal veranderingen. Kuipers is trouwens ook werkzaam geweest in Leiden, waar in de Curatorenkamer in het pand Rapenburg 67 nog een kamerdecoratie van zijn hand uit de jaren 1764-1765 aanwezig is.

64. Veiling H. Prins, Rotterdam (Holsteyn) 20 nov. 1786. (Lugt nr. 4098).

65. Vergelijk twee tekeningen van Vincent van der Vinne in Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, verzameling De Grez, cat. 1913, nr. 3865, nr. 3866.

66. J.W. Niemeijer, *Cornelis Troost*, Assen 1973, nr. 889 T: De herberg Het Bokje in de Haarlemmerhout.

67. Met dank aan de Heer J.W. Niemeijer voor deze mondelinge mededeling en voor zijn hulp bij de tekening van "De Wit" (zie noot 68).

Niemeijer kent het origineel van Troost niet, als deze tekening werkelijk een vrije versie is.

68. Ook Niemeijer (mondelinge mededeling) gelooft hier niet in een tekening van De Wit en wel omdat de tekening niet gemerkt is en omdat de techniek bruine inkt op blauw papier, voor De Wit zeer ongebruikelijk is.

69. Deel 10, blz. 260-268, pl. V.

BIJLAGE: CATALOGUS VAN GESIGNEERDE OF TOEGESCHREVEN TEKeningen
IN HET KUNSTVRIENDSCHAPELIJK GEDENKBOEK

N. *Matthijsz. Aartman* (Amsterdam 1713-1760)

Vrouw met parasol te paard naast afgestegen ruiter in dorp, fol. 64r, 1.

Gemerkt, geannoteerd. Pen in grijs, potloodondertekening, penseel in verschillende kleuren, gewassen, 97 : 142 mm.

J. *L'Admiraal* (Normandië 1700-Amsterdam 1770)

Insekten, fol. 85v, I, afb. 16

Geannoteerd. Pen in bruin, grijs, rood en blauw, 157 : 142 mm.

K.F. *Bendorp* (Sas van Gent 1736-Dordrecht 1814)

Interieur met 4 figuren; exterieur met 5 figuren, fol. 49r, 11.

Geannoteerd. Pen in bruin, gewassen in grijs, 50 65 mm; 48 : 65 mm.

Q. *van Briemen* (Leiden 1693-Warmond 1774)

Vrouwenbuste op linnen, fol. 9r, II.

Geannoteerd. Penseel in geelbruin en grijs, 184 : 140 mm.

P. *Catel* (Leiden 1712-na 1753)

Schelp, fol. 80r, 1.

Opschrift, gemerkt, geannoteerd. Pen in bruin en rood, gewassen, gehooagd met wit, 137 : 164 mm.

J. *Deleman* (?-?)

Copie in de trant van "Saskia" door Rembrandt, fol. 19r, I.

Geannoteerd. Olieverf op papier, 145 : 125 mm.

A. *Delfos* (Leiden 1731-Leiden 1820)

Portret van Mr. Pieter Burgersdijk, fol. 49r, I.

Gemerkt, gedateerd 1777, geannoteerd. Potlood, 170 : 117 mm.

G.D. *Ehret* (Erfurt 1710-Chelsea 1770)

Bloem, de Cunonia, fol. 19r, II.

Geannoteerd. Penseel in groen, rood, geel, op blauw papier, 423 : 202 mm.

J. C. *Elin* (Berlijn 1733?-Leiden?)

Vrouwenkop en profile, fol. 68r, 11.

Gemerkt, geannoteerd. Potlood, 102 : 81 mm.

P.C. la *Fargue* (Den Haag 1729-1782), Copie naar

De Harddraverij, fol. 150r, I.

Geannoteerd. Potlood, pen in bruin, 173 : 316 mm.

P.C. la *Fargue*, Copie naar

Het Schouw van Duivenvoorde, fol. 149a, I.

Opschrift. Potlood, 162 : 192 mm.

CD. le *Franq van Berkheij* (Leiden ?-?)

Boerin met emmer, fol. 42r, I.

Gemerkt, geannoteerd. Pen in bruin, rood, blauw, groen, 96 : 78 mm.

E. le *Franq van Berkheij* (Leiden ?-?)

Riviergezicht, fol. 144r, I.

Gemerkt, geannoteerd. Potlood, pen en penseel in grijs, gewassen, 137 : 183 mm.

E. le *Franq van Berkheij*

Paard en wagen met figuren in landschap, lol. 145r, 1, afb. 3

Gemerkt, geannoteerd. Potlood, pen en penseel in verschillende kleuren, 146 : 192 mm.

J. le *Franq van Berkheij* (Leiden 1729-1812)

Allegorie, fol. 4r, I, afb. 12

Opschrift, gemerkt. Pen en penseel in verschillende kleuren, geh. met wit, 270 : 194 mm, niet ingeplakt.

J. le *Franq van Berkheij*

Plant: "Alve Americana", fol. 35r, I.

Opschrift, gemerkt, geannoteerd. Potlood, pen en penseel in grijs, gewassen, 464 : 271 mm.

J. le Francq van Berkheij

Ontwerp titelvignet "Jock en Ernstige Vertellingen mijner jeugd, Leiden 1798, fol. 1 25r, 11.
Gemerkt. Pen en penseel in grijs, 79 : 10% mm.

P. de Groot (Lelden 1742- ?)

Vrouw in oosterse kledij en trois quarts, fol. 5r, III.

Gemerkt, gedateerd 1800. Potlood, 233 : 177 mm.

W. van Hazen (? ?)

Kaneelboom, fol. 24r, I, afb. 15

Opschrift, gemerkt, gedateerd 1743. Pen in bruin, potloodondertekening, 203 : 188 mm.

W. van Hazen (?)

Bloem, de "Ixia africana", fol. 21r, I.

Opschrift, gemerkt. Pen in bruin, penseel in geelbruin, groen, rood, licht gew., 1 83 : 164 mm.

J. Heenk (Den Haag 1752-Leiden 1782)

Roodborstje op een tak, fol. 27r, 111.

Gemerkt. Penseel in rood, zwart, grijs en groen, 153 : 145 mm.

A. van der Heus of Hem ? (?-- ?)

Bloemenstruik, fol. 31r, 111.

Gemerkt. Rood en zwart potlood, 237 : 197 mm.

J. Janson (Amboon 1729-Leiden 1784)

Landschap met paard en wagen, fol. 103r, I, afb. 19.

Gemerkt. Pen in grijs en zwart, gewassen in groen, blauw, bruin, 191 : 252 mm.

J. Janson

De Molen aan de Rijnsburgerpoort, fol. 66r, II.

Geannoteerd. Potlood, penseel in grijs, gewassen, 218 : 124 mm.

J. Rienksz. Jelgerhuys (Leeuwarden 1770-Amsterdam 1836)

Paard en wagen, fol. 42r, 1.

Gemerkt. Potlood, 83 : 103 mm.

H.D. Kloppe (?-- ?)

Opengeslagen bladzijde uit een maandenboek, fol. 77r, 11.

Gemerkt, gedateerd 174 1. Pen in bruin, 126 : 190 mm.

P. Knogh (Dordrecht 1737- 1802)

Twee kersentakken en een vlinder, fol. 123r, 1, afb. 17.

Gemerkt, geannoteerd. Pen en penseel in bruin, groen, rood, geel, op perkament, 234 : 190 mm.

Koed (? ? ?)

Staannd beeld van een vrouw, fol. 64r, II

Opschrift: "het voet", geannoteerd. Pen in bruin, gewassen in bruin, 164 : 103 mm.

D. Kuipers (Dordrecht 1733- 1796)

Riviergezicht gezien tussen twee bomen door, fol. 105r, I, afb. 26.

Gemerkt, geannoteerd. Penseel in grijs en zwart, gewassen, 265 : 197 mm

H. Lapis (? 1723-Den Haag ? 1798)

Lachend vrouwenkopje en trois quarts, fol. 8r, 111.

Gemerkt, geannoteerd. Pen in bruin, gewassen, 19 1 : 1 53 mm

M. Maillart (?-- ?)

Drie ezel's in een landschap, fol. 23r, 1.

Gemerkt. Potlood, pen en penseel in grijs, licht gewassen. 209 : 174 mm, niet ingeplakt.

N. van der Meer junior (Leiden 1741-Amsterdam 1822)

Putto vangt een vink met een lang touw, fol. 11r, afb. 13.

Gemerkt, gedateerd 1762, geannoteerd. Penseel in bruin. grijs, groen, blauw, rood, gew. in grijs en bruin, 270 : 194 mm, niet ingeplakt.

N. van der Meer junior, Copie naar

Twee gelijke vignetten voor De Natuurlijke Historie van Holland, deel II, 177 1, fol. 147r, 1.

penseel in grijs, gewassen, 71 : 92 mm. potlood, 70 : 89 mm.

N. Meerburgh (?-- ?)

Bloem. De "Daüs", fol. 9r, I.

Gemerkt, gedateerd 1761, geannoteerd. Pen en penseel in roze, geel, groen, bruin, 270 : 194 mm, niet ingeplakt,
H. Meijer (Amsterdam 1737-Londen 1793)
 Landschap met boerderij en figuren, fol. 141r, I, afb. 21.
 Gemerkt, gedateerd 1775. Potlood, gewassen in grijs, 189 : 268 mm.
H. Meijer
 Figuren voor een boerderij in landschap, fol. 143r, I.
 Gemerkt, gedateerd 1781, geannoteerd. Potlood, pen en penseel in grijs, gewassen, 201 : 161 mm.
W. van Mieris (Leiden 1662-1747)
 Gebeeldhouwde vaas, fol. 28r, I, afb. 9.
 Gemerkt, geannoteerd. Potlood op blauw papier, 266 : 192 mm.
L. de Mom (Breda 1698-Leiden 1771)
 Zelfportret, fol. 29r, I, afb. 2.
 Gemerkt, geannoteerd. Potlood op grijsblauw papier, 149 : 123 mm, ovaal in vierkant.
H. van der Mij (Leiden 1687-1761)
 Allegorie, fol. 14r, I, afb. 8.
 Gedateerd 1749, Potlood op perkament, 236 : 193 mm.
H. van der Mij
 Allegorie, fol. 15r, I, afb. 7.
 Gemerkt, gedateerd 1748, geannoteerd. Potlood op perkament, 216 : 160 mm.
F. van der Mijn (Dusseldorp 1719-Londen 1783)
 Meisje spelend met pop op stoel, fol. 41r, I.
 Gemerkt, geannoteerd. Zwart krijt, gehoogd met wit, 166 : 146 mm.
P. van Nieuwendorp (?-?)
 Rivierlandschap met brug, fol. 48r, II.
 Gemerkt. Pen in zwart, grijs, lichtgeel, 70 : 102 mm.
H. Numan (Ezingen 1744-Amsterdam 1820)
 Meisje leunend uit het venster, fol. 51r, I.
 Gemerkt, gedateerd 1773, geannoteerd. Pen en penseel in grijs, gewassen in grijs, groen, blauw, 168 : 123 mm.
H. Pothoven (Amsterdam 1726-Den Haag 1807)
 Portret van Johan van der Does, fol. 135v, I, afb. 18.
 Gemerkt, gedateerd 1784. Penseel in grijs, gewassen in grijs, bruin, 168 : 100 mm.
H. Prins (?-?)
 Zwanen in vijver met pauw, fol. 115r, I.
 Gemerkt, geannoteerd. Penseel in bruin, grijs, groen, rood, blauw, gewassen, 193 : 162 mm.
J.H. Prins (Den Haag 1757-Utrecht 1806)
 Allegorie, fol. 116r, I.
 Gemerkt, gedateerd 1776. Pen in bruin, rood, gewassen in grijs, groen, bruin, 141 : 139 mm.
N. Meyers (Leiden 1719-1784)
 Drie zwevende putti, fol. 52r, I, afb. 11.
 Gemerkt, gedateerd 1763, geannoteerd. Potlood, 135 : 170 mm.
N. Meyers
 Plant "amaryllis", fol. 53r, I.
 Opschrift, gemerkt, gedateerd 1750, geannoteerd. Penseel in groen, roze, geel, potlood-
 ondertekening, 265 : 193 mm.
N. Rothe (Kopenhagen 1742?-1794)
 Vignet voor "Veniam Pro Laude". fol. 15r, 11.
 Gemerkt, geannoteerd. Penseel, pen in grijs, gewassen, 107 : 103 mm.
J. Rombouts (Dordrecht 1733-1805)
 Anjers, fol. 119v, I.
 Gemerkt. Penseel in groen, rood, geel, roze, 270 : 193 mm.

P. van Ruiven (Delft 1651-1710)

Twee voorstellingen van spelende putti, fol. 38r, 11.

Geannoteerd. Pen in grijs en zwart, gewassen in grijs, 57 : 64 mm met ronde bovenkant, 61 : 67 mm.

A.J. Saurel (?--?)

Christuskop, fol. 63r, III.

Grmerkt. Potlood, rond 34 mm.

H. Spilman (Amsterdam 1721-Haarlem 1784)

Twee riviergezichten, fol. 99r, I.

Geannoteerd. Penseel in bruin, gewassen in kleur, 69 : 155 mm; potlood, penseel in grijs, gewassen in kleur, 71 : 175 mm.

Stephan (?--?)

Zeehond, fol. 76r, 11.

Opschrift, gemerkt. Pen in grijs, 103 : 125 mm.

D. van den Toorn (? 1778-Den Haag 1811)

Katwijkse jongeling, fol. 45r, II.

Gemerkt, geannoteerd. Pen en penseel in grijs, zwart, rood, blauw, gewassen, 213 : 150 mm.

C. Troost (Amsterdam 1697-1750), Copie naar

Lammert de Speelman, fol. 46r, I, afb. 28.

Geannoteerd. Potlood, gehooft met wit op blauwgrijs papier, 269 : 193 mm

H. van Velthoven Leiden 1728-Utrecht 1770)

Vignet, fol. 31r, I.

Opschrift, gemerkt, geannoteerd. Pen in grijs, gewassen, potloodondertekening, 140 : 173 mm

J. Versteegen (Amsterdam 1735-1795)

Het Slot te Egmond anno 1752, fol. 33r, 1. afb. 27.

Opschrift, gemerkt, gedateerd 1752, geannoteerd. Pen, penseel in grijs, gewassen, 140 : 176 mm

R. Vinkeles (Amsterdam 1742-1816)

Zinnebeeldige Eeuwprent, fol. 138r, 1. afb. 22.

Gemerkt. Potlood, pen in bruin, gewassen in grijs, 13X : 183 mm

R. Vinkeles

Titelvignet voor "Het Vemeedert en Verheerlijkt 's-Gravenhaage", 1776, fol. 139r, 1. afb. 23.

Pen in bruin, gewassen in grijs, 108 : 119 mm

R. Vinkeles

Titelvignet voor "Gedichtenbundel" van Van Berkheij uit 1776, fol. 140r, I, afb. 24.

Zwartkrijt, grijs gewassen, 147 : 90 mm.

L. van der Vinne (Haarlem 1712-1742)

Kasteel "Hooge-Nes", fol. 119r, I.

Opschrift, gemerkt, gedateerd 1740. Pen, penseel in grijs, gewassen, 154 : 228 mm

V. Jansz. van der Vinne III (Haarlem 1738-1811)

Vissende man op stenen brug, fol. 113r, 1.

Gmrkt, gedateerd 1772. Potlood, penseel in grijs, gewassen, 23% : 199 mm

van der Vinne (?)

Bloem, fol. 26r, III.

Gemerkt. Penseel in groen, paars-blauw, potloodondertekening, 264 : 200 mm

J. Wandelaar (Amsterdam 1690-Leiden 1759)

Vignet, fol. 16r, I.

Opschrift, gemerkt Pen in grijs, gewassen in rood, grijs, 74 : 89 mm

J.D. Wild (?--?)

Marmeren tafelblad met twee bloemen en twee vlinders, fol. 152r, I, afb. 14.

Gemerkt, geannoteerd. Pen, penseel in geel, bruin, groen, roze, rood en zwart, 144 : 165 mm

J. van der Wilt (?--?)

Bedriegertje met een raadsel, fol. 60r, I.

Gmrkt, gedateerd 1766 Pen in bruin, grijs, rood, 192 : 149 mm

H. de Winter (Amsterdam 17 | 7-na 1782)

Dansende figuren om een sater met panfluit, fol. 22r, II.

Gemerkt, geannoteerd. Pen in grijs, 114 : 264 mm.

J. de Wit (Amsterdam 1696-1754), Copie naar

Drie puttohoofdjes, fol. 44r, I, afb. 29.

Geannoteerd. Penseel in bruin, grijs gewassen op blauw papier, 131 : 176 mm.

N. van der Worm (Leiden ?--?)

Zittende naakte jongeling, fol. 29r, III.

Gemerkt, gedateerd 1772. Rood, zwart potlood, 200 : 274 mm.

Tenzij anders aangegeven zijn de afbeeldingen ontleend aan het *Kunstvriendschappelijk Gedenkboek* in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

DE “MUZIEKSCHOOL” VAN TOONKUNST

IN HAAR EERSTE KWARTEEUW

door

dr. J.P. Duyverman

De in 1834 opgerichte Muziekschool begon haar onderwijs in het Stadsgebouw aan de Breestraat. Na negen jaar volgde de Papengracht (1 januari 1843) en voorts de Langebrug (1 mei 1843), de Pieterskerkgracht (1 mei 1847), het Nutsgebouw aan het Steenschuur (30 april 1850), de Nieuwe Rijn (1934) en Rapenburg 22 (in 1939). Tellende in 1834 vijf onderwijzers en 42 leerlingen, werd de school na combinatie in 1961 met de Volksmuziekschool (opgericht 1955) in 1971 omgezet in een Streekmuziekschool met nu circa 50 leraren en omstreeks 2700 leerlingen.

Bijna anderhalve eeuw “Toonkunst” zou zicht geven op de groei van het Leidse muziekleven, maar hier komt alleen de school aan de orde en slechts in de eerste vijfentwintig jaar. Om het overzicht valt het verhaal uiteen in iets over de leiding, het onderwijs, de controle, de leraar en de leerling.

Het begin

Gemeten aan de drang tot organiseren beleefde Leiden rond 1830 een muzikaal réveil. De “Maatschappij ter bevordering der Toonkunst” van 1829, had hier ter stede geen afdeling opgericht, maar sinds 1828 kenden wij het Muziekgezelschap “*Musis sacrum*”, in 1831 gevolgd door het “Studenten-concert *Sempre crescendo*” en in 1834 ontstond de Maatschappij die zich mede ten doel stelde het exploiteren van een muziekschool, in 1842 herdoopt tot “Maatschappij voor Toonkunst”. Deze is wèl te onderscheiden van de Leidse afdeling van de Maatschappij van 1829, hier ter onderscheiding kortweg “Bevordering” geheten.

In 1834 vatten enige ingezetenen het voornemen op een muziekschool in het leven te roepen, waaraan hun inziens behoefte bestond: het getal muziekonderwijzers was niet groot; mede daardoor was privaatonderwijs voor vele ouders te duur. Dit plan werd in maart 1834 per circulaire bekend gemaakt en Commissarissen die 12 mei voor het eerst vergaderden, besloten 11 juni tot een advertentie in de Leydsche Courant van 16 juni, luidende:

*“Commissarissen der Muzijkschool te Leyden hebben de eer ter kennis van het publiek te brengen, dat de lessen in deze School een **aanvang** zullen nemen met de eerste week van de aanstaande maand Augustus; dat zij zich van Onderwijzers verzekerd hebben voor de Zang, het Klavier, Viool, Alt-viool, Violoncel, Fluit, Klarinet, en Fagot; dat zij die mogten verlangen hunne Kinderen of Pupillen van dit onderwijs te laten gebruik maken, verzocht worden zich vòòr de maand Augustus aan te melden bij den Onderge- teekenden op het Rapenburg, Wijk 4 No. 864, 's Dingsdags en Donderdags namiddag te één uur, terwijl dan ter inzage zullen liggen de voorwaarden aan het Leerlingenschap verbonden.”*

Op 15 juli hadden zich aangemeld 22 leerlingen: voor zang 8, viool 3, piano 8, fluit 2 en fagot 1, en toen op 2 augustus de school werd geopend (er was een goede piano gehuurd voor f. 50,- per jaar, incl. stemmen) waren er 42: voor zang 16, viool 8, piano 14, fluit 3, fagot 1, klarinet 1.

Commissarissen hadden zich inderdaad van onderwijzers verzekerd, zij het op memorabele wijze. Zij maakten onderscheid tussen eerste en tweede onderwijzers. De eerstgenoemden ontvingen f. 50,- aan vast honorarium; aan de tweeden zou dit geld niet worden “toegelegd” omdat zij zich nog verder op hun instrumenten moesten toeleggen.

Commissarissen

“Toonkunst” stelde zich *mede* ten doel een muziekschool op te richten, maar Commissarissen – in 1834 acht, sinds 1840 negen – gaven zich *zòveel* moeite voor die school, voor leerlingen en onderwijzers, voor gebouw en instrumentarium, dat veeleisende beroepsbezigheden soms noopten voor “Commissarissen” te bedanken. In de eerste kwarteeuw kwamen zij voor vergadering en examen gemiddeld zeventien maal 's jaars bijeen.

Commissarissen in hoogheid gezeten, coöpteerden in geval van vacature en lieten de leiding bij het establishment: een lid van de stedelijke regering, enige hoogleraren e.a., medici, een notaris. Doch in hun hoge zetel wisten zij blijkbaar van elk detail, van handel en wandel der onderwijzers, van gedrag en vorderingen der leerlingen, van bemoeizucht van ouders. De nooit ontbrekende notulen verhalen daardoor van alle zaken de school rakende.

Het onderwijs

Het niet gedateerde rapport, in oktober 1866 door Commissarissen, die

het “niet meer zagen zitten” en daarom de school wilden opheffen, aan de Algemene Vergadering voorgelegd zei:

“Bij de oprichting der Muziekschool in 1834, was het niet het voornemen, om aan de leerlingen alleen afzonderlijk onderwijs te doen geven, gedurende een kwartier uurs, twee malen per week, maar om hen ook voordeel te doen trekken van het onderrigt aan hunne medeleerlingen gegeven, gedurende het overige gedeelte van het lesuur, en nadat zij zich de eerste beginselen hadden eigen gemaakt en tot op eene zekere hoogte waren gevorderd te zamen te oefenen in het zamenspel, zoo als dit ook op andere Muziek-scholen plaats heeft, waar dikwijls 8 10 ja meer leerlingen op piano of eenig ander instrument, in hetzelfde lesuur worden onderwezen.”

De Provisioneele Instructie voor de onderwijzers, gedateerd 1 augustus 1838, bevestigt dat in iedere klasse twee maal per week een vol klokuur wordt gegeven: de tijd van iedere leerling zal de onderwijzer gelijkelijk verdelen tussen de tegenwoordig zijnde leerlingen, en het onderwerp van de oefening zóó regelen, dat allen daarvan tevens gelijkelijk nut trekken.

Een niet gedateerd Provisioneel Reglement voor het onderwijs bepaalt:

- dat beginnende leerlingen moeten zijn beneden 15 jaar;
- dat alle aangegeven leerlingen voor hun toelating op hun muzikale aanleg worden beproefd door de directeur;
- dat het onderwijs in ieder vak wordt verdeeld in vier klassen; dat er vier leerlingen per klasse moeten zijn, bepaling waarvan Commissarissen kunnen dispensereren, dat echter de klasse koorzang hoogstens 30 leerlingen mag tellen;
- dat het schooljaar is verdeeld in twee gelijke delen en dat na elk halfjaar wordt geëxamineerd ten overstaan van Commissarissen; dat het schoolgeld voor zang f. 15,- en voor instrumentaal onderwijs f. 25,- per jaar zal bedragen.

Eind 1842 werd dit f. 16,60 en f. 27,-.

Het onderwijs, gegeven van augustus tot augustus (het Maatschappelijk jaar), door de vacaties onderbroken, sloot de eerste halfjaarlijkse periode af met een klein, de tweede met een groot examen. Voorafgaande aan dit laatste werd reeds in juni 1835 een preparatoir examen afgenomen, waar werd besloten “wie der kwekelingen Solo's zullen maken op het publiek onderzoek en wie met prijzen behoren begiftigd te worden.”

Met de prijzen werd men stilaan zuiniger, het werden of wel eervolle vermeldingen, of één prijs per klasse, of alleen aan de 4e klasse. Sinds 1851 vielen de kinderen van Commissarissen buiten de prijzen, zo besloten de vaders. Die leerling-uitvoering, de latere Openbare Les, gegeven in het kader van de jaarlijkse algemene ledenvergadering in de Gehoor-

Programma
 DER
MUZIEKSTUKKEN,
 WILKE DOOR DE LEERLINGEN VAN DE
MUZIEKSCHOOL
 DER
MAATSCHAPPIJ VOOR TOONKUNST TE LEEDEN
 ZULLEN WORDEN UITGEVOERD
 OP DE ALGEMEENE VERGADERING DER MAATSCHAPPIJ,
 op Zaterdag den 27 October 1860, 's avonds te half zeven ure,
 IN DE GEHOORZAAL OP DE BREEDESTRAAT

EERSTE AFDEELING.

- N° 1. Sonate van *Diabelli* à 4 mains, uitgevoerd door de leerlingen D. J. A. HOELEN, J. G. VAN GOENS, A. C. DE GAAY FORTMAN en W. C. VAN DER PIJL.
- " 2. Idylle van *Spindler*, voor Piano, uitgevoerd door de leerling C. J. VAN OUTEREN.
- " 3. Les deux Foscari van *Verdi*, voor Piano à 4 mains, uitgevoerd door de leerlingen J. G. D. VAN RENESSE en A. BERGHAUS.
- " 4. Nocturne voor Violoncel van *F. Burgmüller*, uitgevoerd door den leerling M. J. DE GRAAF.
- " 5. Fantaisie van *Neuman*, à 6 mains, uitgevoerd door de leerlingen M. L. COBET, S. A. A. DE GRAAF en M. H. DE GRAAF.
- " 6. La Harpe Eolienne van *Krüger*, voor Piano, uitgevoerd door den leerling L. SCHLEGEL.
- " 7. Cantate van *André*, gezongen door de leerlingen der 3e Zangklasse.

TWEEDE AFDEELING.

- " 8. Liederen van *Düppler*, voor Piano à 4 mains, uitgevoerd door de leerlingen C. J. S. VIRULY VAN POEDEROIJEN, E. M. VAN HEUKELOM, H. C. A. QUANT en L. C. M. QUANT.
- " 9. Air Varié voor Violoncel van *Vieuxtemps*, uitgevoerd door den leerling L. SCHLEGEL.
- " 10. Allegro uit de Schepping van *Haydn*, voor Piano à 6 mains, uitgevoerd door de leerlingen C. J. VAN OUTEREN, A. H. VAN OUTEREN en J. M. VAN GOENS.
- " 11. La Pluie des Perles van *Osborne*, voor Piano, uitgevoerd door de leerling M. VAN DEN BROEK.
- " 12. Nocturne voor Violoncel van *F. Burgmüller*, uitgevoerd door den leerling WEYDUNG.
- " 13. Concert voor Piano van *Hummel*, E. Dur (Allegro), uitgevoerd door de leerling TH. VOS.

DERDE AFDEELING.

- " 14. Terzet (Koor van *Leonhard*), gezongen door de leerlingen der 3^e Zangklasse.

 Aan H. H. Leden wordt herinnerd, dat zij *alleen* op vertoon van hun *Diploma* kunnen toegelaten worden; Dames kunnen haar *Diploma* van *Lidmaatschap* op de keerzijde op naam van eenen Heer afteekenen. Aan elk lid worden twee Dames-kaarten aan huis bezorgd.

Op Dames-kaarten kunnen geen jongens worden toegelaten.

De toegang wordt ten zes ure opgesteld.

zaal, maar van 1842 tot 1850 in de Schouwburg, werd ingeleid met een jaarverslag, aanvankelijk vervat in het openingswoord van de voorzitter.

De onderwijsstof werd aangeboden volgens methoden door Commissarissen aangegeven; in mei 1847 noemden zij werken met een andere methode een misbruik. Bijzondere aandacht genoot het onderwijs in de eerste beginselen, waarvoor in 1842 een klasse wordt geopend die het volgende jaar vijf leerlingen telde. In 1847 bepaalde Commissarissen dat elke beginnende leerling ten minste een kwartaal daarin moest worden onderricht. Niettemin was er in 1853 maar één leerling, waarop werd besloten: alle leerlingen van de 4e klassen krijgen daarin één maal per maand les. Gedurende enige jaren trof men de combinatie van theorie met eerste beginselen, die in 1857 als ondoelmatig werd beëindigd. Twee jaar nadien ontwierpen enige Commissarissen een nieuw programma eerste beginselen, in de notulen van 5 juli 1859 opgenomen.

Een punt van aanhoudende zorg, dat zeker aandacht had voordat de notulen er van gewagen en dat in de eerste kwarteeuw niet tot oplossing kwam, was het zodanig combineren van leerlingen in een lesuur, dat allen daarvan profijt hadden. Het probleem deed zich in het bijzonder voor bij het piano-, minder bij het viool-onderwijs en niet bij het andere weinig verlangde instrumentale onderricht.

Er zijn waarschijnlijk twee oorzaken aan te wijzen:

- a. de leerlingen in een lesuur zijn vaak van ongelijk niveau; vergevorderden en beginners samen – als in 1845 in Commissarissen gesignaleerd – zullen elkaar eerder remmen dan stimuleren;
- b. staan de leerlingen in een groep wel op gelijke hoogte, dan moet de onderwijzer een leerwijze kiezen die alle leerlingen voldoende bezig houdt.

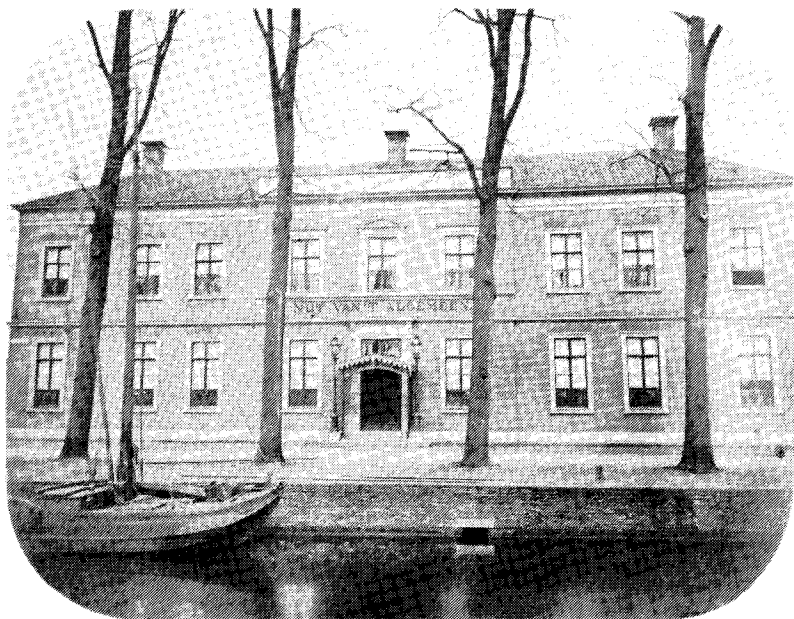
Het is dus licht verklaarbaar dat een der commissarissen, die het piano-onderricht in Rotterdam had bekeken, verheugd rapporteert (21-12-1847) in een lagere klasse 10 leerlingen op 6 piano's en in een hogere 8 leerlingen gelijktijdig in actie te hebben gezien. Twee onderwijzers gaan in januari 1848 daar ook eens kijken, en nadat een commissie van drie het klassikale piano-onderwijs en een methode-Logier had bestudeerd, werd na haar verslag op 16 mei besloten in augustus 1848 een proef te nemen met de Rotterdamse methode. Gebaat heeft dit maar weinig, want de klacht blijft – in 1853, in 1856, in 1857, in 1859 – de leerlingen worden niet juist samengevoegd, zij zitten te veel stil.

De commissaris wandelde niet op een rozenpad. Er deed zich een ander euvel voor, waar men machteloos tegenover stond, dat der verschraling. In 1835 waren er onder de 61 leerlingen vier voor fluit, twee voor clarinet, één voor fagot en één voor gitaar en in 1844 onder de 114 leerlingen

één voor violoncel, vier voor fluit, één voor clarinet, één voor hobo en twee voor gitaar. Reeds in 1842 zien Commissarissen de verschraling tot onderwijs alleen in zang, piano en viool met lede ogen aan. In oktober adverteren zij dat er gelegenheid is om ook leerlingen te plaatsen voor cel, fluit, clarinet en hobo. Er is, zo constateren zij, voor geen dezer instrumenten een genoegzaam aantal leerlingen om de lessen overeenkomstig de gemaakte bepalingen voort te zetten. Het heeft niet mogen baten: in 1851 verliet de laatste blazer de school; in 1853 was er nog één leerling voor violoncel. Nog eens een advertentie in de Leydsche Courant in april 1857, blazers oproepende, bleef zonder gevolg.

Over de kwaliteit van het onderwijs spreken Commissarissen vooral in de latere jaren niet onverdeeld gunstig. Zij uiten wel eens critiek op de houding van piano-, viool- en zangleerlingen, bij de laatsten ook wel op de uitspraak. Ten einde de houding der zangeressen te verbeteren denken zij in 1858 aan een lessenaartje op ooghoogte, plan dat in mei wordt gerealiseerd.

afb. 1. Het gebouw van het Nut voor 't Algemeen, waar de Muziekschool van 1850 tot 1934 gevestigd was. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Controle

Commissarissen hebben van meet af aan hun verantwoordelijkheid voor de school sterk gevoeld en ernaar gehandeld. Reeds ter vergadering van 24 september 1834 deelt een lid mee, bij visitatie der school te hebben bevonden dat zes piano-discipelen in een uur onderwijs ontvingen. Dat was in strijd met de Wet. De directeur moet nu een rooster in de schoolzaal plaatsen en de secretaris een copie zenden. In november acht de vergadering veelvuldig bezoek aan de school nuttig om de leerlingen gade te slaan. Daarom gaat men iedere tweede woensdag om 1 uur vergaderen in het Stadsgebouw waar ook de lessen worden gegeven.

Het volgende jaar in september wordt besloten dat Commissarissen bij toerbeurt iedere week de school zullen bezoeken. Die week-commissarissen moeten na 21 juni 1853 elke maand van hun bevindingen in de vergadering verslag doen.

Niet onvermeld mag blijven dat nevens deze controle-activiteit in mei 1837 werd besloten dat een commissie van drie een der onderwijzers gaat onderrichten hoe hij zijn lessen moet geven! Eén hunner had daar over vernomen van de directeur van de Koninklijke Muziekschool in Den Haag.

Het instrumentarium

Uiteraard hadden Commissarissen ook te zorgen voor het instrumentarium. De in 1834 gehuurde piano kon in Leiden niet, in Rotterdam wel door een betere worden vervangen. De eerste koop-piano kwam in 1838 uit Utrecht; de huur-piano ging toen terug. Het betreft hier natuurlijk het tafelklavier, met de snaren in een horizontaal vlak.

Na de aankoop in 1843 van een hobo voor f. 35,- (bedrag dat aan de ouders werd voorgesloten) deed in 1844 de pedaalpiano, waarop ook voor orgel kon worden geoefend, haar intree, een paar maanden in huur à f. 36,- per jaar, daarna gekocht voor f. 100,-. Een auctie bood in 1845 gelegenheid om een violoncel te kopen voor f. 30,- en in het zelfde jaar zocht men eerst naar een 5-octaafpiano, waarvoor men wel f. 20,- wilde uittrekken. Daarna veranderde het plan: het moest zijn een piano muet (naar de uitvinding van Kalkbrenner). In 1846 werden de twee 5-octaafpiano's gekocht voor f. 8,50 en voor f. 4,-, die werden ingericht als stomme piano's. Ook de andere krijgen een sterkere demping. Met leedwezen moest in 1847 worden geconstateerd dat er te weinig gebruik van wordt gemaakt.

In 1850 besluit men nog tot de aankoop van een 6-octaafpiano voor

maximaal f. 50,- maar dan gaat de Maatschappij het volgend jaar in Rotterdam twee pianino's kopen - de snaren liggen daar in een verticaal vlak voor f. 550,- de twee en een paar gewone piano's voor eerst-beginnenden, die natuurlijk weer teveel op de pianino's spelen (1852). In 1854 en 1856 worden er nog twee bijgekocht voor resp. f. 225,- en f. 350,-. Ondertussen rekt de pedaalpiano het leven tot 1860, nadat in 1852 een reparatie ad f. 35,- teveel wordt geacht, omdat er maar één leerling was. In 1860 mag een leerling één maal per week het orgel bespelen in de Waalse kerk.

Positie van de onderwijzers

Positie van de onderwijzers betekent in deze jaren niet rechtspositie. Hun plaats wordt eenzijdig door Commissarissen bepaald, al hebben zij zekere inspraak en kunnen zij het voor elkaar opnemen.

Van Commissarissen kan worden getuigd, dat zij steeds handelden in het belang van school en onderwijs. Een zekere lankmoedigheid kan hun niet worden ontzegd, al hielden zij zich gaarne aan de gestelde regels. Van willekeurige beslissingen zijn zij niet te betichten, al hebben wij - de achtergrond niet kennende - enige moeite met het besluit van 11 maart 1839, de salarissen eerst te betalen na ontvangst van de leselden.

Over bezuinigingen op de salarissen wordt enige malen gesproken. In 1847 gaat men een kleine som korten bij hen die het volle bedrag genoten, omdat de huur van het schoolgebouw nogal bezwaarlijk was; ook in 1849 komt het tot een kleine vermindering. De onderwijzers hebben geen bedenkingen geuit, stellen de notulen van 18 september vast.

Tot directeur en onderwijzers kan wel eens worden gezegd: tu l'as voulu George: zij geven niet steeds het volle uur, verzetten lessen of wijzen vervangers aan zonder Commissarissen te attenderen; de directeur neemt soms gratis-leerlingen aan zonder machtiging; in december 1849 vinden Commissarissen aanleiding om roken en sterke drank gebruiken gedurende of tussen de lessen te verbieden.

Enige malen - in 1841, 1845 en 1849 - komen er klachten over de directeur om wat in onverbeterlijk notulen-proza (van 9-7-1845) heet "minder kiesche handelwijze in zekere tedere punten". In 1849 werd het een rel. Aanvankelijk was de reactie: de jongens naar de directeur, de meisjes naar de andere onderwijzers. Frappant is dan dat sommige ouders, w.o. een commissaris daartegen bezwaar maken, zelfs hun dochters op privaates naar de directeur zenden. Maar, Commissarissen tillen er zwaar aan als de directeur, daarin gestijfd door een hunner, tegenwerkt door op

ouder-bezoek te gaan. Nu volgt ontslag als directeur (als onderwijzer mag hij blijven), ontslag dat in januari 1850 weer wordt ingetrokken.

Commissarissen beschikken over verschillende middelen: zij schrijven een brief, gaan de delinquent privé of in vergadering onderhouden, ernstig onderhouden, ten ernstigste onderhouden. Eén maal werden bepaalde emolumenten onthouden en drie maal, behalve in het gememo-reerde geval volgde ontslag.

De leerlingen

“De vergadering, meer en meer inziende dat de Kas volstrekt geene voordeelen heeft van het groter worden des getals van Leerlingen, behoudt zich voor, nader in overweging te nemen op welk eene wijze zulks zoude kunnen verbeterd worden,...” Deze woorden van 4 februari 1835, gevoegd bij de bepaling van maart, dat voortaan alle ouders ter stijving van de kas f. 5,- extra voor het lidmaatschap van de Maatschappij moeten betalen, vertekenen mogelijk het beeld.

Inderdaad, de ontvangen schoolgelden worden ongeveer als salarissen doorgegeven. Over de vijf Maatschappelijke jaren 1851/52 tot 1856/57 werd aan schoolgeld gemiddeld per jaar ontvangen f. 2252,- en aan onderwijzers uitbetaald f. 2321,-. Het financiële beleid was zeker overwogen en een jaarlijks saldo welkom. Van 1841/42 tot 1845/46 bedroegen de gemiddelde ontvangsten per jaar f. 4.562,- en de uitgaven f. 3.058,-. Men was bedacht op vernieuwing van het instrumentarium, op aanstelling van onmisbaar personeel, op bijspringen van de zangvereniging (van 1840) en op betaling van behoorlijke honoraria aan de executanten van de kwartet-uitvoeringen (van 1852).

Maar.... dit financiële beleid verhinderde niet dat vaak leerlingen, begaafd doch onmachtig te betalen, gratis tot de lessen werden toegelaten; hun getal was niet gering, soms ca. 10%

Eerder bleek dat er gaandeweg alleen leerlingen kwamen voor piano, viool en zang. Hun aantal bewoog zich tussen 1840 en 1860 rondom de honderd, met een variatiebreedte van ruim dertig. Leerlingen zijn er meer dan namen, want enige tientallen namen les in zang en op een instrument of op twee instrumenten.

Voor de toenmalige verhoudingen is wel tekenend dat twee maal, in 1847 en in 1848, een leerling vroeg een concert onder bescherming van de Maatschappij te mogen organiseren ten einde een remplaçant te kunnen betalen. Commissarissen stonden er welwillend tegenover. Maar in het ene geval volgde legering te Leiden, waardoor vaderland en muziek tegelijk konden worden gediend en in het andere geval verhinder-

de een voetgebrek dienstneming. Dat was een zucht van verlichting, want in 1848 was tengevolge van de staatkundige gebeurtenissen de prijs van een remplaçant buitengewoon hoog.

De normaalklasse

In de vergadering van 12 oktober 1836 vraagt een der Commissarissen:

“of de directie aan haar werkring meer uitbreiding kan geven door zanglessen aan behoeftige kinderen, hetzij in weeshuizen of scholen of wel aan onderwijzers der arme scholen, opdat bij de geringe klasse de lust voor de Toonkunst wierdt opgewekt, en daardoor in latere jaren het uitschreeuwen van schandelijke Liederen op de straten tegengegaan.”

Die opmerking verrijkte de school met een nieuwe loot, die eerst na een kwarteeuw werd afgekapt. Men ging praten met de Plaatselijke Schoolcommissie en toen werd het: methodisch zangonderwijs aan de ondermeesters der Stadsscholen en Armhuizen, waartoe die commissie f. 50,-'s jaars ging betalen.

Nadat in januari de ondermeesters hebben kermis gemaakt, begint het onderwijs in februari: één maal per week. De kwekelingen blaken niet aanstonds van ijver, komen wat traag op en vorderen matig, maar in november 1840 noemt men het onderwijs vruchtdragend. In december 1841 en januari 1842 rapporteren enige Commissarissen zeer gedegen over het muziekonderwijs op de Stadsscholen, dat nu ook op de vierde school wordt ingevoerd. De Gouverneur van Zuid-Holland, in mei 1844 op bezoek, betuigde tevredenheid.

Terwijl het aantal deelnemers in de eerste tien jaren rond de tien blijft hangen, brengt 1846 een explosie. De naam normaalklasse wordt gebruikt, de Schoolopzieners en de Plaatselijke Schoolcommissie ontvangen een brief, ook de burgerscholen tonen belangstelling en er komt een tweede klasse, een parallel-afdeling voor de pas aangekomen kwekelingen. September 1846 begint met 47 cursisten, van wie 25 gratis. Het volgend jaar komt er een hogere normaalklasse.

Na afloop van de achttien maanden durende cursus werden in januari 1848 36 kandidaten geëxamineerd, ook op 37 schriftelijke vragen (in de notulen opgenomen), van wie 18 werden afgewezen en tot herhaling van de cursus gedoemd.

Het aantal cursisten, in 1849 en 1850 resp. 44 en 40 liep terug tot 25 à 30 en het aantal kandidaten nog sterker: 14 in 1849, 5 in 1851.

Commissarissen bleven deze tak met zorg begeleiden. Daarvan getuigt het Reglement van 27 juni 1850, in art. 13 een diploma in uitzicht stellen-

de voor de tot de hogere klasse bevorderden die de oefening voortzetten. Van die zorg getuigt ook een brief van december 1852 aan de Plaatselijke Schoolcommissie: bijna al de ondermeesters van de Stadsscholen blijven in gebreke en het zangonderwijs daar wordt verwaarloosd. Onverpoosd werden maandelijks de verzuimlijsten in Commissarissen gecontroleerd.

In november 1859 worden klachten van de directeur aan de Kweek-schoolcommissie doorgegeven en hoewel er 25 cursisten zijn wordt met opheffing bedreigd. Op 24 februari 1860 is die opheffing een feit: gezien de weinige lust en ijver bij de kwekelingen. De Kweekschoolcommissie, berustende, ziet met verlangen uit naar een nieuwe regeling.

Tot besluit

De Muziekschool, die in 1844 en 1846 resp. Rotterdam en Utrecht informeerde over de imichting - en mogelijk Deventer in 1849 - stond in 1839 zelf voor het probleem, wat te doen voor leerlingen die voor de school te groot werden. Medio 1840 heeft men het gevonden: een zangvereniging. Die gaat in november van start en geeft in maart 1842 de eerste grote uitvoering. De school gaf de eerste vorming, de vereniging was er tot verdere bekwaming, maar was geen school. De vaak verzuimende tenoren en bassen behoedden wel voor dit misverstand.

In november 1848 richt het "Nut" een volkszangschool op. Toonkunst oppert in juni 1850 het plan voor een zangklasse "ten behoeve van zulke leerlingen, voor wier ouders de uitgaven voor het gewone onderwijs der school te kostbaar zijn, en die toch tot eenen stand behooren te goed om hunne kinderen bij de door het Nut opgerigte volkszangscholen het ondenigt te doen bijwonen".

In februari 1851 blijkt dat de Commissie voor de volkszangscholen van het Nut die scholen ook wil openen voor "den eenigzins meer gegoeden burgerstand, voor wien het onderwijs der Muziekschool te kostbaar moet geacht worden." Commissarissen juichen dit toe.

Bij zò veel arbeid en zò veel zorgen mag ook eens worden gejuicht.

AANTEKENINGEN

Geschreven bronnen: het archief van de Maatschappij voor Toonkunst, afgestaan aan het Gemeentearchief.

Gedrukte bronnen: G.W. Groen, *Ons eeuwfeest*, 1834-1934; C. Leemans, *De zangles*, 1844 (ter inzage in het Rijksmuseum van Oudheden); Gemeenteverslagen sinds 1851; Leids Jaarboekje; Naamwijzer der stad Leyden, 1834 e.v.; Jaar- en adresboekje voor de stad Leyden, 1848 e.v.

Zie voor de examenvragen van 1848: *De Pyramide, orgaan van de Gehrels-Vereniging* 31 (1977), nr. 4, blz. 165-168.

“T ZWAANTJE”, EEN 19DE-EEUWSE DORPSKERK EN HAAR BEZITTINGEN

door

Meta Döbken-Henneke

“t Zwaantje”¹ of liever gezegd de H.Michaëlskerk aan de Hoge Rijndijk 231 te Hazerswoude-Rijndijk werd per 1 januari j.l. eigendom van een particulier.’ De parochie H.Michaël en H.Bernardus - in 1969 fuseerden deze twee parochies - vond een nieuw onderkomen in het pasgebouwde ontmoetingscentrum Het Anker. Op 26 februari had de officiële opening plaats.

De aandacht werd op het bovenstaande gevestigd vanwege de commissie voor beheer van het kerkelijk kunstbezit in het R.K. bisdom Rotterdam. Gezien het niet onbelangrijke bezit aan kerkschatten (zilver en koperwerk en textiel) en de toenemende belangstelling voor de 19de-eeuwse architectuur leek het een goed idee het gebouw, de groten-deels 19de-eeuwse inrichting en het bezit aan liturgische voorwerpen te documenteren.

Ter oriëntatie eerst een stukje parochiegeschiedenis. In de middeleeuwen was alleen sprake van de parochie Hazerswoude, wier kerk stond op de plaats van de huidige 17de-eeuwse hervormde kerk in Hazerswoude-Dorp. Na de hervorming stichtte men een kerk aan de Groenendijk, bij de huidige H.Bernarduskerk, en een kerk in de Oostbuurt, bij de huidige H.Michaëlskerk. Het ging hierbij waarschijnlijk om boerderijkerken ter vervanging van de kerk in het dorp, aan de Hoge Rijndijk. De kerk aan de Groenendijk werd hulpkerk van de H.Michaëlskerk, die dus eigenlijk de opvolgster van de kerk in Hazerswoude-Dorp werd. In 1797 echter scheide Hazerswoude-Dorp, dat tot dan toe de Michaëlskerk had gebruikt, zich af tot zelfstandige parochie. Dit was mogelijk gemaakt doordat twee parochianen het destijds leegstaande kerkgebouw der Mennonieten hadden gekocht voor de nieuwe parochie. In 1839 volgde de parochie aan de Groenendijk, welke scheiding in 1969 weer ongedaan gemaakt werd. Voor meer informatie over de parochiegeschiedenis verwijs ik naar mijn artikeltje in het parochieblad.³

Alvorens over te gaan op het 19de-eeuwse gebouw wil ik nog iets

vertellen over zijn voorganger, die na de voltooiing van de nieuwe kerk in 1871 werd gesloopt. Men besloot van de opbrengst van de sloop een bergplaats te bouwen aan de oude sacristie, volgens overlevering de huidige bijkeuken der pastorie, die overigens niet als zodanig in gebruik is. In het oudere deel van deze bergplaats is in de muur een steentje aangebracht met de tekst "K.M.DYK 9-5-1834".

De vroegste vermelding in de literatuur over het vroegere gebouw dateert van 1725: "Te Hazerswoude staat een parochiëkerk dewelke ingewijd was op den naam van de H.Aartsengel Michiël."⁴ In de Tegenwoordige Staat van 1746⁵ heet het: "...naar de kant van Alfen staat een grote Roomse kerk..." en in 1808⁶ wordt gesproken van een tamelijk grote kerk "aan den Rhijndijk" met eraan belendende priesterswoning. In 1820 was deze kerk in verval geraakt. Het bouwvallig deel werd afgebroken en een voorgevel en toren gebouwd met klok-, slag- en uurwerk.⁷ Het Register Memoriale meldt dat op 3 juli 1850 de bliksem in de toren was geslagen, waarna voorgevel en toren werden vernieuwd. Van deze vernieuwing zijn geen tekeningen of andere documenten aanwezig in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage, hoewel bij Koninklijk Besluit van 1824 was bepaald, dat geen nieuwe kerken gebouwd, noch bestaande herbouwd of gewijzigd mochten worden zonder voorafgaande koninklijke goedkeuring. Wel was bij Koninklijk Besluit van 13 maart 1829 aan de kerk een subsidie toegekend voor herstelwerkzaamheden. Alleen twee interieurfoto's, die in het Register Memoriale zijn ingeplakt, resten ons nog van deze kerk.

In juli 1869 - tijdens het pastoraat van C.J. van der Laar - werd voor het eerst in de notulen van de vergaderingen van het kerkbestuur melding gemaakt van het plan om een nieuwe kerk te bouwen. Al in de vergadering van 16 december 1869 besloot men tot de bouw en tot aanstelling van Th. Asseler als architect. De bouw werd voor f 37.150,- aanbesteed bij timmerman C. Boers uit Koudekerk aan de Rijn. Bestek en tekeningen waren toen al gemaakt. Jammer genoeg zijn ze niet bewaard gebleven. De eerste heipaal werd geslagen op 10 januari 1870, de laatste precies twee maanden later. Op 31 maart kon dan ook deken Bottemanne, pastoor te Zoeterwoude, de eerste steen leggen. Hij consacreerde 27 september een nieuwe klok, die tijdens de bezetting in de laatste oorlog werd gestolen. Het 15de-eeuwse klokje uit de oude kerk werd kort daarna overgebracht. Het draagt het opschrift: "Sancti Spiritus accit nobis gracia. Steven Butendiic fecit." Steven Butendiic, de maker van de klok, was de bekendste van een Zeeuwse klokkengietersfamilie, die in de vijftiende eeuw leefde. Van Steven zijn veel klokken over heel Nederland verspreid."

afb. 1. H. Michaëlskerk, Hazerswoude-Rijndijk. Foto Cor van Wanrooy.

De kerk werd uiteindelijk op 4 april 1871 ingezegend. Pas op 6 mei 1889 werd de kerk echter geconsacreerd door de bisschop van Haarlem, Mgr. C.J.M. Bottemanne, dezelfde die de eerstesteenlegging al had verricht in zijn functie van deken.

Het parochiebestuur had Theodorus Asseler aangesteld als architect, maar wie was hij? Zijn geboorte vond plaats in Aarlanderveen op 12 maart 1824 en hij stierf 27 december 1879 te Amsterdam. In een *herdenkingsartikel*⁹ na zijn dood wordt gezegd dat Asseler tot timmerman en opzichter werd opgeleid door zijn oom Molkenboer. Deze Leidse architect Theo Molkenboer (1790-1863) was, zoals Rosenberg zegt in zijn boek *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*,¹⁰ verreweg de meest invloedrijke figuur op het gebied van de kerkelijke bouwkunst rond het midden der 19de eeuw. Hij bouwde in gotische, barokke of klassicistische trant naargelang de wensen van zijn opdrachtgevers. Zijn constructie en bouwtechniek waren die van de zogenaamde *Waterstaatskerken*, licht maar solide. Molkenboer bouwde in Leiden bijvoorbeeld de Hartebrugkerk. Bij hem was Asseler aanvankelijk in dienst als opzichter. Na het overlijden van zijn oom zou Asseler zich als zelfstandig architect gevestigd hebben in Amsterdam.¹² Dat Asseler timmerman van beroep was kunnen we lezen in een verklaring van de Nationale Militie van 24 maart 1858. Maar kort daarop, op 14 april 1858, staat hij als architect vermeld in een verklaring van de Burgerlijke Stand van Amsterdam. Al vanaf 1854 woonde hij in Amsterdam, dus vóór het overlijden van zijn oom Molkenboer, maar wanneer hij precies zelfstandig begon te werken is niet duidelijk. Zijn oudste kerk dateert in elk geval van 1866 en hij had vanaf 1863 tot waarschijnlijk 1873 zelf een architect in dienst, namelijk H. Leguijt.¹³

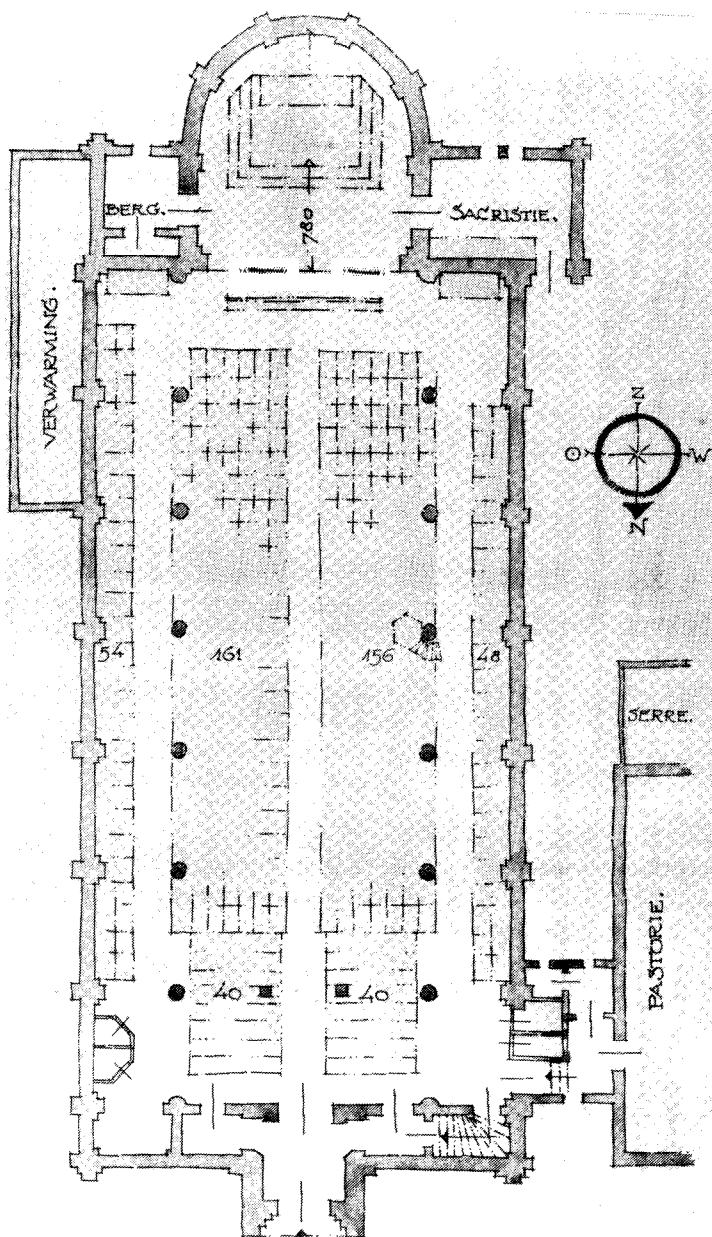
Aan Asseler zijn enkele tijdschrift- en kranteartikelen gewijd, verdere literatuur over hem is schaars. In dit weinige materiaal valt te lezen dat hij tussen 1866 en 1879 tweeëntwintig kerken bouwde, voornamelijk gelegen in het toenmalige bisdom Haarlem. Het gaat om R.K. kerken in Akersloot, Anna Paulowna, Bergen (N-H), Boskoop, Bovenkarspel, Den Helder, Duivendrecht, Hansweert, Hazerswoude-Dorp (opvolgster van de kerk, die in 1797 in gebruik genomen werd), 's-Heerenhoek, Heeswijk-Dinther, Hoogkarspel, Ilpendam, Kudelstraat, Nieuwediep, Nieuwveen, Roosendaal, Schoorl, Velp, Voorschoten, Warmenhuizen, Weesp en Wervershoof. In Amsterdam bouwde hij bovendien nog een school aan de Egelantiersgracht, een winkel in de Paleisstraat, een pianomagazijn hoek Baangracht-Leidseplein, hotel Rembrandt en een sociëteitsgebouw op de Singel.

Zijn kerken zijn in romaanse, romano-gotische en vroeg-gotische trant. Van zijn wereldlijke gebouwen is niets bekend. Hij wordt gerekend tot de vertegenwoordigers van de zogenaamde stucadoorsgotiek.¹⁴ Hiermee wordt aangeduid, dat de architect alleen de vormen imiteerde, maar niet de constructie van het gotische voorbeeld. Dit resulteerde bijvoorbeeld in nep-kruisribgewelven in hout en stuc. Deze stucadoorsgotiek staat in lijnrechte tegenstelling tot het werk van een architect als de bekende P.J.H.Cuypers, die de constructie van de gotische kerk wel degelijk kende en juist uitging van “de principes aangaande eerlijkheid in de constructie”, zoals die door de Franse architect Viollet le Duc werden uitgedragen. Een foto van een beschadiging aan het gewelf van de H.Michaël, boven het orgel, waar het houten latwerk duidelijk zichtbaar onder de stuc tevoorschijn komt, illustreert het voorgaande (afb. 3).

Laten we de kerk nu eens nader bekijken, aan de hand van een plattegrond getekend in mei 1945 door architect C.M. van Moorse1 voor toentertijd bestaande uitbreidingsplannen, die geen doorgang hebben gevonden.¹⁵ De binnenmaten zijn van een plattegrond van Schrader.

afb. 2. Beschadigd gewelf. Foto Cor van Wanrooy.

We hebben te maken met een kerk in romano-gotische¹⁶ trant, opgetrokken uit donkerrode baksteen, versierd met enkele gele baksteentjes boven vensters, nissen en deur. De plint, vensterbanken en nog enkele ornamenten zijn in afstekend grijs pleisterwerk uitgevoerd.

De plattegrond laat een driebeukig schip zien met aan de zuidkant¹⁷ een smaller ondiep koorgedeelte eindigend in een halfronde absis en aan de noordkant een vierkante toren, die tot halverwege in de voorgevel is opgenomen. Deze toren is nogal laag in verhouding tot het schip. Een leien dak dekt het schip en koor en absis af, die alle even hoog zijn. Alleen de sacristie en bergplaats, die zich bevinden in de hoeken tussen het koor en de zuidelijke muren van de zijbeuken, reiken slechts tot aan de onderkant van het venster in het koorgedeelte.

De muren van absis, koor en schip zijn verdeeld in traveeën¹⁸ door smalle, verticale, uitstekende muurdelen, zogenaamde lisenen. Alle traveeën op die van de absis na zijn voorzien van een hoog rondboogvenster met gekleurde glas-in-loodramen, waarvan de vensterbank over de hele travee doorloopt. De horizontale verdeling die hierdoor ontstaat wordt benadrukt door een smalle tandlijst, waaronder een rondboogfries, onderlangs de dakgoot. Een hoge plint, die rond het hele gebouw loopt, voltooit de muurverdeling.

Ook de gevel heeft rondboogvensters, aan elke kant van de toren één, maar van iets kleiner formaat. Deze vensters zijn echter later dichtgemetseld en hebben bovendien nog een gotische trasering¹⁹ van pleisterwerk. Een stukje boven de vensters is nog een rand van siermetselwerk aangebracht, terwijl een klimmend boogfries de daklijn accentueert.

De toren, die de gevel doormidden deelt, is van boven naar beneden geleed in vijf ongelijke delen. De achtkantige spits, met leibedekking, op een vierkante basis wordt aan de onderzijde omgeven door een puntgeveltje aan elke kant, waarin telkens twee ronde venstertjes met een rondboogvenstertje ertussen zijn aangebracht. De afscheiding van de volgende geleiding wordt gevormd door een band van pleisterwerk, waaronder een rollaag van baksteen met op de hoeken consoles van pleister zijn aangebracht. Rondbogige, ondiepe, blinde nissen, waarin een ronde wijzerplaat en twee rondbogige galmgaten, vormen de geleiding onder de spits. Aan de onderkant der nissen zorgt een brede, schuine vensterbank van pleisterwerk voor de afscheiding met de volgende geleiding, die alleen aan de voorzijde twee gekoppelde rondbogige openingen met een zuiltje

afb. 3. Plattegrond naar het verbouwingsplan van C.M. van Moorsel. Aan de binnenkant van de kerk is de breedte van het schip 13.50 m, de diepte van het koor 7.80 m en de diepte van het schip tot aan het koor 27.40 m.

in het midden heeft. Een ronde band vormt de overgang naar een geleiding, die aan de smalle zijanten hoge, ondiepe, blinde rondbogige nissen heeft en aan de voorkant een bredere soortgelijke nis met bovenin een roosvenster met ijzeren tratering en onderin twee gekoppelde rondbogige, blinde nissen met een *colonnet* in het midden. De onderste geleiding heeft een kleine deur aan de westkant en een dubbele deur met een halfrond bovenlicht aan de voorkant. Aan weerszijden van de deur bevinden zich twee colonnetten, waarop archivoltten neerkomen. Twee treden leiden omhoog naar de deur, waardoor men in de hal komt, die is gelegen in de eerste ondiepe travee van het schip.

Gaat men de kerkruimte binnen en loopt men naar het westen, dan ziet men drie deuren in de muur van de eerste travee na de hal. De twee linkerdeuren waren van de biechtstoel, de rechterdeur leidt naar een lager gelegen ruimte achter de vroegere biechtstoel. Via deze ruimte konden men vroeger door een deur in de muur de pastorie bereiken. Draait men zich een kwartslag om naar het noorden toe, dan kan men de trap, die achter een deur is verborgen, opgaan. De trap leidt naar de voormalige zangertribune en de toren. Op de zangertribune, die de hele eerste travee beslaat, was een orgel opgesteld, dat in 1890 werd gebouwd door de firma Maarschalkerweerd te Utrecht.²⁰ In de muur achter het orgel zit een rond venster met glas-in-lood, dat het licht van het grote roosvenster in de toren doorlaat.

Gaat men weer naar beneden en loopt men naar de andere kant van de kerk, dat wil zeggen de oostzijde, dan ziet men in de uiterste hoek de ruimte van de doopkapel, die zich evenals de hal in de eerste ondiepe travee bevindt. De muur is hier geopend in een hoge boog. In deze kapel waren een doopvont en afsluithek opgesteld, terwijl aan de wand een schildering op hout was opgehangen, die de Doop van Christus voorstelde. Genoemde voorwerpen werden in 1872 aan de kerk geschonken en waren gemaakt bij “den Heer Cuypers” en “Stolzenberg” te Roermond zoals het Register Memoriale zegt. P.J.H. Cuypers, reeds eerder genoemd, en Stolzenberg, een handelaar in kerkelijke kunstvoorwerpen hadden daar samen een atelier opgericht, dat moest zorgen voor eigen Nederlandse kerkelijke kunstvoorwerpen.”

Keert men de doopkapel de rug toe, dan zag men aan zijn linkerhand een houten biechtstoel tegen de muur staan. Aan de voorkant ervan was een gepolychromeerd reliëf, David en Nathan voorstellend, te zien. De makers van dit 19de-eeuwse stuk zijn Lenaerts en Houtermans, werkzaam als beeldhouwers in Cuypers atelier.²²

Loopt men nu door de zijbeuk in de richting van het koor dan hingen daar vroeger aan de wand zes staties van de kruisweg.” Aan de wand

afb. 4. Interieur, gezicht naar het noorden. Foto Cor van Wanrooy.

van de andere zijbeuk hingen er nog eens zes en aan de wand onder de zangerstribune de resterende twee.²⁴ Eveneens langs ieder der zijbeukwanden, waren aan de pilasters van de laatste traveeën drie heiligenbeelden bevestigd. In de oostelijke beuk waren het St. Anna, St. Aloysius en St. Antonius van Padua. In de westelijke beuk St. Willibrordus, St. Franciscus en St. Barbara. De houten beelden zijn 110 cm. hoog en wit geschilderd. Zowel de beelden als “hunne Kapelletjes” zijn werk van Lenaerts en Houtermans.²⁵ Aan het eind van de zijbeuk had men een Maria-altaar opgesteld. Het Jozefaltaar (afb. 5) stond op dezelfde plaats in de andere beuk.²⁶ Het Mariabeeld van donker, ongeverfd hout is ongeveer 160 cm. hoog. Maria met een kroon op het hoofd staat met het Kind op haar linkerarm. Het Kind houdt in de linkerhand een rijksappel met kruis en maakt met de rechterhand een zegenend gebaar. Boven haar houden twee engelen een overhuiving omhoog. Een zilveren rozenkrans hing om haar pols. Ook Jozef is staande uitgebeeld, terwijl hij zijn linkerhand legt op de linkerschouder van het Christuskind dat voor hem staat. Christus heeft in zijn linkerhand de rijksappel met kruis en maakt met zijn rechter een zegenend gebaar. Twee engelen houden boven Jozef en Christus een overhuiving omhoog. De altaren met de beelden zijn gezien hun overeenkomsten waarschijnlijk van dezelfde makelij.

Betreedt men nu de verhoogde vloer van koor en absis en kijkt men even in de richting van het orgel dan heeft men gezicht op de arcade van drie bogen onder de zangerstribune. De arcade bevindt zich tussen de zuilen der eerste travee in de breedte van het schip. In de absis zelf was het onderste deel van de wand met gordijnen behangen, waarachter

afb. 5. Mariabeeld, geschonken in 7872. Foto Cor van Wanrooy.

zich op de muur geschilderde groene gordijnen bleken te bevinden. Hierboven, ter hoogte van de vensters in het koor, waren in de middelste drie ondiepe nissen, die door colonnetten van elkaar zijn gescheiden, twee meter hoge, houten, gepolychromeerde beelden te zien van drie aartsengelen. Links Gabriël met een lelietak in zijn hand, rechts Raphaël met een stok in zijn hand en een vis aan zijn voeten en in het midden Michaël staand op een draak, die hij met een speer doorboort.²⁷ De 19de-eeuwse beelden bleken bij het demonteren zwaar te zijn aangetast door houtworm. In de twee overige nissen links en rechts hingen beeldengroepen

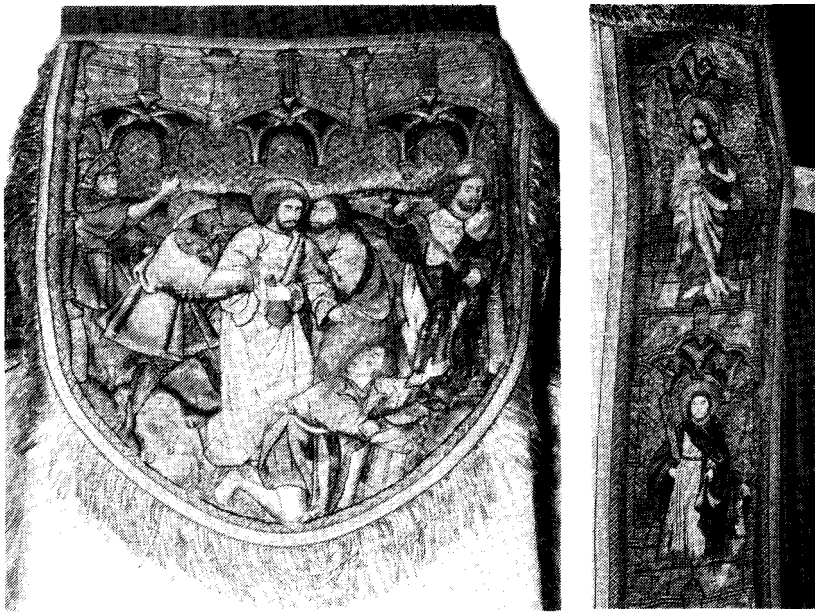
afb. 6. Interieur, gezicht op het koor. Foto Cor van Wanrooy.

van kennelijk dezelfde maker(s) als die van de aartsengelen. Links een groep engelen met lijdenswerktuigen en rechts een tronende Maria in mandorla met aan haar voeten musicerende engelen, een engel met een rozenkrans, één met een scapulier²⁸ en één met een brandend wierookvat. In het midden van de absis stond een hoog en breed altaar, waaraan later veranderingen waren aangebracht en dat van een zelfde soort was als de zijaltaren. Alle drie de altaren zijn uit elkaar gehaald.

Nu we de hele kerk zijn rondgelopen nog iets over de totaalindruk. Het hele interieur is wit gepleisterd, waardoor de ruimte toch nog tamelijk licht aandoet, behalve het hoogste gedeelte van het middenschip, dat door het ontbreken van vensters in de lichtbeuk donker blijft. In plaats van vensters zijn er schilderijen²⁹, gemaakt door Clesenaer te Alkmaar, aangebracht in afwisselend drie- en vierpassen van stuc. Doordat dit hoge gedeelte van het middenschip in een halfduister gehuld blijft, maakt de kerk van binnen een lage en brede indruk, wat het ook tot een tamelijk homogene ruimte maakt. De kerk is niet zo groot en bood vroeger plaats aan ongeveer 500 personen middels twee rijen banken in het middenschip en één rij in elke zijbeuk. Het merendeel der banken is nog oorspronkelijk. Als men omhoogkijkt ziet men kruisribgewelven van hout en stuc. Van stuc zijn ook de zuilen van de arcaden, die middenschip en zijbeuken van elkaar scheiden.

Het leek goed om, nu dit gebouw aan zijn eigenlijke functie is onttrokken, een precieze beschrijving te geven van de kerk en het kerkmeubilair zolang dit nog ter plaatse was. Veel vooral 19de-eeuwse kerken zijn immers al ontmanteld en zelfs afgebroken, zodat kennis omtrent hun inventaris en de plaatsing ervan in de kerkruimte verloren ging. Ook van de H.Michaëlskerk werd het kerkmeubilair op de kruisweg, het beeld van het Mariaaltaar, de biechtstoel en de heiligenbeelden na, verkocht aan particulieren. Het Mariaaltaar vond een plaats in het nieuwe onderkomen. Kruisweg en heiligenbeelden zullen misschien een plaats vinden in andere kerken evenals de biechtstoel. Het enige niet 19de-eeuwse beeld - een houten Michaëlsbeeld - blijft ook in de parochie evenals het bezit aan kerkzilver en de geborduurde delen van een koormantel, die verder de rijkdom van de parochie uitmaakten. Een beschrijving hiervan volgt hieronder.

afb. 7-8. Schild en aurifries van de koormantel. Foto Meta Döbken.

De inventaris

1. De koormantel.³⁰ Schild en aurifriezen³¹ van een verder nieuwe koor-mantel hebben borduurwerk, dat gezien de voorstellingen, geplaatst onder laat-gotische baldakijntjes, rond 1.500 moet zijn gemaakt. Er is veel aan gerepareerd. Op het schild is de gevangennamen van Jezus voorgesteld met de Judaskus. Petrus, rechts van Judas, steekt zijn zwaard in de schede na het afslaan van het oor van Malchus, die op de voorgrond in elkaar gekropen is, terwijl Jezus het oor in zijn rechterhand toont. Op de aurifriezen zijn van boven naar beneden voorgesteld: Johannes de Doper, St.Andreas(?), Judas Thaddeus en St.Jacobus de Oudere aan de ene kant en St.Bartholomeus, St.Augustinus(?), St. Apollinaris (?) en St.Petrus aan de andere kant.

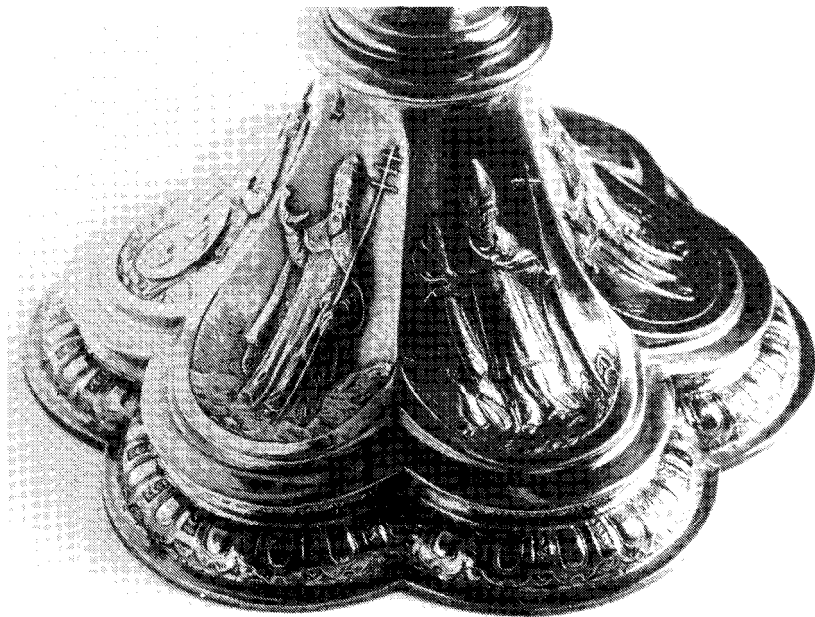
2. Torenmonstrans, verguld zilver, zeer fijn afgewerkt met gegoten, gedreven, geslagen en gegraveerde ornamenten. Op de zeslobbige sterk omhooglopende voet zijn zes figuren, ieder met een landschaps-achtergrond, in laag reliëf aangebracht. Afgebeeld zijn achtereen-

*afb. 9. Torenmonstrans
(cat. nr. 2). Foto Hein
Henneke.*

volgens: St.Bonifatius met kruisstaf en vaantje in zijn linkerhand en kromzwaard door een boek gestoken in zijn rechterhand; krijgsman met een zwaard in zijn rechterhand en een vogel op zijn linkerhand met op de achtergrond een moskeeachtig gebouw; St.Willibrordus met kruisstaf eindigend in een anker in zijn linkerhand, een kerkmodel in zijn rechterhand en een kruikje en een ton op de grond; St. Comelius in pauselijke kledij met de pauselijke kruisstaf in zijn linkerhand en een hoorn in zijn rechterhand; engel, die aan een lint een ovaal schild met drie pompebladeren, twee boven en één onder, vasthoudt³²; krijgsman met een zwaard in zijn rechterhand, een schild met een bolle ovaal in het midden in zijn linkerhand. De geprofileerde stam heeft in het midden een afgeplatte nodus versierd met vier gevleugelde cherubkopjes. Het onderstuk van de houder is cuppavormig en versierd met bladmotieven. Het cilinderglas, waarin de lunula wordt omhooggehouden door twee engeltjes, wordt geflankeerd door balustervormige zuiltjes, waarboven op ronde voetstukken een krijgsman met een zwaard in zijn rechterhand en een vogel op zijn linkerhand staat (links) en St.

afb. 70. Torenmonstrans (cat. nr. 2), detail voet. Foto Hein Henneke.

Willibrordus met kerkmodel in zijn rechterhand en een kruisstaf en een toren in zijn linkerhand (rechts). Ter weerszijden van de zuiltjes zijn voluten en **bandwerk** aangebracht. **Hiervóór** staan op een apart voetstuk ter linkerkant Johannes de Doper met kruisstaf en kruisvaantje in zijn rechterhand en het Lam op het boek in zijn linkerhand en ter rechterzijde St.Nicolaas met de kromstaf in zijn linkerhand, een opengeslagen boek in zijn rechterhand en een tobbe met drie kindertjes erin aan zijn voeten. De bolle, iets afgeplatte deksel van het cilinderglas is versierd met gevleugelde cherubkopjes. De bekroning wordt gevormd door twee ronde **tempelachtige** gebouwtjes boven elkaar, waarop tenslotte een torenspits staat, waarvan het kruisje is afgebroken. In het onderste deel van de bekroning staat een Madonna, omgeven door een vlamme mandorla, met het Kind op haar linkerarm en een scepter in haar rechterhand, op een bol.

Cilinderglas en lunula zijn modern.

Hoogte: 54 cm.

Merken (op bovenkant voet): stadskeur van Haarlem, jaarletter T (1639), meesterteken: monogram P.C.E., van Pieter Comelisz. Ebbekin, één van de bekendste Haarlemse edelsmeden, van wie vrij veel werk bekend is. Hij werkte van 1622 tot 1666/67, toen hij overleed.

Lit.: Monumenten, blz. 10, pl. VIII, nr. 19.³³

3. Lavaboblad, zilver, ovaal, met een gedreven rand versierd met vier gevleugelde cherubkopjes in cartouches, waartussen tulpen en andere bloemen. In het midden van het blad zijn de letters IHS gegraveerd, eronder een hart met drie nagels doorstoken, erboven een Latijns kruis, alles omgeven door een bladerkrans.

Afm.: 27 x 35 cm.

Merken (op onderkant): stadskeur van Utrecht, jaarletter Q (1655), meester-teken: gekoppelde letters M en B, van Michiel de Bruijn van Berendrecht, geboren ± 1608. In 1622 werd hij leerling en in 1630 meester van het gilde. Hij was een tijdlang geassocieerd met Christiaan van Vianen. Hij overleed vóór 1670.³⁴

Lit.: Monumenten, blz. 10; Frederiks I, nr. 175.³⁵

4. Hostiedoosje, zilver, wand en deksel zijn versierd met gedreven bloem- en bladranken. In het midden van het deksel zijn in een rond veld de letters IHS, een kruis en drie nagels gedreven.

De drie pootjes zijn gegoten.

afb. 11. Lavaboblád (cat. nr. 3). Foto Hein Henneke.

*afb. 72. Hostiedoosje (cat. nr. 4).
Foto Hein Henneke.*

Hoogte: 10 cm.

Merken (op onderkant): stadskeur van Gouda, Hollandse leeuw (na 1665 gebruikt), meesterteken: verstrengelde letters S en K, misschien van Sybrandus Kaen, die van 1657 tot 1687 in het gildebestuur zat. Hij overleed in 1689.³⁶

Lit.: Monumenten, blz. 10, pl. VIII, nr. 22.

5. Ciborie, verguld zilver. Een ronde voet met bolle rand, waarvan het bovenste deel van de voet wordt gescheiden door een uitstekende lipjesrand. Aan boven- en onderzijde van de stam is een open zogenaamde parelrand aangebracht. In het midden van de stam een vaasvormige nodus. De lage cuppa rust in een hoge rand versierd met engeltjes, die in de weer zijn met druiventrossen en korenbundels tussen wingerdranken. Het deksel is in tweeën gedeeld, met in het midden een ronde gladde plaat. Rondom deze plaat zijn vier staande gedreven bladeren

afb. 13. Ciborie (cat. nr. 5). Foto Hein Henneke.

aangebracht, die een opengewerkte kroon dragen. Het hele stuk is symmetrisch versierd met druiventrossen, korenaren en gegoten, gevleugelde cherubkopjes, telkens vier, van verschillende vormgeving. In de binnenkant van het deksel is een duif (Heilige Geest) vastgezet met rondom een gegraveerde rand van stralen en vlammen.

Het stuk is aan de bovenkant van de voet gerestaureerd.

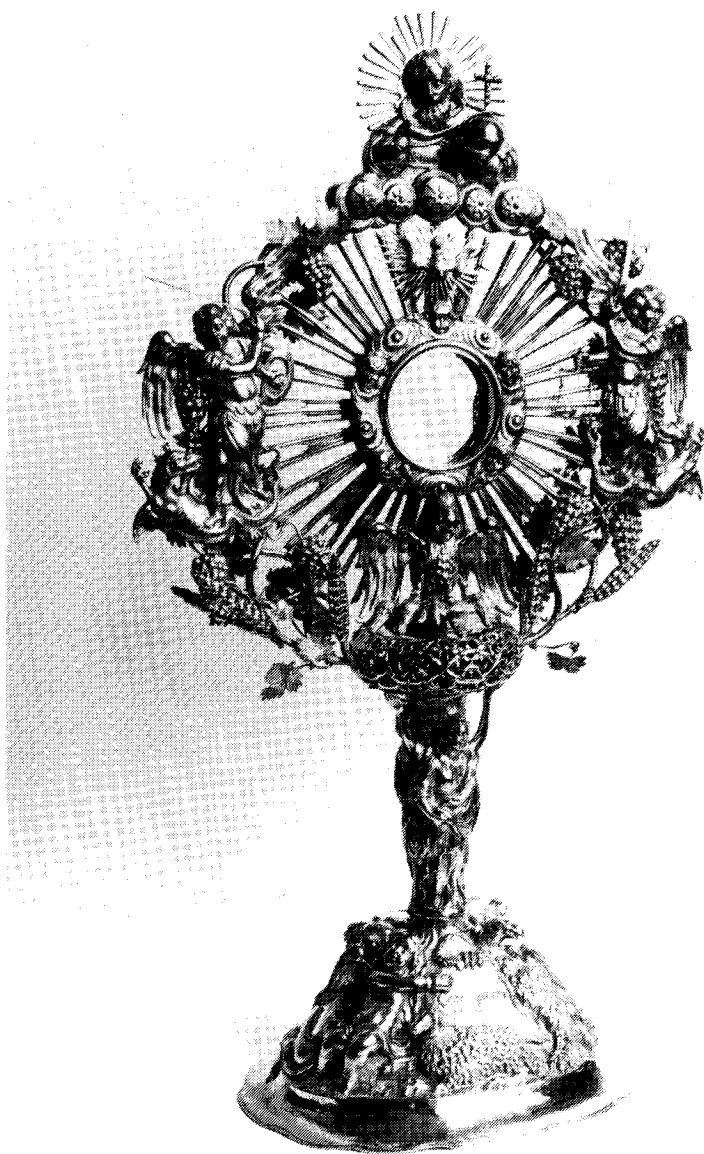
Hoogte: 44 cm.

Merken (op bovenkant voetring): stadskeur van Antwerpen, gekroonde jaarletter W (1678/79), meesterteken: schijf met een opengewerkt randje, in het midden een bloempje met rondom een gestileerde bladertak, van onbekende meester.

Lit.: Monumenten, blz. 10, pl. XVIII, nr. 20.

6. Zormemonstrans, verguld zilver, gedreven, met een losse kroon. Op een hoge ovale voet is aan de voorzijde in hoog reliëf afgebeeld het Lam Gods, een kruis tussen de voorpoten houdend. Boven het Lam een blad met de tekst HOC EST CORPUS MEUM **MATTH 26;vs:26**. Het blad wordt vastgehouden door de engel (Mattheus) aan de linkerkant, de adelaar (Johannes) aan de rechterkant. Aan de andere zijde wordt een opengeslagen boek met de tekst HIC EST ENIM CALIX SANGUINIS MEI vastgehouden door links de os (Lucas) en rechts de leeuw (Marcus). De stam bestaat uit drie vrouwefiguren die Geloof, Hoop en Liefde verbeelden; Geloof met een kruis in de hand, Hoop met een anker en Liefde met een kind aan de hand. Zij ondersteunen met één hand een doornenkroon, waarop een pelikaan die haar drie jongen voedt met haar bloed, als symbool van de eucharistie. Op de kop van de pelikaan rust de ronde lunulahouder, omgeven door een rand van wolkachtige **ornamenten**, waarin vijf gevleugelde cherubkopjes zweven. Rondom een stralenkrans versierd met **wingerdranken**, korenaren en druiventrossen (verwijzend naar het brood en wijn van de eucharistie); links de H.Michaël, staande op de draak, met zwaard en schild, en rechts de H.Michaël met een weegschaal in plaats van een schild. Bovenaan verrijst God de Vader ten halve lijve uit de wolken, waarop vijf sterren zijn aangebracht. In zijn linkerhand houdt hij een rijksappel met kruis en met zijn rechterhand maakt hij een zegenend gebaar. Zijn hoofd is omgeven door een stralenkrans. Onder hem de duif met een vlamme krans. De opengewerkte kroon, bestaande uit bloemen en gevleugelde cherubkopjes, wordt links en rechts omhooggehouden door een engel. Het kruisje op de top is nieuw, behalve de vier vlammen erachter.

Op de foto ontbreekt het attriboot van Geloof en het zwaard van de

afb. 74. Zonnemonstrans (cat. nr. 6). Foto Hein Henneke.

afb. 15-16. Zonnemonstrans (cat. nr. 6), details voet. Foto Hein Henneke.

rechter Michaël zit verkeerd. Verscheiden blaadjes en korenaren zijn losgeraakt en apart opgeborgen.

Hoogte: 86 cm.

Merken (op binnenkant voetring, bovenkant kroon): stadskeur van 's-Hertogenbosch, gekroonde jaarletter N (17 13), meesterteken: verstrengelde letters 1 en S met kroontje erboven, van, Jacobus Smits. Deze werd 1 12-17 10 als meester ingeschreven. Van hem is een monstrans bekend uit 17 10, die veel overeenkomst met deze monstrans vertoont.³⁷

7. Twee ampullen, gedreven zilver, in de vorm van een vaasvormig kannetje met een nauwe hals, waarvan de gegolfde rand uitloopt in een tuit, waarin aan de onderkant een mascaroon is gedreven. Het oor aan de achterkant, bestaande uit twee S-voluten, is gegoten. Het kannetje rust op een korte stam met een afgeplatte nodus en een rond voetje. Schouder van het kannetje, nodus en rand van de voet zijn versierd met knorlijsten. De onderste helft van het kannetje rust in een bladerkrans.

Hoogte: 14 cm.

Merken (op onderkant voetring): stadskeur van 's-Hertogenbosch, jaarletter P (1715/1739), meesterteken: verstrengelde letters 1 en S met kroontje erboven, van Jacobus Smits (zie nr. 6)

afb. 17. Ampullen (cat. nr. 7). Foto Hein Henneke.

8. Reliekschrijntje, zilver. De relik is onder een ovaal glaasje gevat in een bolle, gladde rand, waaraan asymmetrische, gestileerde bladmotieven zijn bevestigd. De omtrek van het voorwerp is enigszins ovaal. De rand is fijn bewerkt.

Afm.: 5 x 6 cm.

Merken: geen; te dateren tweede helft 18de eeuw.

9. Wierookscheepje, gedreven zilver. De vorm van het 'scheepje' lijkt op een liggende helm met een lang, golvend deksel dat in een ronde punt uitloopt. Het stuk rust op een rond voetje met een korte stam. De bolle achterkant heeft een groot, gedreven acanthusblad. Een gedreven guirlande hangt in drie lussen onderlangs de rand. Het knopje op de punt van het deksel ontbreekt.

Hoogte: 13 cm.

Merken (op buitenkant voetring): stadskeur van Rotterdam, jaarletter S (1776), Hollandse leeuw, meesterteken: zonnetje met gezicht in schildje,

afb. 78. Wierookscheepje (cat. nr. 9). Foto Hein Henneke.

van Rudolph Sondag. Hij is bekend door zijn grote productie en om zijn groot meesterschap. Hij werd geboren in 1726 en stierf 21 november 1812.³⁸

10. Kelk en pateen, gedreven zilver. Zeslobbige voet met bolle rand versierd met gebogen knerren. De even omhooglopende voet is verdeeld in zes gladde velden door langgerekte druppelranden vanaf de stam naar beneden lopend en een opstaand golfrandje langs de onderkant. Op één van de velden is een vlammeend ankerkruisje gegraveerd, dat ook op het bijbehorend pateen is aangebracht. De stam begint met een platte nodus met knerren en vervolgt met een bredere vaasvormige nodus, die onder en boven een knerrenrand heeft. De stam eindigt met een kort, geprofileerd deel en een nog plattere nodus met knerren. De cuppa rust eveneens in een lijst van knerren.

Hoogte: 2.5 cm.

Merken (op onderkant voetring): v.l.n.r. ingeknepen schild, verder onlees-

afb. 19. Kelk (cat. nr. 10). Foto Hein Henneke.

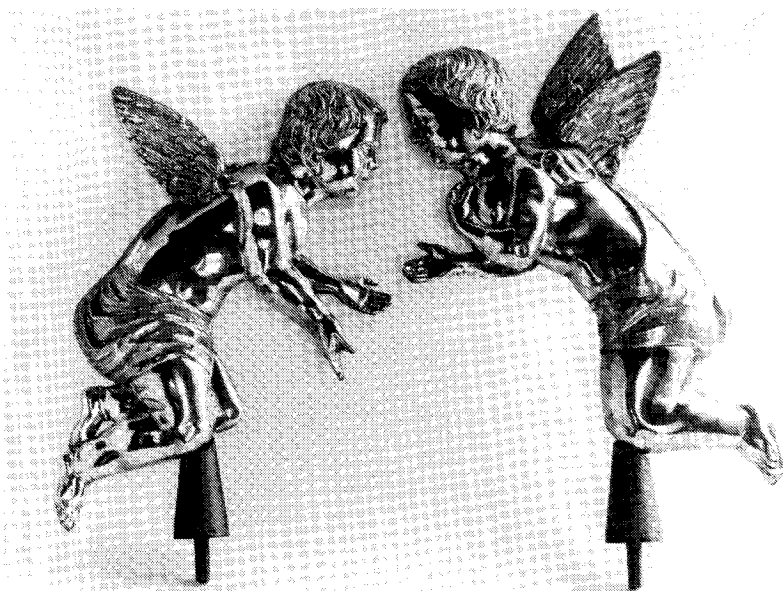

afb. 20. Kelk (cat. nr. 17). Foto Hein Henneke.

baar; ingeknepen schild met in het midden een schildje, bovenaan twee kruisjes en onderaan één kruisje; ovale cartouche met twee letters, KK of RR. Te dateren eind 18de eeuw.

II. Kelk, verguld zilver, met gegoten en gedreven ornamenten. Ronde voet met een losse parelrand op de rand. De iets opbollende gladde voet is in vier verdeeld door naar boven toe taps toelopende banden, versierd met een paillettensnoer, eindigend in rozetten op een bandje vastgezet. Op één veld is een Latijns kruisje gegraveerd. De stam zet zich voort met een hol profiel en een rand in de vorm van een bladerkrans. Hierboven weer vier kleinere banden met dezelfde paillettenversiering, op een gladde ondergrond, naar boven toe breder uitlopend en weer eindigend in rozetten op een band vastgezet. Een bolle rand en een holle rand vormen de overgang naar de smalle, hoge cuppa. Deze is in een hoge, gekanteelde rand bevat. Aan de bovenzijde tussen de kantelen zitten omgekeerde bloemklokjes, zogenaamde culots, en aan de onderzijde rozetten, die guirlandes ophouden. De cuppa rust in een krans van smalle, overelkaar geschoven bladeren.

Het scherpe profiel aan de onderkant van de stam en de bovenste

afb. 2 1. Engelen (cat. nr. 72). Foto Hein Henneke.

paillettenbanden, die niet op één lijn liggen met de onderste, wijzen erop dat er in de stam veranderingen zijn aangebracht.

Hoogte: 25,5 cm.

Merken (op buitenzijde voetring): stadskeur van Rotterdam, jaarletter M (1794), Hollandse leeuw, meesterteken: ovale cartouche met de letters JB, van een onbekend meester.³⁸

12. Twee engelen, gedreven zilver, van achteren met gips opgevuld. Ze waren bestemd om ter weerszijden van de monstrans te staan op het tabernakel.

Hoogte: 39 cm.

Merken (op zijkant linkerengel): lopende leeuw, Minervakop, jaarletter P (1849), meestertekens: a. rechthoekige, liggende, gepunte cartouche met links de letter S en rechts een vogeltje, van J.W. Schmidt, Amsterdam?“
b. groter vierkant, waardoorheen onderin eenzelfde cartouche als a lijkt te zijn geslagen, maar met slecht leesbare letters JANS?, bovenin een schaal op voetje.

afb. 22. Altaarschel (cat. nr. 13). Foto Hein Henneke.

13. Altaarschel, gedreven zilver. Gladde mantel met onderaan een open rand, waarin de tekst SOLI (D)E(O) GLORI(A). Vanuit het midden valt een bladerkrans over het grootste deel van de mantel. De knop heeft de vorm van een sparappel, waaronder een smaller bandje en een rokje. Een deel van de letters is weggefallen, de pootjes zijn afgebroken, de knop zit los.

Hoogte: 18 cm.

Merken (op zijkant onderrand): lopende leeuw, Minervakop, meesterteken: van H.J.Schretlen uit Leiden, die het gebruikte van 1818 tot 1852.⁴⁰

14. Gouden ketting met een hart en een sluiting met filigrainwerk en een kruis van grove makelij.

Afm.: hart en sluiting $\pm 1,5$ cm. Kruis ± 3 cm.

Merken (achter sluiting en hart): leeuwekop, meesterteken: letters IPD in rechthoekige, liggende, gepunte cartouche, van J.P. Driessen, Leiden, die het van 1841 tot 1873 gebruikte.⁴¹

15. Rozenkrans, zilver, met gladde en geribde kralen en een verguld hart en vergulde crucifix. Deze rozenkrans hing aan het Mariabeeld. In het Register Memoriale wordt in 1887 gesproken van een schenking van een rozenkrans voor het Mariabeeld bestemd.

Afm.: crucifix 4 cm., hart 2 cm.

Merken (voorkant crucifix): **gehaltemerk** Roermond, gebruikt van 18-X-1 83 1 tot 25-1-1842?⁴²

16. Kandelaars, zilver, zes kleine en twee grote exemplaren. Ronde, sterk omhooglopende voet rustend op drie klauwpootjes. In de voet drie open-gewerkte, trapeziumvormige velden met bladertakken in gotische trant. Gladde, drielobbige stam met in het midden en aan de boven- en onderkant een gladde nodus met rond het breedste deel een gedraaid koord. Twee in elkaar gedraaide koordjes lopen langs de onderkant van de voet. De geprofileerde vetvanger loopt schuin naar beneden tot op de stam.

Hoogte: 51 en 75,5 cm.

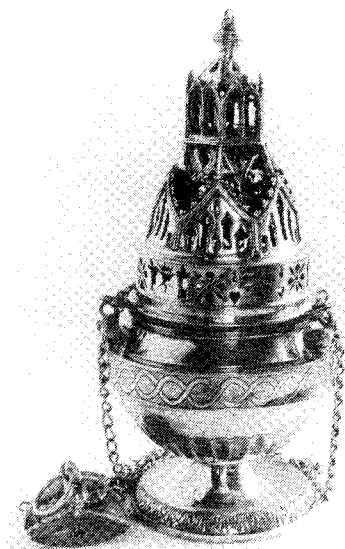
Merken (op de voet): lopende leeuw, Minervakop, jaarletter U (1879), meesterteken: van G.B.Brom te Utrecht, gebruikt van 18.56 tot 1906.⁴³

17. Reliekhouder, zilver, onder een glazen stomp, op een zwarthouten onderstuk. De langwerpige ronde voet is in het midden onderaan vastgemaakt aan het houten voetstuk met een ijzeren pin. Het heeft aan voor- en achterzijde kleine pootjes in de vorm van een schelpje. In het midden staat tussen twee S-voluten een ronde reliekschrijn. Op de bovenkant staan twee kleinere, ronde reliekschrijnen, ieder op een liggende S-voluit en op twee staande S-voluten, helemaal bovenop nóg zo'n schrijntje. Rondom versiering van gouden en zilveren lofwerk.

Hoogte: 22 cm.

Merken (op achter- en zijanten van de schrijntjes): zwaardje, meester-tokens: a. rechthoekige, liggende cartouche met letters JvK. b. grotere, rechthoekige, staande cartouche met letters JvK, beide van J.v.Kampenhout uit Leiden, gebruikt van 1875 tot 1911.⁴⁴

18. Wierookvat, zilver, met een neogotisch bovenstuk en een iets ouder onderstuk. Ronde, platte voet met een gedreven bladversiering op de onderrand. Korte, gladde stam uitlopend in een geschulpte rand rond de onderkant van de ronde kuip. Rond de bovenkant een gegraveerde rand. Drie gevleugelde, dubbele cherubkopjes van gietwerk zijn aan de rand vastgemaakt als bevestigingspunten voor de kettingen. Het bovenstuk als

*afb. 23. Wierookvat (cat. nr. 18).
Foto Hein Henneke.*

een fantasietoren met gotische elementen als wimbergen en vensters opgebouwd. De kettingen worden bijeengehouden door een driekantig sluitstuk.

Aan de binnenkant van de voetring is een tekst gegraveerd (D)IETER VAN ROOIJEN 1776 HEEFT DIT GEGEVEN MET H(. ..). Het stuk is erg beschadigd door de wierookdampen en in de voet gebarsten.

Hoogte: 28,5 cm

Merken: geen.

19. Godslamp, zilver, in neogotische stijl. Het breedste deel van het lichaam is zeshoekig met langwerpige vlakken, die zijn versierd met een ovale cartouche, waarin zich een gevleugeld cherubkopje in een uitgerekte vierpas bevindt. Op de hoeken zijn overhoeks geplaatste pinakels vastgemaakt. De lamp vernauwt zich naar boven toe met gladde, gebogen vlakken. Rond de bovenkant staat een open sierrand. Naar beneden toe vernauwt de lamp zich met een glad, geprofileerd deel, waaronder een langer en smaller stuk met in elk hol vlak een versiering. Het stuk eindigt in een kort, nog smaller stuk met holle veldjes, een parelrand en een bladerknop met twee ringen onderelkaar. Een rond sluitstuk houdt de kettingen bijeen.

afb. 24. Godslamp (cat. nr. 19).

Foto Hein Henneke.

Hoogte: 35 cm.

Merken (op ring): gekroond schild met de letter V, gebruikt voor vreemde werken van 14-1-18 14 tot 1-11-1893. Datering rond midden 19de eeuw.⁴⁵

20. Klein, zilveren doosje met scharnierend deksel. Gegolfde wanden met horizontale banden van graveerwerk rondom versierd.

Hoogte: 4 cm.

Merken (op onderkant, zijkant): lopende leeuw, Minervakop, jaarletter R (185 1), meesterteken: onleesbaar.

21. Koperen kandelaars, elf stuks.

Een deel ervan behoort tot het bezit van de H.Bernardus, welk is onbekend.

Hoogte: variërend van 18,5 tot 20 cm. (gemeten tot aan de vetvanger)

Datering: 17de-eeuws.

22. Koperen kandelaar. Ronde voet rust op drie pootjes in de vorm van monsterdieren. Geprofileerde omhooglopende voet. Gedraaide stam met aan boven- en onderzijde een gladde nodus met bandje rond het breedste deel. In het midden eenzelfde grotere nodus. Vanuit de stam

verbreedt de kandelaar zich in de vetvanger, waarvan het bovenste deel aan de buitenzijde geprofileerd is.

Hoogte: 105 cm.

Datering: laatste kwart 19de eeuw.

AANTEKENINGEN

1. De buurtschap "t Zwaantje" ontleent haar naam aan het uithangbord van een tegenover de kerk gelegen herberg. De herberg bestond van 1648 tot 1963 (Informatie van de heer C.Kroon uit Hazerswoude).

2. *Alphens Dagblad*, *Dagblad voor de Rijnstreek*, 10-9-1976.

3. W.M.A. Döbken-Henneke, "Korte geschiedenis van de parochie H.Michaël, ook wel genoemd "t Zwaantje" ", *Parochieblad van de R.K. parochie H.Michaël en H. Bernardus te Hazerswoude* 8 (1977), blz. 8-12.

4. H. van Heussen, *Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde provincien*, III, Leiden 1726, blz. 801 e.v.

5. J.Wagenaar, *Hedendaagsche Historie, of tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, XVI, Amsterdam 1746, blz. 368.

6. J.C.van der Loos, "Een missieverslag van den Aarts priester Ten Hulscher in 1807", *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 41 (1923), blz. 279-281.

7. Mededeling van pastoor Roelvink in het Register Memoriale, dat in het parochiearchief bewaard wordt en waarin de parochiegeschiedenis is aangetekend.

8. K.L. Schamp, "De Butendiëcs, de oudst bekende klokkengieters in ons land", *Buiten, Geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd* 22 (1928), blz. 198.

9 "De architect Asseler", *Katholieke Illustratie* 30 (1880), blz. 233.

10. H.P.R.Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's Gravenhage 1972, blz. 29-30.

11. De uitvoering van het besluit van 1824 (zie blz. 2) werd aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, Openbare Werken en Waterstaat overgelaten. In de praktijk ontwierpen de architecten van Waterstaat of hielden zij toezicht. Zo kregen de kerken gebouwd in de tweede kwart van de 19de eeuw de bijnaam Waterstaatskerken.

12. Zie noot 10.

13. "H.Leguyt", *De Bouwwereld, Weekblad voor theorie en praktijk* 4 (1905), blz. 34-35.

14. H.P.R.Rosenberg, a.w., blz. 33.

15. In het parochiearchief zijn naast de plattegrond van C.M. van Moorse1 nog twee plattegronden aanwezig van architect A.J. Schrader uit Leidschendam, in april en november 1942 getekend.

16. Met romano-gotisch wordt een kerkelijke bouwstijl aangeduid, die m.n. voorkwam in de 13de eeuw in het Noorden en Oosten van Nederland.

17. De kerk staat in N-Z richting.

18. Een travee is een vlak van gevel of wand dat door de indeling daarvan als een eenheid beschouwd kan worden.

19. Tracering of maaswerk is de versiering in het rondboogveld van een venster.

20. Het orgel heeft inmiddels een plaats gekregen in Het Anker.

21. G.Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, blz. 299.

22. Het stuk werd in oktober 1874 aan de kerk geschonken.

23. Een kruisweg is een reeks van 14 afbeeldingen (staties) waardoor die gang wordt voorgesteld.

24. De kruisweg is van Duitse makelij, geschilderd op roodkoper en werd in 1903 aan de kerk geschonken.

25. De beelden van St. Willibrordus en St. Antonius van Padua werden in 1878 geschonken.
26. Zowel het Mariaaltaar als het Jozefaltaar werden in 1872 geschonken.
27. Het beeld van Michaël werd in 1872, dat van Raphaël in 1874 geschonken.
28. Een scapulier is een schouderkleed, een strook stof van bepaalde kleur door sommige orden op borst en rug gedragen over het habijt.
29. De schilderijen werden geschonken in 1873.
30. Koorkap of -mantel is een mantelvormig priesterkleed.
31. Schild of aurfriezen zijn respectievelijk de grote ronde kraag op de rug van de koormantel en de van het schild af over de borst lopende randen, die reiken tot aan de zoom van het kleed.
32. De drie pompebladeren in deze formatie zijn ook te zien in het wapen van Nicolaes van der Meer, zoals hij in 1631 door Frans Hals werd geportretteerd. De ovale vorm waarmee we hier te maken hebben kan wijzen op een wapen van een vrouwelijk familielid of dat van een geestelijke uit de familie.
33. E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* VII: De provincie Zuidholland, le stuk: Leiden en Westelijk Rijnland, Den Haag 1944 (Verder afgekort: Monumenten).
34. H.J.W. Verhey, *Oud-katholiek kerkzilver*, 1967, blz. 29.
35. J.W. Frederiks, *Dutch silver* I-IV, Den Haag 1952-1961.
36. R. Hoekstra-Hinze, *Het goud- en zilversmidsgilde van Gouda* (doctoraalscriptie), Leiden 1976.
37. *Catalogus van de tentoonstelling Brabant's zilver*, Centraal Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1965.
38. *Meesters in zilver, Werk van Rotterdamse zilversmeden*, Rotterdams Historisch Museum, 1966, blz. 9 en 69.
39. *Meestertekens van Nederlandse goud- en zilversmeden in gebruik geweest van 1814-1963* I, 's-Gravenhage 1963, nr. 9690.
40. *Meestertekens* (zie noot 39), nr. 9617.
41. *Meestertekens* (zie noot 39), nr. 5502.
42. W. Koonings, *Negentiende-eeuws zilver*, Zeist/Antwerpen 1964, blz. 100-101.
43. *Meestertekens* (zie noot 39), nr. 1183.
44. *Meestertekens* (zie noot 39), nr. 6896 en 6897.
45. W. Koonings, *a.w.*, blz. 94.

DE OUDE SMEDERIJ VAN LISSE

door

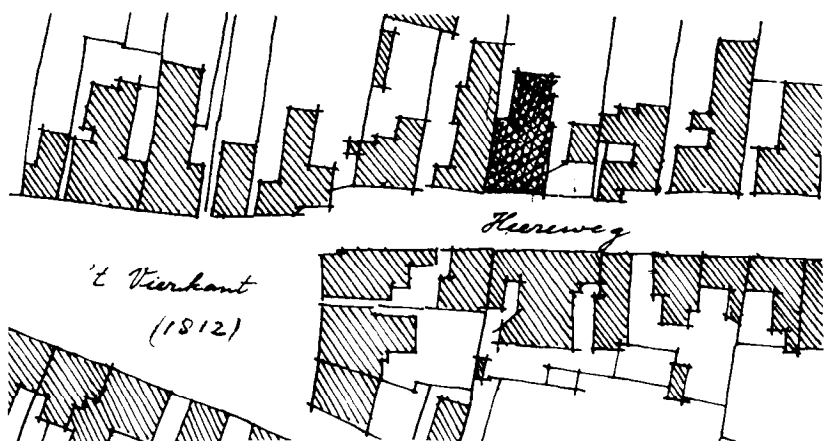
A.M. Hulkenberg

Op 6 november 1968 kwam er op het Gemeentehuis van Lisse een brief binnen, die gericht was aan het niet bestaande Gemeente Museum aldaar. Hij was verzonden door R.W. Pelle te Bergen op Zoom. Deze deelde mede, dat hij “een paar oude perkamenten oorkonden” bezat die betrekking hadden op zijn geboortehuis en het pand daarnaast. “Bovendien heb ik”, aldus de schrijver, “nog een niet onaardig geteekend en ingekleurd schilderijtje van deze panden, zoals die vroeger waren”. Als daar belangstelling voor was kon men “een en ander wel krijgen”. B. & W. tekenden hierbij aan: “Altijd aanvaarden en verzamelen”. En zo ging een der ambtenaren naar Bergen op Zoom om “een en ander” met vriendelijke woorden van dank in ontvangst te nemen.

Dit alles was schrijver ~~dezes~~ niet bekend. Toen hij onlangs een boekje samenstelde over Lisse in oude ansichten had de heer SC. Lemmers ook een foto van een plaatje, dat de oude smederij van Schouten zou moeten voorstellen.¹ Diens al bejaarde zoon J. Schouten wist te vertellen, dat de vroegere eigenaar een zekere Pelle was geweest. Van hem had zijn vader het spul gekocht. Bij het verschijnen van het genoemde boekje trof een der secretarie-ambtenaren tot zijn verbazing daarin een foto aan van het schilderijtje dat al jaren op zijn werkkamer hing en dat naar hij meende ook nimmer van de wand was geweest. In zijn kamer werden ook bewaard de twee perkamenten charters (zonder zegels), alsmede een foto van het pand uit het einde der vorige eeuw. Het was interessant nu iets meer over de smederij en over het schilderijtje te weten te komen.

Het eerste horen we in Lisse van een smid in 1580, toen Jan Dirksz Vogel, zoon van metselaar Dirk Pietersz Vogel, trouwde met Maritje Jorisdr.² Hij wordt “hoefsmid” genoemd. Hun zoon Jan was eveneens smid. Het is overigens twijfelachtig of deze smid heeft gewoond op de plaats, die ons thans bezighoudt. Waarschijnlijk stond zijn huis nog iets meer in de richting van het Vierkant, mogelijk ook in een der sloppen achter de huizen aan de Heereweg.

Het op het schilderijtje afgebeelde pand werd in 1622 bewoond en bezeten door Pieter Willemsz van Moerkerken, “voege? (metselaar), en zijn huisvrouw Maritje Ysbrandsdr.³ De woning werd in 1633 om-

afb. 7. Plattegrond van de Heereweg en omgeving

schreven als “een huis en een erf met een kroftje land daarachter”, gelegen tussen de Heereweg en “den Berkhout”.⁴ Dat is het nog niet afgegraven Berkhouter Duintje van jhr. Jan van Matenesse, heer van Dever en Lisse.” Later bouwde Hendrik Valkenaer hierachter het huis Berkhout, juist ter plaatse van het huidige bejaardencentrum van die naam.⁶

Op 31 januari 1646 heeft de weduwe van Peter Willemsz Moerkerken huis, erf en kroft (teellandje) voor f 625 en “een brief van duizend kapitaal jegen vier ten honderd” verkocht aan Daniel Adriaensz van Tetterode, wonende te Noordwijkerhout.’ In 1674 als Tetterode met dit huis als onderpand f 500 gaat lenen, blijkt bij het krochtje ook nog een “boomgaardje” te zijn.⁸

Op enigerlei wijze is ons huis nu in het bezit gekomen van Engel Comelisz Brero, gehuwd met Catarina Comelis Westerbeek in De Zilk. Waarschijnlijk hebben ze het geërfd, want hier laten de transportregisters ons in de steek. Na de dood van hun ouders in 1721 verkopen de zoons Comelis en Joannis, eveneens in De Zilk woonachtig, hun bezit alhier aan “Herman Janse Schuurman, smid te Lisse”. En deze transportacte is nu het oudste charter van de perkamenten oorkonden uit Bergen op Zoom.” Van 1722 tot 1956 is hier altijd de smederij van Lisse gevestigd geweest. Tot 1896 waren alle smeden rooms-katholiek, de laatste smidsfamilie Schouten was Nederlands-hervormd.

Bij de verkoop van 5 mei 1722 worden huis, erf en tuin nog steeds

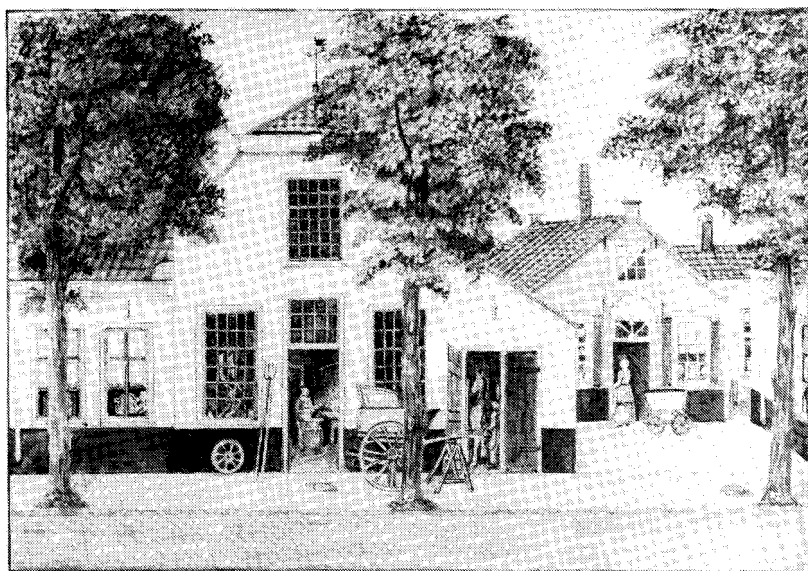
beschreven als “liggende in de Oostgeest, groot omtrent 98 roeden”. Er staat in de verkoopacte speciaal vermeld, dat “de heiningen aan de noordoostzijde moeten onderhouden worden door voornoemde Geertrijd Comelis en Jacob Maartensz Verduyn zo verre ieders erven strekken, en wel bij de voornoemde Jacob Maartensz Verduyn met delen (= planken) 5 voet hoog”. Verder rust er op het huis nog steeds sinds 1674 een obligatie van 500 gulden. Bovendien was gebleken, dat bij de verkoop in 1633 door Van Moerkerken het huis was verbonden voor een losrente van f 15 's jaars. Met deze “voorszegde belasting” en betaling van een bedrag van f 400 contant kon Hetman Janse Schuurman zich thans eigenaar van het pand noemen.

Het is Schuurman in zijn smederij goed gegaan. Op 25 mei 1728 kon hij de f 500 aflossen” en een lening van f 900, die hij moest aangaan bij Hubert Pieterse Langeveld te Noordwijkerhout, in 1754 al weer royeren.¹⁰ Ook in de belastingen doet de smederij normaal mee.¹¹

Uit de verkoopacte van 1785¹² blijkt dat de smederij vóór die tijd in het bezit is gekomen van Abraham Leendertsz Koevoet, hoefsmid (zie Leids Jaarboekje 1973 blz. 152), geboren te Bergsehoek. Dat hij een degelijk vakman was moge blijken uit het feit, dat aan hem - ofschoon “roomsgezind>) - in 1775 en de jaren daarop het smidswerk van het “Ambacht Lisse” was uitbesteed.”

Wat de reden is geweest weten we niet. Koevoet kan nog niet oud geweest zijn; zijn oudste zoon Leendert was nog pas tien jaar¹⁴ -, maar op 26 mei 1785 verkocht hij zijn smederij aan Jan Schenk, mede te Lisse.” Het verkochte wordt dan omschreven als “een huis en erve, zijnde een van ouds zeer vermaarde en nog extra florissante en welbeklante hoefsmederije met een tuin daar achteraan, staande en gelegen midden in deze dorpe op de lange straat aan de Heereweg”. Er staat nog bij, dat het perceel 98 roe groot is, “doch verongeldende voor 67 roe”. De waarde van de thans “extra florissante” smederij was nu wel sterk omhoog gegaan: f 2.975 contant. Daar komt dan nog bij voor de “overneming van gereedschap volgens taxatie” 156 gulden en 4 schellingen en de “40ste penning” (belasting) en de “10de verhoging”, etc. Alles te samen f 3.255.

Jan Schenk was getrouwd met Catharina ofwel Kaatje Lipman.¹⁵ In 1787 wordt hun eerste dochter geboren, Marijtje, en twee jaar later een Apollonia. Zoons zoekt men in het r.k. doopregister te vergeefs. Het is dan ook de knecht, Jan Balman, hoefsmid, getrouwd met de voornoemde dochter Marijtje Schenk, die de zaak heeft overgenomen. Hij was geboren op 9 januari 1788 te Hillegersberg (Elders wordt als zijn geboorteplaats Delfshaven vermeld).

afb. 2. De oude smederij. Tekening door J. de Mooy, ca. 7865. Lisse, Gemeentehuis.

Jan Balman is niet oud geworden. Hij stierf op 9 juni 1839. Zijn vrouw bleef de zorg voor het gezin; zij was “huisvrouw” maar tevens “de smederij uitoefenende”. Toen zij in 1846¹⁶ overleed werd de zaak overgenomen door Roelof Willem Pelle, een naam die we in het begin van dit verhaal ook al hebben gehoord. Hij was op 30 januari 1824 geboren in Vreeswijk en op zijn beurt getrouwd met een der dochters van de vorige baas. Marijtje Balman, acht jaar ouder dan haar echtgenoot. In het huis aan de noordzijde (rechts op het schilderijtje) woonde nu Ds. Johannes Stoelendrayer, emeritus-predikant. Toen die in 1857 op 91-jarige leeftijd overleed kwam er een winkeltje in van Maartje de Haan, in 1797 te Lisse geboren en op 14 februari 1869 overleden.¹⁶ Maar nu moeten we eerst het bewuste schilderijtje wat nader bekijken, want dat moet omtrent die zestiger jaren zijn gemaakt.

Rechts is het bewuste pandje. Het plaatsje ervóór is pas in de negentiger jaren bebouwd. Daar is thans een snackbar gevestigd. Rechts zitten twee vrouwen voor het raam; links is de winkel. Op het bord boven de deur kan men nog lezen:

Sterke drank
Kruidenierswaren
Koffie thee tabak
Snuif zout zeep te koop
M.d. Ha...

Dat laatste zal natuurlijk M. de Haan moeten zijn. Midden voor is de smederij van Pelle. Misschien is het de smid zelf wel, die daar bij het vuur staat. Rechts de travaille of travalje voor het beslaan van de paarden, links de voorkamer met de lancasters en de horren. Daar is thans een koffieshop. Het dak heeft een z.g. wolfeinde met een brede, horizontale gootlijst. Waarschijnlijk is er aanvankelijk een topgevel geweest. Op de windwijzer viel nog het jaartal 16.. te onderscheiden. Geheel rechts zien we nog een stukje van de boerderij en tevens bakkerij van Rotteveel met de bouwsels daar achter. Nu is daar bakker Freriks en daarachter was tot voor kort een buurtje arbeidershuisjes, dat aan de eigenaar zijn naam ontleende: 't Rottenest.

Wie zou nu de maker zijn van dit aardige ingekleurde tekeningetje? Tegenover de smederij was de zadelmakerij van Tibboel en er gaat een verhaal, dat het zou zijn gemaakt door een inwonend commensaal. Andere spreken van een ziek meisje, dat daar jaren lang voor het venster lag. Het schilderijtje is echter gesigneerd: "J. de Mooy" en in het gezin van Aart Tibboel en Catharina Garsten, noch ook in het bedrijf, komt men de naam De Mooy tegen.¹⁶ Deze naam is trouwens überhaupt zeldzaam in Lisse. Op 1 april 1857 vestigde zich hier van Leiden uit -Johannes de Mooy of de Mooij, weduwnaar. Hij wordt klerk genoemd en was op 15 september 1800 te Hillegom geboren. Hij woonde vlak bij de smederij, ter plaatse van het huidige modemagazijn Melman. De Mooy was Ned. Hervormd, evenals de familie Tibboel en aldus kan hij bij Tibboel voor het raam de smederij hebben geschilderd. Of komt zijn in 1827 in Bennebroek geboren gelijknamige zoon in aanmerking? Deze was aanvankelijk koetsier bij de notaris, maar werd later schilders-knecht bij Slegtkamp aan de Grachtweg. In ieder geval is een van beiden wel de maker van het plaatje geweest.

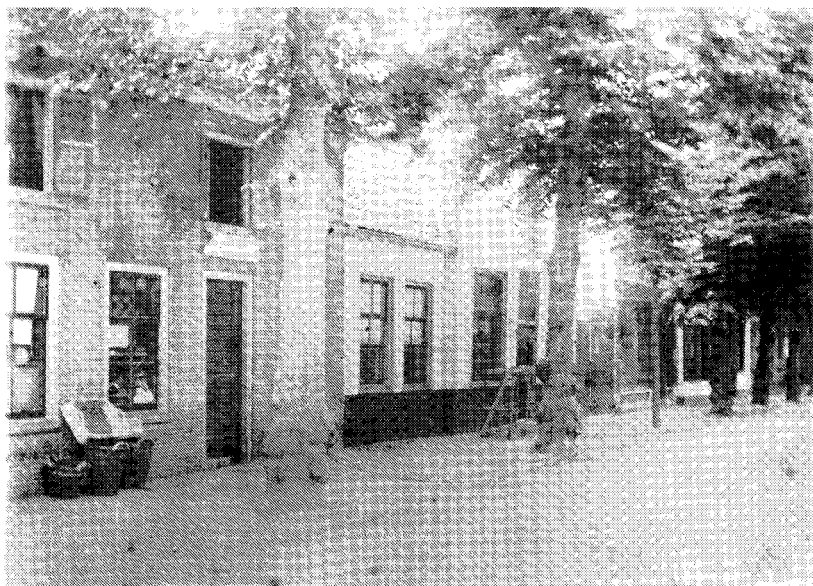
Op 25 mei 1879 is smid Roelof W. Pelle overleden. Zijn zoon Joannes Wilhelmus (Jan), in 1849 te Lisse geboren, heeft de zaak weer voortgezet. In eerste huwelijk was hij verbonden met Clara van der Vlugt. Ze was pas 34 jaar oud, toen ze op 27 mei 1883 overleed. Daarop hertrouwde de smid met Catharina Agnes Vreeburg uit Zoeterwoude. Er

waren drie kinderen: Rudolphus Wilhelm, geboren in 1887, Petronella en Maria.”

In de zomer van 1896 is het gezin Pelle van Lisse weggetrokken. De gezondheidstoestand van de smid stond het zware werk niet meer toe en aldus werd hij “slijter in gedistilleerd” in de Haarlemmerstraat 267b te Leiden.¹⁷ Later woonde hij aan de Oude Rijn. In januari 1922 is hij overleden. Zijn vrouw was hem reeds ruim vijf jaar eerder in de dood voorgegaan. De zoon Rudolphus Wilhelm werd goudsmid te Breda/Ginneken. Hij werkte veel in Duitsland, had daar met name veel kerkewerk. Later, tijdens de oorlog, legde hij zich ook op fijn ijzersmeedwerk toe.¹⁸

Kort voor het vertrek moet ook nog de foto zijn genomen, die bij de charters wordt bewaard. Omdat zo’n kiekje zich eveneens bevindt tussen de familiepapieren Wolff weten we, dat de welgestelde vrijgezel/ boterhandelaar Caspar Henricus Wolff (Cas de Wolf) er de maker van is.¹⁹ Hierop zien we voor ons de smederij, met links er van het pand, dat al in 1633 aan de Hervormde Diaconie toebehoorde. Daar was de groente-

afb. 3. Heereweg met in het midden de smederij. Foto door C.H. Wolff, ca. 1893. Lisse, Gemeentehuis.

winkel van de in 1847 te Noordwijk geboren Wout van Oosten,¹⁶ alias Wouter Knar. De vroegere buurjongetjes vonden het maar “een onplezierige baas”. Boven de deur leest men nog: Handel in Aardappelen..... In een wagentje met een witte hit ervoor ging hij zijn waren uitventen. Dat wagentje werd gestald in de Lindenbuurt ofwel de Snertwerf naast en achter de winkel. “Juffrouw van Oosten”, Agatha (Agie of Aagt) Warmerdam, had ook “een cent van het blad”.²² Manna de Wijs-Mouton beschrijft heel aardig, hoe “een dappere vent, in zijn handje een cent”, met zijn vriendjes een winkeltje binnenstapt om te kijken wat ze daarvoor wel kunnen krijgen.

“’t Is een reep zwarte drop, koek met suiker er op,
’n kleurbal, een zuurbal, een wafel,
een zoethouten stok en een kleurige brok,
’t Ligt alles bijeen op de tafel”.

Ze kiezen tenslotte een kleurbal of toverbal.

“Dan zuigen z’om beurt tot de bal is verkleurd
En de rijkdom-illusie vervlogen.”

De Lisser jongens waren intussen wel heel erg uitgeslagen. Ze gingen platte, glinsterende steentjes zoek bij de dorpstoren (waar nu Rehobôth staat) en lieten die door het gleufje vallen. “Aagt” was wat bijziend. Maar als “Wouter Knar” dat in de gaten kreeg!!..... Geen wonder dus dat de buurjongetjes het “een onplezierige baas” vonden!

Na de dood van Van Oosten in 1906 kwam Barend Mastenbroek in het winkeltje, Ouwe Barend. Hij was geboren te Blokzijl en met een schuit met koopwaar – borstels en bezems – naar Lisse gekomen.²⁰ Hier handelde hij in matten en kleedjes en trok met zijn hondekar door het dorp. Zijn kleinzoon Gerrit maakte carrière en werd later directeur van het onlangs geliquideerde aloude bloembollenbedrijf H. de Graaff en Zonen.” Een achterkleinzoon heeft thans een handel in plastic-artikelen in de naastliggende, fraai gerestaureerde, vroegere wagenmakerij van Van Riek. Na Mastenbroek vestigde zich hier Dirk van der Tang, bloembollenkweker, die tevens handelde in tuinbouwartikelen, zaad en steekhouten, enz. Zijn dochter heeft hier nu een kleding-reinigingsbedrijf.

Aan de andere kant van de smederij – op de foto niet zichtbaar – was nog het oude winkeltje. Maartje de Haan was in 1869 opgevolgd door een naamgenote (Maria Comelia de Haan), een nichtje, in 1835 te Koudekerk geboren, gehuwd met de vijf jaar oudere Johannes

Dorrepaal uit Katwijk. Ze trokken later naar de Broekweg (Kanaalstraat) en toen kwam hier Hugo Scholten, ook al winkelier.”

Wanneer het precies gebeurd is weten we niet, maar omstreeks 1893 is vóór het oude winkeltje een huis gebouwd; het pleintje verdween. In de zomer van 1896 verkocht Pelle dit huis aan Cornelis Caspers, vleeschhouwer, uit Katwijk geboren, getrouwd met Johanna van Paridon. Zo kwam daar de slagerij. Om bij de slachtplaats te komen hadden de koeien “overpad” door de smederij, met alle gevolgen van dien, want koeien dragen geen broeken. De kalveren gingen gewoon door de gang van het huis en mevrouw Mosseveld-Caspers weet nog, wat een wonderlijk gezicht het was, als ze ’s morgens naar beneden kwam en er dan een paar kalveren door het gangetje draafden. Het pand is jarenlang “Slagerij Caspers” gebleven; nu is er een snackbar gevestigd.

De smederij zelf werd op 14 september 1896 voor f 7.800 verkocht aan Pieter Dirk Schouten. Dat lijkt niet veel geld, maar volgens zijn zoon Jan Schouten moesten “de centen voor de hel vandaan gehaald worden”. De vader van Piet Schouten was machinist geweest bij de Leidse wollendekenfabriek van Clos en Leembruggen en hij zelf was in gelijke functie begonnen aan de zilverfabriek van Van Kempen, thans Begeer, te Voorschoten. Schouten wilde echter voor zich zelf beginnen. In 1895 trok hij naar Leiden, de stad waar hij op 27 december 1859 was geboren, maar kort daarop weer naar Alkmaar, waar hij de rijtuigfabriek van Asjes zou overnemen. Dat ging niet door – al die verhuizingen hebben veel geld gekost! en zo kwam hij naar Lisse.²² Met zijn vrouw,

afb. 4. Heereweg met links in het midden de vernieuwde smederij. Foto, ca. 1910. Lisse, Collectie S. C. Lemmers.

Wouterina Zwets uit 's-Hertogenbosch, en de kinderen, waaronder Dirk Jan en Jan Pieter Dirk. De oude smederij was nu voor het eerst in protestante handen gekomen.

In 1900 heeft Schouten de oude smederij geheel gesloopt en vervangen door een modem pand. In 1913 heeft hij dit nog met een verdieping verhoogd. De zaak floreerde, "Schouten" was in de hele bollenstreek een begrip. Hij was veel meer dan alleen maar een hoefsmid en op alle grote tentoonstellingen in deze streek had "Schouten" een stand. Op 1 januari 1914 namen de twee zoons Dirk en Jan de zaak over onder de naam "Gebroeders Schouten, Herstelplaats van stoom- en landbouw-werktuigen". Vader Schouten ging "rusten" in zijn geboortestad Leiden, waar hij op 2 maart 1910 is overleden. Na precies 2.5 jaar te hebben samengewerkt zijn de broers uiteengegaan. Dirk Schouten vestigde zich in de Kanaalstraat, Jan bleef aan de Heereweg.

In 1956 is Jan Schouten wegens gevorderde leeftijd en gebrek aan een opvolger met de zaak gestopt. In de smederij kwam onder meer een kledingmagazijn, thans is daar Imthom's Houthandel gevestigd, Heereweg 208. Daarnaast, ter plaatse van de vroegere voorkamer-met-horren is nu een koffieshop. Maar op de bovenverdieping woont nog steeds de oude smid, Jan Schouten.

AANTEKENINGEN

1. A.M. Hulkenberg, *Lisse en oude ansichten*, deel 2, Zaltbommel 1976, nr. 1
2. Aantekeningen van wijlen ir. A.F. de Graaff.
3. Gemeentearchief Leiden, Secr.archief 11, nr. 7542.
4. Algemeen Rijksarchief, Recht. archief Lisse nr. 7, fol. 161.
5. A.M. Hulkenberg, *Het Huis Dever* te Lisse, Zaltbommel 1966, blz. 83-84
6. A.M. Hulkenberg, *'t Roemwaard Lisse*, 1971, blz. 20-21.
7. Algemeen Rijksarchief, Recht. archief Lisse nr. 8, fol. 22^{vs} en 23ro.
8. Ibidem nr. 10, fol. 9^{vs} en 10ro.
9. Ook: Algemeen Rijksarchief, Recht. archief Lisse nr. 15, fol. 87 e.v.
10. Ibidem nr. 15, fol. 99 en 100.
11. Gemeentearchief Lisse, Ordinaris Verpondingen, nrs. 81, fol. 115^{vs}, 85, fol. 109, etc. tot 95.
12. In het bewuste sigarendoosje, Gemeentehuis Lisse. De transportacte van een verkoop aan Koevoet is niet gevonden.
13. Zg. Ambachtsboek, in particulier bezit.
14. Algemeen Rijksarchief, DTB Lisse 8.
15. Algemeen Rijksarchief, DTB Lisse 8, r.k. doopboek.
16. Gemeentehuis Lisse, Registers Burgerlijke Stand en Bevolking
17. Gemeentearchief Leiden: Registers Burgerlijke Stand en Bevolking.
18. Mededelingen van de heer A.J. Pelle te Bergen op Zoom.
19. A.M. Hulkenberg, *De Aagtenkerk van Lisse*, Lisse 1960, blz. 158 en 186; id., Lisse

in oude ansichten, Zaltbommel 1970, blz. 16; id., *Kent U ze nog de Lissers*, Zaltbommel 1974, nr. 34.

20. A.M. Hulkenberg, *Lisse in oude ansichten*, Zaltbommel 1970, blz. 53

21. Tom Lodewijk, *De Gouden Graaf*, 1953, blz. 32.

22. Mededelingen van de heren J.P.D. Schouten en N.P. van Riek.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1976

door P.S. Blaauw

Hetgeen in het voorafgaande Jaarboekje is gezegd over het aanzien van de stad geldt eveneens voor 1976. Naast de invloed van stedenbouwkundige en bouwkundige werkzaamheden hebben ook civieltechnische werken (in ons geval bestratingswerkzaamheden) een grote invloed op het stadsbeeld gehad. Helaas heeft de tendens ten aanzien van de reclamevoering zich doorgezet. De reclames worden steeds groter en opdringeriger.

Bij de civieltechnische werkzaamheden valt de herbestrating van de Haarlemmerstraat in het oog. Helaas is de kans om bij het instellen van een voetgangersgebied een passende bestrating te maken niet aangegrepen. In deze straat is voor een groot gedeelte wederom asfalt toegepast. Dit materiaal, ook al geeft men het een andere kleur, is meer geschikt voor de autosnelwegen. Het maakt in de Haarlemmerstraat een povere indruk.

De in het vorige Jaarboekje genoemde z.g. amsterdamse paaltjes verschenen ook elders in de oude binnenstad (o.a. in de Vrouwenkerkkoorstraat). In sommige gevallen is de plaatsing van deze paaltjes voorafgegaan door straatopbrekingen door de buurtbewoners, die overlast hadden van parkerende auto's.

De restauratie van de Hooglandse kerk wordt, dank zij een gunstiger subsidiebeleid van de rijksoverheid, in een sneller tempo voortgezet. De steigers aan de Hooglandsekerkgracht, bij de z.g. kerkhuysjes, zijn gesloopt. De kerkvloer werd nu onderhanden genomen; er zal een vloerverwarming in worden aangebracht.

In 1975 en 1976 zijn de volgende panden aan de monumentenlijst toegevoegd: het (nog onzichtbare) Castellum Matilone, als eerste beschermde archeologische monument; Boommarkt 23; Kloksteeg 12; Koolstraat 1, 3; Korte Mare 16; Oude Singel 118, 248, 250; Pieterskerkstraat 2, 22. In verband met de vergrote belangstelling voor het verbeteren (renoveren en rehabiliteren) van de binnenstad is het waarschijnlijk dat de monumentenlijst nog verder zal worden uitgebreid. Eén pand, Haarlemmerstraat 204, werd van de lijst afgevoerd.

In de reclamesector werd de stad verrijkt met een aantal luifelachtige,

soms kubusvormige blikvangers, terwijl veelkleurige lichtreclames de stad ook niet bespaard werden (o.a. Breestraat 157, Haarlemmerstraat 83, 140). Behalve minder passende winkelfronten verschijnen in de oude stad ook steeds meer plastic zonneschermen in glimmende, soms “gouden” uitvoeringen. Deze hebben niet zozeer een zonwerende, dan wel een “aandachttrekkende” functie (o.a. Haarlemmerstraat 19).

Over afzonderlijke panden is nog het volgende op te merken:

Aalmarkt 4: Hier verscheen een zeer groot reclamebord.

4e Binnenvestgracht 7: Het zeer fraaie Tevelingshof zal gerestaureerd worden. De plattegrond en de detaillering van de onderdelen zijn enigszins ruitvormig.

Breestraat: De halogeenverlichting werd verder uitgebreid.

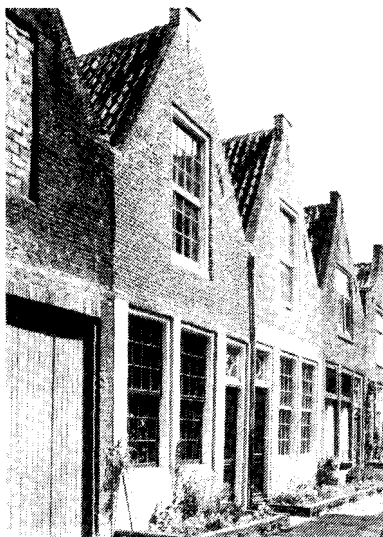
Breestraat 40: De zandstenen gevel is nu geheel verdwenen; deze zal weder worden opgebouwd voor de uitbreiding van het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Breestraat 60-62 (Stadsgehoorzaal): Het geprofileerde stucwerk van de balcon in de zaal kwam plaatselijk naar beneden. Teneinde de zaal bruikbaar te houden zijn de balcon, in afwachting van de restauratie, nu voorzien van een houten omtimmering.

Breestraat 84: Het streven de winkelfronten door horizontale uitbreiding een imposant uiterlijk te geven is door de aldaar gevestigde grootwinkelbedrijf door het vestigen van een wijnafdeling verlaten. Een en ander is waarschijnlijk het gevolg van het steeds meer verschijnen van boetiekjes. Het kan een gunstig teken zijn ten aanzien van het tot dat pand behorende fragment van “de vergulde Turk”, hetwelk dringend restauratie behoeft.

Breestraat tussen 99 en 101: Het Penshalpoortje kreeg een opknapbeurt. Het natuurstenen poortje, dat nimmer geschilderd geweest is, werd in een egale zandsteenkleur geschilderd, het wapen kreeg de gebruikelijke kleuren, de deur werd hersteld en eveneens geschilderd. Het poortje, dat verzakt was, kreeg een afstapje waardoor de basementje weer zichtbaar werden.

Burgsteeg 14: Het in restauratie zijnde Heerenlogement ging door brandstichting gedeeltelijk in vlammen op. Ook de z.g. Graanbeurs eveneens deel uitmakend van het complex, ging door brand verloren. De restauratie van het Heerenlogement werd desondanks voortgezet. In het complex zal een openbare leeszaal en bibliotheek c.a. gevestigd worden. Het binnentenen-achter de panden aan de Nieuwstraat, die bij het complex getrokken zullen worden, zal volgebouwd worden. Dit laatste in tegenstelling tot het streven de binnenterreinen open te houden.

*afb. 7. Vierde Binnenvestgracht
24-25.*

afb. 2. Heerengracht 7

Haarlemmerstraat: Ter gelegenheid van de ingebruikneming van de z.g. sierbestrating schonk de directie van een kledingmagazijn een copie van de rode steen, die aldaar in vroeger eeuwen heeft gelegen en na 1578 verwijderd is. Een en ander is een loffelijk streven, al komt de steen in de asfaltbaan niet voldoende tot zijn recht. Een bronzen plaquette aan de gevel van de schenker geeft informatie over deze steen. Vroeger heeft op de **Hoogstraat-Visbrug** nog een witte steen gelegen. De plaatsing van een dergelijke steen zou de historisch-juridische bebakening voltooien.

Haarlemmerstraat 110: Dit pand, een hoekpand, werd in afwachting van een restauratie van een z.g. **corset** voorzien om instorten te voorkomen.

Haver en Gortbuurt: De restauratie van de pandjes 4e **Binnenvestgracht** 21, 24-25, 8, 9, 27, 33, **Kraaijerstraat** 3 1, **Rijnstraat** 20, 24, kwam op gang, c.q. werden gerestaureerd.

Heerengracht 7: De minder fraaie winkelpui werd ten behoeve van het restaureren tot woonhuis vervangen door een deur en twee ramen, terwijl verder het gehele pand wordt verbouwd.

afb. 3. Hogewoerd 30.

Heerensteeg 7: Dit pand werd gerestaureerd.

Hogewoerd 30: Dit pand, eertijds een tussenpand, kreeg een passende zijgevel, de ramen van de voorgevel kregen een roedeverdeling. Het pand werd verdeeld in een aantal appartementen. Aan de onbevredigende toestand, welke jaren heeft geduurd, is nu een eind gekomen.

Hooigracht 58-60: Deze panden werden in het kader van de rehabilitatierегeling verbouwd, de ramen kregen een roedeverdeling.

Oude Rijn 25: Dit kantoorpand werd zowel in- als uitwendig gerestaureerd (roedeverdeling en uithangteken).

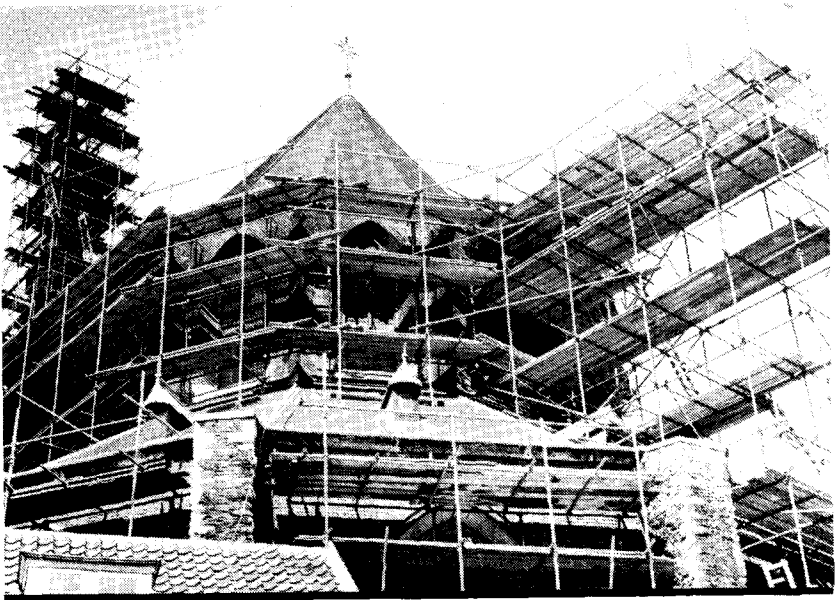
Papengracht 2, hoek Breestraat: Hier verschenen een aantal zeer lelijke reclameborden.

Rijnsburgersingel: In de nabijheid van een typisch 19de eeuws woonblok verrees een detonerende woonflat, die elders wellicht beter zou passen.

Stille Rijn 1-4: Een meubelfirma liet een aantal zeer lelijke reclameborden plaatsen.

Vrouwensteeg 16: Dit restaurant kreeg enige aardige uithangtekens.

STUT DE PIETERSKERK IN DE STEIGERS

hofdi'ck 31
oegst geest

DE
STICHTING
VRIENDEN VAN DE
PIETERSKERK

giro 3205454

vraagt uw steun

ER IS VEEL NODIG : STORT UW BIJDRAGE

Levende stenen

(een schriftelijke cursus over monumenten voor iedereen die belangstelling heeft voor de (oude) bouwkunst in Nederland)

Enkele onderwerpen uit de 48 lessen:

- bescherming en milieu
- historische bouwmaterialen
- constructies en materiaalbewerking
- dorpen en steden
- gevelcomposities
- kastelen, kerken, raadhuizen
- woonhuizen, hofjes
- boerderijen, molens

Aan de cursus zijn eveneens enkele excursies verbonden. Het totale lesgeld bedraagt slechts f 130,- dank zij subsidie van CRM. Inschrijving is dagelijks mogelijk. Vraag een gratis **folder/af-fiche** met uitvoerige informatie door toezending van een lege enveloppe (zonder postzegel) met uw naam en adres aan:

STICHTING NEDERLANDSE BOUWKUNST
Antwoordnummer 34 j, 2300 VB-Leiden
Tel. 07 1-893234

leidse spaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutsspaarbank
te 's-Gravenhage)

voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden: Oude Rijn / hoek Hooglandse kerksteeg
Bevrijdingsplein 52
De Sitterlaan 67
Kooilaan 47
Hoge Rijndijk 53
Lage Morsweg 23
Pelmolen 1 (Merenwijk)

in Oegstgeest: Geversstraat 46

in Leiderdorp: Van Diepeningenlaan 6

Beëdigd Makelaars

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

**ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN**

RIJNSBURGERSINGEL 56 • LEIDEN
telef. 132980 • 122654

N.V. SLAVENBURG'S BANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

VANAF 1900

VERHUIZINGEN TRANSPORTEN

Onze jarenlange ervaring op verhuis- en transportgebied waarborgt u een veilige overkomst van uw bezittingen.

Verhuis- en transportadviseurs voor intern en extern, binnen- en buitenlands vervoer te land, ter zee en door de lucht.

BRANDT LEIDEN

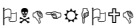
OUDE VARKENMARKT 5 - tel. 071-120389

reis- en passagebureau

WOLTERS

vismarkt 1. tel: **149041.*** leiden

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- • VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

de leidse onderwijsinstellingen verzorgen
meer dan 400 schriftelijke en
schriftelijk/mondelinge opleidingen
voor ruim 90.000 cursisten.

leidse onderwijsinstellingen

Erkend door de minister van Onderwijs en Wetenschappen.
bij beschikking BVOISFO-129.718, d.d. 5-3-1975

Leiderdorp/Leidsedreef

overdag, maar óók 's avonds en in het weekend, kunt u
telefonisch een studiegids aanvragen: bel (071) 89 92 55'

Voor het wetenschappelijke en algemene
boek uit binnen- en buitenland is in

Leiden

vanouds het adres

HOFLEVERANCIER

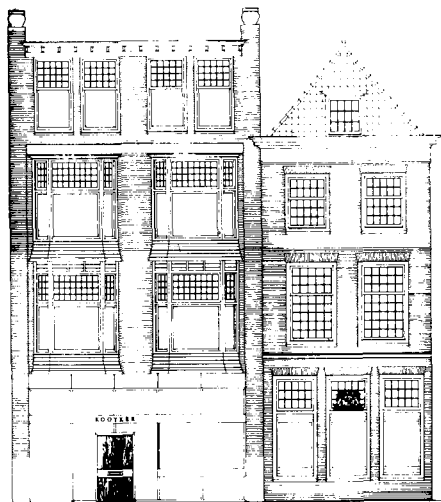
B.V. Boekhandel v/h C. BOOYWER

UNIVERSITEITSBOEKHANDEL

OPGERICHT 1863

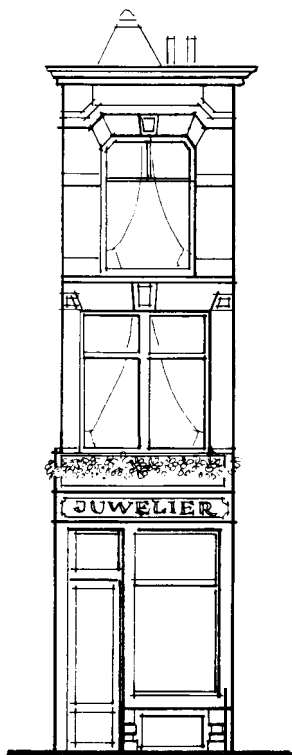
LEIDEN, NIEUWE RIJN 15-16, POSTBUS 24, TEL. 144146

Lucas van Leyden

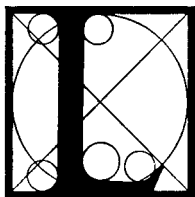
Juweliers

J. H. J. Mentink

Nieuwe Rijn 4 Leiden telefoon 07 1-142350

loridan b.v.

leiden
pieterskerk choorsteeg 14
telefoon 071 - 4 65 41

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

STICHTING LEIDSE HOFJES

Postbus 2230 Leiden

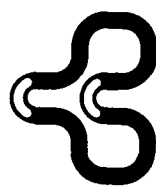

pentek door J. Belt

Weinig steden in Nederland hebben een zo rijk bezit aan hofjes als Leiden. In 1967 is de Stichting Leidse Hofjes opgericht om het behoud van en de belangstelling voor de 35 Leidse hofjes te stimuleren.

Belangstellenden kunnen „vriend van de Leidse hofjes” worden door een bedrag van ten minste **f** 20,- per jaar over te maken op girorekening 1580172. Zij ontvangen dan drie of vier keer per jaar een aflevering voor de ringband met artikelen over de hofjes en worden uitgenodigd voor de lezingen van de stichting.

 Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 2312 KP Leiden

Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1976	10
Jaaroverzicht 1976	12
Overzicht financiën "Leidsche Woonhuis" 1976	13
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1976	14
Jan Comelis van Eck	23
 Leiden in beweging. Impressies van 1902, door drs. Ingrid W.L. Moerman	 27
Beweging in Leiden. Oprichting en beginjaren van de Vereniging Oud-Leiden, door drs. R.E.O. Ekkart	49
De pastoors van de St. Pancras te Leiden, door Drs. B.N. Leverland	62
De Hooglandse Kerk, door P. van der Sterre	85
De Ommegangsdag te Leiden, door P.J.M. de Baar	96
Janus Dousa, dichter van Leidens beleg en ontzet, door dr. C.L. Heesakkers	104
De Leidse zilversmid BI, door dr. C. Willemijn Fock	121
Archivalia betreffende Leids zilver, door P.J.M. de Baar	132
We hebben de brand geblus! Brandweer in Leiden sinds 1325, door ing. A.C. Broeshart met medewerking van H.J. Héderik	143
Het Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes le Francq van Berkheij, door drs. Saskia Nijstad	169
De "Muzijkschool" van Toonkunst in haar eerste kwarteeuw, door dr. J.P. Duyverman	221
"T Zwaantje", een 19de-eeuwse dorpskerk en haar bezittingen, door Meta Döbken-Henneke	233
De oude smederij van Lisse, door A.M. Hulkenberg	264
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1976, door P.S. Blaauw	274